Class 265.313Q P633 Book
General Theological Seminary Library
Chelsea Square, New York

Purchased from the fund bequeathed to the Seminary by
EUGENE AUGUSTUS HOFFMAN, D. D.
DEAN 1879-1902

Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/bwb_C0-AWX-383

MIDDELEEUWSCH CHRISTENDOM

DE VEREERING DER H. HOSTIE
DE GODS-OORDEELEN

DOOR

DR. F. PIJPER
Hoogleeraar te Leiden

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1907

MIDDELEEUWSCH CHRISTENDOM

GEDRUKT TE LEIDEN BIJ L. VAN NIFTERIK HZ.

MIDDELEEUWSCH CHRISTENDOM

DE VEREERING DER H. HOSTIE
DE GODS-OORDEELEN

DOOR

DR. F. PIJPER
Hoogleeraar te Leiden

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1907

265.313Q
P633

INHOUD

DE VEREERING DER H. HOSTIE.

HOOFDSTUK I.

Blz.
De leer der transsubstantiatie 1

HOOFDSTUK II.

Hostie-wonderen 26

HOOFDSTUK III.

Het eerbetoon, aan de hostie geschonken, en de strijd daarover in de dagen der Reformatie 61

DE GODS-OORDEELEN.

HOOFDSTUK I.

De aard der gods-oordeelen. 105

HOOFDSTUK II.

De oorsprong der gods-oordeelen 112

HOOFDSTUK III.

De koudwaterproef . . . . . Blz. 19

HOOFDSTUK IV.

De heetwaterproef. 5

HOOFDSTUK V.

Verschillende vuurproeven. 1

HOOFDSTUK VI.

Proeven van onderscheiden aard. Kaas- en broodproef. Het Psalmboek 140

HOOFDSTUK VII.

De kruisproef 147

HOOFDSTUK VIII.

Het tweegevecht 151

HOOFDSTUK IX.

De proef met de graszode, het lot en het baargericht 157

HOOFDSTUK X.

De formulieren voor de gods-oordeelen. 165

DE VEREERING DER H. HOSTIE

HOOFDSTUK I.

DE LEER DER TRANSSUBSTANTIATIE.

De eerbied voor het Avondmaal is in de Christelijke wereld van eeuw tot eeuw steeds hooger geklommen. De eenvoudige avondmaalsviering der oude Christenen ging ten slotte over in het plechtige celebreeren van de mis in de Roomsch-katholieke kerk, waarbij men gaarne den grootst mogelijken luister ontplooit. De geloovige Roomsch-Katholiek houdt zich overtuigd, dat onder de mis een wonder geschiedt, dat de Heer zelf, uit den hemel nedergedaald, op het altaar tegenwoordig is. Priesters en geloovigen gevoelen alsdan behoefte de knieën te buigen en Hem te aanbidden.

Een belangwekkend vraagstuk mag het genoemd worden: hoe het een uit het ander is voortgevloeid? Op de volgende bladzijden zal het een en ander worden aangevoerd, dat geschikt is om op dien langen ontwikkelingsweg eenig licht te werpen. Niet de gansche stof zal behandeld worden, doch slechts zal bij een aantal belangrijke punten worden stilgestaan.

De voornaamste drijfveeren der ontwikkeling waren drie in getal. De eerste bestond hierin, dat men steeds klaarder en sprekender uitdrukking heeft willen geven aan de vereering van Jezus Christus, aan de dankbaarheid voor hetgeen de menschheid hem verschuldigd was.

Als een tweede drijfveer werkte de begeerte om het goddelijke in tastbaren vorm voor zich te zien, den Onkenbare van aangezicht tot aangezicht te ontmoeten. Naar omstandigheden uitte zich deze begeerte als de zucht naar het bovennatuurlijke, het wonderbaarlijke. Geslachten na geslachten werden hierdoor

meegesleept. En wat men verlangde geschiedde. Het bovenzinnelijke kwam steeds nader tot de zinnen, of scheen dit althans te doen.

De derde drijfveer bestond in de intellectueele behoefte deze dingen verstandelijk te ontleden, de dogmatische uitdrukking te vinden voor hetgeen men geloofde, er een stelsel in te brengen. Niet dat men trachtte het dogma voor de rede geheel begrijpelijk te maken, maar wel het zooveel mogelijk uit te leggen en te verklaren. Daar men hierbij van de eene moeilijkheid in de andere verviel, werd de verklaring al ingewikkelder, spitsvondiger, uitvoeriger, hetwelk echter aan het ontzag voor het altaarssacrament geen schade deed, — eer het tegendeel. Het wonder werd er nog grooter, ondoorgrondelijker door.

Laten wij de teksten van het Nieuwe Testament, over welker uitlegging verschil van gevoelen bestaat, buiten rekening, dan is het niet licht te zeggen, sedert wanneer men aangevangen heeft de teekenen des Avondmaals te beschouwen als het vleeschelijke lichaam des Heeren. Dat men hiermede reeds vroeg begonnen is, mag zoo goed als zeker worden geacht. Reeds Ignatius van Antiochië toch bezigde uitdrukkingen, die in dien zin verstaan kunnen worden. Hij bestrijdt nl. lieden, „die niet belijden, dat de eucharistie vleesch is van onzen behouder Jezus Christus, dat om onze zonden geleden heeft, dat de Vader door Zijne goedheid heeft opgewekt" [1]). Dergelijke uitspraken van zeer oude dagteekening zouden er meer bijgebracht kunnen worden [2]). Weldra nam de bespiegeling over dit onderwerp uitgebreider vormen aan. Het mag overbodig worden geacht het verloop der zaak van eeuw tot eeuw te vervolgen. Zij kwam in eene andere baan door het optreden van Paschasius Radbertus, bij wien de ontwikkeling van de leer der transsubstantiatie haren aanvang neemt.

Paschasius Radbertus, abt van Corbie († 865), schreef een vrij uitvoerig boek „over het lichaam en bloed des Heeren (de corpore et sanguine domini) [3]). Hij betoogde, dat in dit sacrament

1) *Ignatius ad Smyrnaeos*, c. 7. 2) Bijv. Justinus Martyr, *Apologia* I, c. 66.
3) In 1528 voor het eerst, maar in verminkten vorm, te Hagenau gedrukt; naar den echten tekst te Keulen in 1550. De beste uitgave in de *Veterum scriptorum amplissima collectio* op. E. Martene et U. Durand, Par. 1733, T. IX, p. 367—470.

het lichaam en bloed van Christus niet figuurlijk maar werkelijk aanwezig zijn. Uit niets heeft God alles geschapen. Zoo moet men gelooven, dat uit eenig ding iets kan worden, wat het vroeger niet was, als het ware tegen de natuur, of zelfs krachtens zijne natuur. Dit berust niet op den aard der dingen, maar op den goddelijken wil. Want de goddelijke wil is zoo almachtig, dat zijn willen alleen reeds geschieden is. Vandaar dat de wil Gods terecht gehouden wordt voor de eenige oorzaak van alle dingen en „naturen". „Zoo dikwijls dus in de wereld iets als tegen de natuur schijnt te gebeuren, is het in zekeren zin niet tegen de natuur. Want de natuur der geschapen dingen heeft vooral dit voortreffelijke, dat zij altijd gehoorzaamt aan de bevelen van hem, door wien zij is. Zoo kan iets hetzij door groei toenemen, hetzij door geboren te worden (nl. voor onze zonden) afnemen, hetzij door verandering overgaan in iets volstrekt anders, dat het vroeger niet was, buiten de natuurorde om (mutando in aliud omnino quod non erat, praetermisso naturae ordine). In het mysterie is hier het ware vleesch en het ware bloed van Christus. Moge het ook figuurlijk (in figura) brood en wijn blijven, na de consecratie moet men gelooven, dat het vleesch en bloed van Christus is, geen ander dan dat hetwelk geboren werd uit Maria (nata de Maria), geleden heeft aan het kruis en opgestaan is uit het graf" [1]).

Onder de tijdgenooten heerschte vrij wat verschil van gevoelen. Meer dan ééne schakeering valt op te merken. De schrijver van een stuk, dat Mabillon betitelde als: „Gezegden van zekeren wijze betreffende het lichaam en bloed des Heeren" [2]), bestrijdt Paschasius Radbertus, zonder hem te noemen, op verscheidene punten en staat toch dichter bij hem dan anderen. Hij loochent, dat het vleesch des Heeren, hetwelk bij de viering van dit sacrament wordt uitgereikt, hetzelfde vleesch zou zijn, dat geboren is uit Maria, geleden heeft aan het kruis en is opgestaan uit het graf [3]). Verder betoogt hij, dat het waarachtige lichaam

---

1) Paschasius Radbertus, *De corpore et sanguine domini*, c. 1, num. 2, p. 383.

2) *Dicta cujusdam sapientis de corpore et sanguine Domini*, bij Mabillon, *Acta sanctorum ordinis S. Benedicti*, Venet. 1738, fol., Saec. IV, P. II, p. 601—605.

3) *Dicta sapientis*, c. 2, p. 601.

des Heeren alleen ontvangen wordt door de uitverkorenen, of door hen, die reeds tot zijn lichaam, d. i. de kerk behooren (solis membris suis, id est corpori suo dat corpus suum de corpore) [1]). In de derde plaats teekent hij verzet aan tegen de bewering, dat, zoo dikwijls als over den geheelen aardbodem de plechtigheden der mis worden gecelebreerd, even dikwijls Christus de Heer zou lijden [2]). Op grond hiervan zou men geneigd kunnen zijn te meenen, dat de schrijver iemand anders bestrijdt dan Paschasius Radbertus, daar de gewraakte bewering bij Paschasius niet wordt aangetroffen. Waarschijnlijker echter is, dat het gevoelen des tegenstanders op de spits wordt gedreven om het des te beter te kunnen wederleggen.

Overigens put de schrijver zich uit in verzekeringen, dat het lichaam en bloed des Heeren is waarachtig vleesch en waarachtig bloed [3]). „Bij 's Heeren woorden: dit is mijn lichaam, wordt het 's Heeren lichaam; en op het gebed des priesters wordt 's Heeren lichaam dat genuttigd kan worden veranderd (transfertur) in 's Heeren lichaam, dat uit de Maagd geboren is en volstrekt niet genuttigd kan worden". Dat hij evenwel niet aan zulke tastbare dingen denkt als Paschasius Radbertus, blijkt uit hetgeen onmiddellijk volgt: (dit geschiedt) „opdat het ons nl. gegeven worde door Christus, den Hoogepriester zelven. Immers, gelijk hij zelf het is, die doopt, zoo ook is hij zelf het, die aan ons, zijn lichaam, van zijn lichaam geeft zijn lichaam, om het tot ons heil te nuttigen" [4]). „Op drieërlei wijze wordt van het lichaam van Christus gesproken: 1e van de Kerk, 2e van dit mystische lichaam (istud mysticum), 3e van dat hetwelk zit ter rechterhand Gods" [5]). Deze drie verschillen slechts „specialiter", niet „naturaliter" [6]). „Naturaliter" is het één vleesch, dat geeft, dat gegeven wordt, en dat ontvangt; te weten onzienlijk, eetbaar, en etende; ongeschikt om genuttigd te worden, bestemd om genuttigd te worden en nuttigend [7]).

---

1) *Dicta*, c. 5, p. 603.
2) *Dicta*, c. 6, p. 603 seq.
3) *Dicta*, c. 1, p. 601.
4) *Dicta*, c. 4, p. 602.
5) *Dicta*, c. 3, p. 602.
6) *Dicta*, c. 3, p. 602.
7) *Dicta*, c. 7, p. 605: »Simul una est naturaliter caro dans, data, ac-

Mabillon heeft waarschijnlijk trachten te maken, dat de schrijver van deze „Dicta sapientis" Rabanus Maurus is geweest [1]). Terecht heeft Gieseler gevoeld, dat dit niet juist kon zijn [2]), want Rabanus wordt er in aangehaald (c. 3); het is verwonderlijk, dat de gissing van Mabillon door hedendaagsche Roomsche schrijvers als eene vaststaande waarheid wordt aangenomen [3]). Het standpunt toch van Rabanus Maurus, den abt van Fulda, die in het jaar 856 als aartsbisschop van Mainz overleed, is een ander; het bevindt zich verder van dat van Paschasius Radbertus. Zoo beslist mogelijk verzekert hij, dat in dit sacrament wel en waarachtig Christus' lichaam gegeten wordt. Doch hij legt dit geestelijk uit. Het geldt alleen van de geloovigen en dan nog slechts onder voorwaarde, dat zij begeeren te eten en te drinken tot deelgenootschap aan Christus' geest; dat zij in 's Heeren lichaam als leden willen blijven, om met zijnen geest gevoed te worden. Aldus is de kern van het hoofdstuk, dat hij in zijn „Onderricht der geestelijken" aan dit onderwerp heeft gewijd [4]).

Het is onzeker, of Rabanus, toen hij dit schreef, het werk van Radbertus kende. Algemeen neemt men aan, dat hij er van op de hoogte was, toen hij zekeren brief zond aan bisschop Heribald van Auxerre. „Sommigen", zoo drukt hij zich daar uit, „die aangaande het lichaam en bloed des Heeren niet het rechte inzicht hadden, hebben onlangs beweerd, dat dit hetzelfde lichaam en bloed was, dat uit de maagd Maria geboren is, in hetwelk de Heer zelf geleden heeft aan het kruis, en is opgestaan uit het graf". Verder brandmerkt hij dit gevoelen als een dwaling, die hij getracht heeft te wederleggen

---

cipiens; videlicet invisibilis, vescenda, vescens; inconsumptibilis, sumenda, sumens".

1) In de *Admonitio* voor den tekst, p. 600.

2) Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bonn 1831, Bd. II, Abth. 1, S. 100.

3) Dr. J. Hergenröther, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freib. i. B. 1879, Bd. I, S. 704 f.; Bd. III, S. 237.

4) Rabanus Maurus, *De institutione clericorum*, L. I, c. 31, in de *Magna bibliotheca veterum patrum*, Par. 1644, T. X, p. 581, *b. c.*: »vere et salubriter corpus et sanguinem Christi percipimus, si non tantum volumus, ut in sacramento carnem et sanguinem Christi edamus, sed usque ad spiritus participationem manducemus et bibamus, ut in Domini corpore tamquam membra maneamus, ut eius spiritu vegetemur. Sumunt ergo fideles bene et veraciter corpus Christi, si corpus Christi non negligant esse, fiunt corpus Christi, si volunt vivere de spiritu Christi".

in een schrijven aan abt Eigil, dat voor ons verloren is gegaan [1]).

In denzelfden brief aan Heribald behandelt Rabanus de vraag, of het genuttigde Brood ook onderworpen is aan de natuurlijke afscheiding zooals ander voedsel. Deze vraag wordt bevestigend beantwoord. Opmerkelijk is echter de voorzichtigheid, waarmede Rabanus zijne meening op dit punt aan het papier toevertrouwt. Hij schrijft de woorden „sacramentum" en „eucharistia" in Grieksche letters, en keert zelfs het laatste woord om, evenals de Latijnsche woorden: „corpus" en „sanguis Domini" [2]).

Het verst van Radbertus stond Ratramnus, zijn tijdgenoot en bewoner van hetzelfde klooster Corbie. Op uitnoodiging van keizer Karel den Kalen stelde Ratramnus over dit onderwerp een uitvoerig advies op. Hoe kardinaal Hergenröther van dit stuk heeft kunnen verklaren, dat het duister en verward is, mag een raadsel worden genoemd. Zonder dat men zich partij behoeft te stellen in het onderhavige dogmatische geschil, dient te worden erkend, dat het een voorbeeld is van klaarheid en logischen betoogtrant, en geheel den stempel draagt van hetgeen nog heden ten dage geldt als „l'esprit français". Ratramnus' opvatting van het sacrament des Avondmaals vertoont groote overeenkomst met die der latere Gereformeerden, inzonderheid met die der Calvinisten; vandaar dat vooral Gereformeerden zich er mee belast hebben van dit werk gedrukte uitgaven te bezorgen, o. a. Feugueray, een der eerste hoogleeraren der Leidsche universiteit [3]). Misschien miste kardinaal Hergenröther wel het orgaan om een geschrift, tehuisbehoorend in eene zoo geheel andere gedachtenwereld dan de zijne, te waardeeren.

„In de kerk", aldus Ratramnus, „wordt door den mond der geloovigen het lichaam en bloed des Heeren genuttigd. Hebben wij hier te doen met een mysterie of met werkelijkheid (veritas)? Schuilt er iets geheims in, dat alleen het oog des

---

1) Bij Mabillon, *Iter Germanicum, Observationes ex MS. codicibus Germanicis*, in de *Vetera analecta, Nova editio*, Par. 1723, fol., p. 17, col. 1.

2) Bij Mabillon, l. l., p. 17, col. 1.

3) *Bertrami presbi. De corpore et sangvine domini liber.* Gvilielmi Fevgveraei opera emendatus .... 1579, s. l., 8°; eene andere uitgave is: *Ratramne, autrement Bertram Prêtre, du corps et du sang du Seigneur*, en Latin et en François, Quevilly 1672, 4°; Gieseler (a. a. O., S. 101) noemt uitgaven door Leo Judae 1532 en Jac. Boileau 1712.

geloofs gewaar wordt, of aanschouwt het uitwendig lichamelijk zintuig zonder den sluier van eenig mysterie hetzelfde, dat het inwendige, het zielsoog ziet, zoodat al wat geschiedt zoo klaar is als de dag?" [1])

De schrijver gaat nu eerst na, wat een beeld is of eene figuur (figura), wat waarheid of werkelijkheid (veritas). Het beeld of de figuur is eene bedekte uitdrukking, waarmede omsluierd wordt aangewezen, wat men bedoelt. Terwijl wij b. v. „Het Woord" bedoelen, spreken wij van „Brood", zooals in het gebed des Heeren: „Geef ons heden ons dagelijksch brood", of als Christus zegt: „Ik ben het brood, dat uit den hemel is nedergedaald", of wanneer hij zich zelf den wijnstok, de discipelen de ranken noemt. In deze uitdrukkingen wordt iets anders gezegd en iets anders bedoeld.

Daarentegen hebben wij met waarheid te doen, waar men eene zaak onbewimpeld voor oogen stelt, zonder eenigen sluier of beeld, waarbij alle woorden gebezigd worden in de zuivere, voor misverstand onvatbare, of liever de natuurlijke beteekenis; bijv. als van Christus gesproken wordt, „die geboren is uit eene maagd, die geleden heeft, gekruisigd is, gestorven en begraven". Want hier wordt niets door een figuurlijken sluier bedekt; maar de feitelijke waarheid wordt uitgedrukt met woorden in hunne natuurlijke beteekenis. En het is niet geoorloofd hier iets anders te verstaan dan gezegd wordt. Bij de straks genoemde voorbeelden is dit niet het geval. Want naar de substantie is het brood Christus niet, noch de wijnstok Christus, noch de ranken de Apostelen. Daarom hebben wij hier te doen met (een beeld of) eene figuur, ginds met de waarheid (of de werkelijkheid), d. i. met de naakte, voor geen misverstand vatbare beteekenis.

Dit moet worden toegepast op het lichaam en bloed des Heeren. Als dit mysterie zonder iets figuurlijks wordt volbracht, wordt het ten onrechte nog een mysterie geheeten. Men kan toch geen mysterie noemen, waaraan niets verborgens is, niets dat voor de lichamelijke zintuigen ontoegankelijk, niets dat met een sluier bedekt is. Doch het brood, dat door 's priesters bediening Christus' lichaam wordt, vertoont iets anders naar het uitwendige aan de menschelijke zintuigen, dan het naar het in-

1) Ratramnus, ed. 1672, p. 3 seq.

wendige verkondigt aan de zielen der geloovigen. Naar het uitwendige verschijnt het in den vorm van brood zooals vroeger, het heeft dezelfde kleur en smaak. Naar het inwendige stelt het iets anders voor, veel kostbaarder en verhevener, iets hemelsch, iets goddelijks, het vertoont het lichaam van Christus, hetwelk niet door de vleeschelijke zintuigen, maar door de aanschouwing van het vrome gemoed wordt gezien, ontvangen en genuttigd [1])."

Vervolgens wordt aangetoond, dat de opvatting, als zouden brood en wijn het tastbare lichaam van Christus worden, buiten het gebied van het geestelijke, buiten het eigenlijke geloof omgaat. Als hieronder niets figuurlijks schuilt, als alles wat wordt aanschouwd in waarheid of werkelijkheid wordt aanschouwd, heeft het geloof hier niets te doen; er geschiedt dan niets geestelijks; al wat gebeurt, heeft slechts stoffelijke beteekenis en wordt ook lichamelijk opgevat [2]). Doch de geest is het die levend maakt, het vleesch is niets nut [3]).

Groote verscheidenheid van gevoelen bleef vooreerst bestaan. Men ziet het aan Ratherius, bisschop van Verona, een schrijver, die een eeuw later leefde († 974). Een particuliere brief is van hem bewaard gebleven, waarin iemand op scherpen toon over dit onderwerp onderhouden wordt. Dat het Brood Vleesch wordt, wil hij als werkelijkheid hebben opgevat. „Evenals te Kana op Gods bevel uit water waarachtige en geen figuurlijke wijn werd gemaakt, zoo wordt hier de Wijn door Gods wijding waarachtig en geen figuurlijk Bloed, en het Brood Vleesch". Overigens blijkt hij in zooverre van Paschasius Radbertus af te wijken, dat hij quaestiën onbeantwoord wenscht te laten, waarvoor Radbertus niet is teruggedeinsd. Hij acht het ongepast uit menschelijke, ijdele nieuwsgierigheid de vragen op te werpen, vanwaar dit Vleesch is, van wien het is afgesneden, of er ook een einde aan gekomen is, of het brood misschien op onzichtbare wijze is weggenomen, dan wel of het brood zelf in vleesch is veranderd (mutatus). Het is toch een mysterie des „geloofs"; „een mysterie", dus het kan niet begrepen worden; „des geloofs", d. w. z.

1) Ratramnus, ed. 1672, p. 4—8.
2) Ib., p. 8—12.
3) Ib., p. 22 seq.

men moet het geloovig aannemen, maar er niet over redetwisten. Dat men toen nog niet dacht aan de leer der transsubstantiatie, kan worden opgemaakt uit Ratherius' vergelijking tusschen de verandering des Broods en de schepping des menschen uit het stof der aarde, waarbij wel de gestalte veranderde, maar de substantie bleef [1]).

Dat Gerbert, de latere paus Sylvester II († 1003), zich voor de opvatting van Paschasius Radbertus verklaard zou hebben, wordt wel door Gieseler verzekerd, maar is toch niet volkomen juist. Inderdaad beweert Gerbert, dat hij als verdediger van Paschasius, dien hij met naam en toenaam aanhaalt, optreedt [2]). Hij veroordeelt de tegenspraak van Rabanus en Ratramnus, beiden eveneens met name genoemd [3]). Vooral de meening van Rabanus, dat het genuttigde Brood onderworpen zou zijn aan de natuurlijke afscheiding, ergert hem diep [4]). Toch neemt hij niet alle uitdrukkingen van Radbertus geheel voor zijne rekening, bijv. niet deze, dat hetgeen genuttigd wordt van het altaar hetzelfde is als wat geboren werd uit de Maagd Maria, en acht het noodig Radbertus' „simplicitas" te verontschuldigen [5]). In den grond der zaak pleit Gerbert voor bemiddeling. Vandaar dat hij aanvangt met het betoog, dat de vaderen, waarop beide partijen zich beroepen, niet van elkander verschillen, dat Ambrosius, Hiëronymus en Augustinus het ten deze geheel eens zijn [6]), dat in de katholieke kerk allen van één en hetzelfde gevoelen behooren te wezen, en dat er geen scheuring bestaat [7]). De eigen meening van Gerbert komt hierop neder, dat dit sacrament

---

1) *Patrico Ratherius, misero miserrimus*, in *Ratherii Epistolarum Libellus, Epistola VI, De corpore et sanguine Domini*, bij D'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, fol., T. I, p. 376. Hoe wonderlijk men trouwens met het woord »substantie" heeft omgesprongen, is hieraan te zien, dat Ratramnus Jezus deze verklaring van Joh. VI : 53, 62, in den mond legt : »Tunc intelligetis non, sicut infideles arbitrantur, carnem meam a credentibus comedendam, sed vere per mysterium, panem et vinum in corporis et sanguinis mei conversa substantiam, a credentibus sumendam". Ed. 1672, p. 23.

2) *De corpore et sanguine domini*, c. 1, 2, 4, 8, in de *Oeuvres de Gerbert*, par A. Olleris, Clermont—Fd 1867, 4°, p. 279, 281, 283, 288.

3) Gerbert, *De corpore et sanguine domini*, c. 1, 2, p. 279, 281.

4) Ib., c. 1, p. 279; c. 9, p. 289 sqq.

5) Ib., c. 2, p. 281; vgl. c. 8, p. 289.

6) Ib., c. 1—3, p. 280—282.

7) Ib., c. 1, p. 280.

zoowel beeld of figuur als waarheid of werkelijkheid is. Het is beeld, voorzoover brood en wijn van buiten worden gezien; maar waarheid, voorzoover het lichaam en bloed van Christus in waarheid inwendig geloovig worden erkend [1]). Het vleesch, dat geboren werd uit de Maagd Maria, is één geworden met de godheid en ten hemel gevaren. Kennelijk bedoelt de schrijver, dat het daar ook blijft [2]). Doch het is ons, d. i. de Kerk, mogelijk door middel van de eucharistie met zijn lichaam vereenigd en deelgenooten te worden aan zijne waardigheid, zoodanig, dat gelijk de Vader in den Zoon, de Zoon is in ons. „Er is geen veelheid van vleesch of van lichamen; eveneens zijn er niet vele offeranden, doch slechts één, ofschoon door velen geofferd wordt op onderscheidene tijden en plaatsen [3]). De godheid toch van het Woord Gods, welke één is en alles vervult en overal geheel aanwezig is, zij zelf maakt, dat niet een veelvoud van offeranden doch slechts ééne offerande geschiedt, ofschoon door velen geofferd worde, en dat het één lichaam van Christus uitmaakt met dat wat hij heeft aangenomen in den schoot der Maagd. Zonder aarzelen moet worden geloofd, dat op het uur der offerhandeling op des priesters gebed de hemelen worden geopend, dat het (brood) door den dienst der engelen wordt opgenomen naar dat altaar in de hoogte, hetwelk is Christus zelf, die priester is èn offerande, en dat het door zijne aanraking één wordt (met hem). O welke handen, zegt Basilius, moet de geestelijke hebben, handen, die zoo verheven dingen mogen bedienen, die den Heer van allen, door de engelenwacht teruggebracht, mogen aanraken" [4])! De afstand tusschen Gerbert en Luther moge tamelijk groot zijn, in dat: „overal geheel aanwezig" (tota ubique) is iets dat aan Luther denken doet.

Het verwijt tegen Paschasius Radbertus, dat volgens hem Christus elken dag opnieuw zou lijden [5]), verklaart Gerbert voor

1) Gerbert, c. 4, p. 283: »figura est, dum panis et vinum extra videtur; veritas autem, dum corpus et sanguis Christi in veritate interius creditur".

2) Ib., c. 8, p. 287 seq.

3) Ib., c. 8, p. 288.

4) Ib., c. 8, p. 288 seq.: »divinitas Verbi Dei, quae una est, et omnia replet, et tota ubique est, ipsa facit ut non plura sint sacrificia, sed unum, licet a multis offeratur, et sit unum corpus Christi cum illo quod suscepit in utero virginali".

5) Vgl. Ratramnus, ed. 1672, p. 28, 31.

ongegrond. Dit zegt hij althans in het geschrift van Radbertus niet gevonden te hebben [1]). Toch is men voor die gevolgtrekking niet teruggedeinsd. Het blijkt uit een geschrift van Gerardus, bisschop van Kamerijk, opgesteld omstreeks het j. 1025. Deze bezigt de volgende bewoordingen: „Christus, die eens geleden heeft, eens gestorven is, lijdt dagelijks voor ons in de kerk, sterft dagelijks voor ons, als op zijn bevel de gedachtenis aan zijn heilig lijden wordt gevierd en door den dienst van de priesters de heilbrengende mysteriën van zijn lichaam en bloed vernieuwd worden" [2]).

In de elfde eeuw is de strijd over het Avondmaal hevig geweest. Ofschoon de meerderheid toen reeds naar het gevoelen van Paschasius Radbertus overhelde [3]), had toch ook het tegenovergestelde gevoelen talrijke aanhangers [4]), vooral in Frankrijk [5]). De groote bestrijder van Paschasius was Berengarius, kanunnik van de Sint-Maartens-kerk te Tours. Zijne geschriften over dit onderwerp hebben het lot gedeeld van die van Heriger, abt van Laubes († 1004) en Leuthericus, aartsbisschop van Sens, die vóór hem een standpunt als het zijne moeten verdedigd hebben, te weten: ze zijn der vergetelheid prijsgegeven, waarschijnlijk met opzet verdonkeremaand. Slechts is één belangrijke verhandeling van Berengarius door Lessing in de bibliotheek te Wolfenbüttel gevonden. Nadat zij grootendeels in stukken en brokken door Stäudlin was afgedrukt [6]), is zij in het j. 1834 volledig openbaar gemaakt [7]).

Beter bewaard gebleven zijn de geschriften van een aantal mannen, die Berengarius hebben aangevallen, zooals Adelman,

---

1) Gerbert, l. l., c. 8, p. 289.

2) Bij Mansi, *Concilia*, Venet. 1774, T. XIX, onder het hoofd *Synodus Atrebatensis* (1025), c. 2, *De corpore et sanguine Domini*, p. 433, *b*.

3) Lanfrancus, *Liber de corpore et sanguine domini adversus Berengarium*, c. 1, in de *Opera omnia* ed. J. A. Giles, Oxon. 1845, Vol. II, 8°, p. 147, 149; Berengarius Turonensis, *De sacra coena adversus Lanfrancum liber posterior* ed. A. F. et F. Th. Vischer, Berol. 1834, 8°, p. 34, 35, 55.

4) Berengarius, ed. Vischer, p. 54; Lanfrancus, l. l., c. 2, p. 152.

5) *Durandus abbas Troarnensis, Liber de corpore et sanguine Christi, contra Berengarium et eius Sectatores*, pars 9, in de *Maxima bibliotheca vetervm patrvm*, Lvgd. 1677, T. XVIII, p. 437, col. 1, *b*.

6) Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bonn 1831, Bd. II, Abth. 1, S. 234.

7) Het is het aangehaalde werk *De sacra coena adversus Lanfrancum liber posterior*, ed. Vischer, Berol. 1834.

scholasticus te Luik, later bisschop van Brixen [1]), Hugo, bisschop van Langres [2]), Durandus, abt van Troarn [3]), Guitmundus, aartsbisschop van Aversa [4]) en Lanfranc, monnik in het klooster te Bec, later aartsbisschop van Canterbury [5]).

Adelman had met Berengarius het onderwijs van Fulbert van Chartres genoten. Zijn geschrift heeft den vorm van een brief, en is gesteld in den toon eener ernstige, vriendschappelijke terechtwijzing. Het kan in zijne beknoptheid gelden als een voorbeeld van hetgeen men destijds ter verdediging van Paschasius' leer te berde bracht. Deze wordt reeds beschouwd als kerkleer. De grootste grief is, dat Berengarius afwijkt van het katholieke geloof (fides catholica) [6]) en den katholieken vrede (pax catholica) verstoort [7]). Ten betooge van de mogelijkheid, dat Christus, d. i. God, den wijn in zijn bloed veranderen (transferre) kan, beroept hij zich op de macht van God, die immers wel het licht uit niets geschapen heeft [8]). Hij deinst er zelfs niet voor terug te zeggen, dat Christus door de hand en den mond des priesters zijn lichaam en bloed schept (creat) [9]).

Een andere vriendschappelijke brief, door Berengarius tot Lanfranc gericht, had voor den afzender de onaangenaamste gevolgen. Hij berispte Lanfranc, dat deze de gevoelens van Joannes Scotus (lees Ratramnus) [10]) over het sacrament des altaars voor kettersch hield, daarentegen die van Paschasius verdedigde. Dit kon z. i.

1) Adelmannus, *De veritate corporis et sanguinis Domini in Eucharistia, ad Berengarium Epistola*, in de *Maxima Bibliotheca*, T. XVIII, p. 438—440. De meer volledige uitgave van C. A. Schmidt, Brunsv. 1770 stond mij niet ten dienste.

2) Hugo Lingonensis, *Tractatus de Corpore et Sanguine Christi contra Berengarium*, in de *Maxima Bibliotheca*, T. XVIII, p. 416—419.

3) Het werk genoemd in aant. 5, blz. 11.

4) Guitmundus, *De corporis et sanguinis Christi veritate in Eucharistia*, Lib. III, in de *Maxima Bibliotheca*, T. XVIII, p. 441—468. Ook reeds in de *Magna bibliotheca*, Par. 1644, T. VI, p. 215—270.

5) Lanfranc, *Liber de corpore et sanguine domini nostri adversus Berengarium*, in de *Opera omnia* ed. J. A. Giles, Oxon. 1844, 8°, Vol. II, p. 147—199; het werk werd waarschijnlijk het eerst gedrukt door Jo. Sichardus te Bazel in 1528 achter *Philastrii Haereseon catalogus*, 8°, fol. 100—150; in de *Magna bibliotheca vetervm patrvm*, Par. 1644, T. VI, p. 189—214.

6) Adelmannus, l. l., p. 438, col. 2, *f*.

7) Ib., p. 438, col. 2, *e*, *f*, *h*.

8) Ib., p. 439, col. 1, *d*.

9) Ib., p. 439, col. 2, *g*.

10) De schrijvers van dezen en van den lateren tijd hebben het geschrift van Ratramnus dikwijls aan Joannes Scotus toegeschreven. Zie Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. 1, S. 103.

slechts berusten op een voorbarig oordeel en onvoldoende studie der goddelijke Schrift [1]). De brenger van dezen brief vond Lanfranc niet in Normandië, gaf hem over aan eenige geestelijken, die hem lazen, zich ergerden aan den inhoud, en hem aan anderen ter lezing gaven. Een geestelijke uit Reims nam het schrijven mede naar Rome, waar Lanfranc zich bevond. Toen het daar op eene synode (1050) overluid werd voorgelezen, verwekte het zooveel ergernis, dat terstond een vonnis werd geveld, waarbij Berengarius uit de gemeenschap der kerk werd uitgesloten. De paus, Leo IX, gelastte Lanfranc op te staan, zich schoon te wasschen van de smet, die reeds door het ontvangen van zulk een compromitteerenden brief op hem rustte, eene uiteenzetting te geven van zijn geloof, en bij die uiteenzetting meer gezaghebbende uitspraken dan redeneeringen te berde te brengen. Lanfranc slaagde er in verklaringen te geven, die aller tevredenheid wegdroegen [2]). Nog in hetzelfde jaar (1050) had eene tweede kerkvergadering plaats te Vercelli, weder onder voorzitterschap van paus Leo IX. Het gevoelen van Berengarius werd opnieuw veroordeeld; terwijl Lanfranc, die tegenwoordig was, het zijne zag bevestigd. Berengarius was wel opgeroepen, maar niet verschenen [3]). Het was hem trouwens onmogelijk gemaakt. Eigenlijk ontkende hij op grond der kerkelijke wetten, dat iemand de bevoegdheid bezat hem buiten zijn eigen gewest voor het gericht te dagen. Niettemin had hij verlof tot de reis naar Italië gevraagd aan den koning van Frankrijk, Hendrik I. Deze had hem echter gevangen gezet en beroofd van al zijn goed [4]).

Persoonlijk verscheen Berengarius op eene synode te Tours in het j. 1054 [5]). Aldaar bevond zich Hildebrand, de latere Gregorius VII, als vertegenwoordiger van paus Leo IX. Volgens zijn eigen verzekering gelukte het hem Hildebrand te overtuigen, dat hij zich terecht beroepen kon op plaatsen der Profeten, der Apostelen, der Evangelisten, alsmede op de echte werken van

---

1) *Berengarii ad Lanfrancum Epistola*, bij Mansi, *Concilia*, T. XIX, p. 768.
2) Aldus de voorstelling van Lanfranc zelven, *Liber de corpore et sanguine domini*, c. 4, in de *Opera*, ed. Giles, Vol. II, p. 154.
3) Lanfranc, l. l., c. 4, p. 154 seq.
4) Berengarius, *De sacra coena*, ed. Vischer, p. 41 seq.
5) Lanfrancus, l. l., c. 4, p. 155.

Ambrosius, Augustinus, Hiëronymus en Gregorius. Hildebrand bracht zelf een aantal boeken bijeen, waarin de plaatsen, die geschikt waren om aan de vergaderde bisschoppen te worden voorgelezen, met teekens waren aangeduid. De vergadering liet echter Berengarius door eene commissie van drie leden in afzonderlijk verhoor nemen. Daarna vergenoegde men zich er mede hem in de volle vergadering te laten verklaren, dat brood en wijn des altaars na de wijding het lichaam en bloed van Christus zijn, welke verklaring men hem onder eede liet bevestigen [1]). Hildebrand zou hem zelfs overreed hebben mede te gaan naar Rome, naar paus Leo. Daar zou hij rekenschap kunnen geven van zijne opvatting. Het gezag van Leo IX zou voldoende zijn om de vervolgingszucht en het rumoer van hoovaardige en oppervlakkige tegenstanders onder bedwang te brengen. Doch de reis van Hildebrand werd uitgesteld. De dood van den Paus deed het plan in duigen vallen [2]).

Op de synode te Rome in het jaar 1059 onder Nikolaas II stonden Berengarius en Lanfranc tegenover elkander [3]). Onder het dreigend getier, dat hem omringde, heeft de vrees voor mishandeling en dood een grooten invloed op Berengarius uitgeoefend [4]). Lanfranc weet en erkent dit [5]), maar — leerzame aanwijzing van het standpunt, waaruit men destijds zulke dingen beoordeelde, — het is niet in hem opgekomen in te zien, dat hier aan de rechte behandeling van een dogmatisch geschil iets haperde.

Berengarius beklaagde zich bij Nikolaas II, dat hij hem als aan de wilde dieren had voorgeworpen, door hem over te geven aan de hardvochtige lieden, die van eene geestelijke spijziging met het lichaam van Christus niets weten wilden en bij het woord „geestelijke opvatting" reeds de ooren toestopten. Te vergeefs verzocht hij den Paus bekwame mannen aan te wijzen om op grond der Schrift de zaak uit te maken. Nikolaas II verwees

---

1) Berengarius, l. l., p. 50—52.
2) Ib., p. 50, 53.
3) Lanfrancus, l. l., c. 1, 2, 5, p. 148, 150 seq., 152, 157 seq.; Berengarius, l. l., p. 25 seq., 29—33, 62, 71, 72 seq.
4) Berengarius, l. l., p. 33, 60, 62, 65, 73, 74.
5) Lanfrancus, l. l., c. 1, p. 147.

hem naar Hildebrand, zonder resultaat [1]). Men heeft hem er toe gebracht zelf het vuur aan te steken en de geschriften, strekkende tot verdediging zijner leer, er in te werpen [2]). Waarschijnlijk omdat deze geschriften weinig anders behelsden dan plaatsen uit den Bijbel, beteekende dit voor Berengarius, dat men hem dwong de „Profetische, Evangelische en Apostolische Schriften" aan de vlammen prijs te geven [3]). Men kwam voor den dag met eene schriftelijke verklaring, die was opgesteld en werd voorgelezen door kardinaal Humbertus. (Deze Humbertus was dezelfde, die als legaat van den pauselijken stoel met een tweetal anderen in het jaar 1054 de excommunicatie-bul had nedergelegd op het altaar der Sophia-kerk te Constantinopel). Het verlangen was, dat Berengarius met die verklaring zijne volle instemming betuigen zou. Zij luidde: „Ik, Berengarius, onwaardig diaken der kerk van St. Mauricius te Angers, kennende het ware, Katholieke en Apostolische geloof, vervloek alle ketterij, voornamelijk die, waarvan ik tot dusverre openlijk verdacht ben geworden, welke tracht te betoogen, dat brood en wijn, welke op het altaar worden gelegd, na de wijding enkel een sacrament zijn en niet het waarachtige lichaam en bloed onzes Heeren Jezus Christus, dat het in het enkele sacrament ook niet tastbaar door de handen des priesters kan worden aangevat, noch gebroken, noch door de tanden der geloovigen vermalen. Maar ik stem in met het heilige Roomsche en Apostolische geloof, en belijd met hart en mond ten aanzien der sacramenten van 's Heeren tafel dat geloof te onderhouden, hetwelk mijnheer de eerwaardige paus Nikolaas en deze heilige synode krachtens het gezag van Evangelie en Apostelen ter onderhouding heeft overgeleverd en voor mij bevestigd; nl. dat brood en wijn, welke op het altaar worden gelegd, na de wijding niet enkel sacrament zijn, maar ook het waarachtige lichaam en bloed onzes Heeren Jezus Christus, en dat het tastbaar, niet enkel in sacrament, maar in waarheid door de handen der priesters wordt aangevat, gebroken en door de tanden der geloovigen vermalen: zwerende bij de heilige Drieëénheid, die

1) Berengarius, l. l., p. 72 seq.
2) Lanfrancus, l. l., c. 1, p. 148.
3) Berengarius, l. l., p. 62.

één in wezen is, en bij deze heilige evangeliën van Christus [1]). Hen echter, die tegen dit geloof opkomen, verklaar ik met hunne leeringen en aanhangers de eeuwige vervloeking waardig. Bijaldien ik zelf mij ooit vermeten mocht eenige tegenstrijdige opvatting te koesteren of te verkondigen, onderwerp ik mij bij voorbaat aan de gestrenge bestraffing naar de kerkelijke wetten. Na voorlezing en overlezing heb ik dit vrijwillig onderteekend" [2]).

Berengarius nam het stuk in handen, viel er mede ter aarde en verstomde [3]). Volgens Lanfranc heeft hij het ook bezworen en onderteekend [4]), wat echter door hem zelven wordt ontkend [5]). De strijd duurde voort. De beslissende slag viel te Rome, twintig jaren later. In het jaar 1078, als Hildebrand paus is, bevindt Berengarius zich daar weder. De Cluniacenserorde wankelde. En deze had juist onder Gregorius VII zulk een grooten invloed! Abt Hugo van Clugny liet vragen, welke houding ten opzichte van Berengarius moest worden aangenomen. Gregorius VII durfde zijn antwoord niet aan het papier toevertrouwen, maar liet het mondeling overbrengen [6]). De Paus zelf haalde eene synode te Rome op het Allerheiligenfeest over genoegen te nemen met de volgende verklaring van Berengarius: „ik belijd, dat het brood des altaars na de wijding is het waarachtige lichaam van Christus, hetwelk geboren is uit de Maagd Maria, hetwelk geleden heeft aan het kruis, hetwelk zit ter rechterhand des Vaders, en dat de wijn des altaars na de wijding is het waarachtige bloed, dat gevloeid is uit Christus' zijde. Ik verzeker, dat ik in mijn hart hetzelfde gevoelen koester, dat ik met den mond uitspreek; zoo waarlijk helpe mij God en deze heilige voorwerpen" [7]). Gregorius VII verklaarde, dat Petrus Damiani het met Lanfranc oneens was, dat de beteekenis en het woord van den eerste wel opwogen tegen die van den laatste, dat verder Berengarius zich terecht beroepen kon op

---

1) Berengarius moest hierbij de hand leggen op een evangelieboek.
2) Bij Lanfranc, l. l., c. 2, p. 150 seq.
3) Berengarius, l. l., p. 26, 73 seq.
4) Lanfranc, l. l., c. 2, p. 152.
5) Berengarius, l. l., p. 25 seq.
6) *Gregorius Hugoni Cluniacensi abbati,* in *Gregorii papae VII. epistolae,* Lib. V, ep. 21, bij Mansi, *Concilia,* Venet. 1775, T. XX, p. 253, *e.*
7) *Ad concilium romanum additio,* bij Mansi, T. XX, p. 516, *c*; *Additio ad concil. romanum in causa Berengarii,* aldaar, T. XIX, p. 761, *d.*

Augustinus, Hiëronymus en Ambrosius, wier getuigenissen der vergadering werden voorgelegd. Het bericht dienaangaande is van Berengarius. Hij noemt een aantal mannen op, die toen aan zijne zijde stonden, waaronder bisschoppen en kardinalen [1]). Doch de storm was slechts tijdelijk bezworen. Hij barstte eerst recht los op de vastensynode in de volgende lente.

De tegenstanders eischten, dat de zaak op eene nieuwe vergadering nogmaals zou worden behandeld. Op genoemde vastensynode nu keerden zij in grooteren getale terug. Hier hebben de Paus en zijne machtige en aanzienlijke bondgenooten eene zwenking gemaakt. Bemerkende uit welken hoek de wind woei, overwegende, dat het onmogelijk zou zijn den strijd te winnen, zijn zij overgeloopen naar het kamp der tegenstanders, en hebben den armen Berengarius, die vast op hen vertrouwd had, plotseling aan zijn lot overgelaten.

Men begon met te eischen, dat Berengarius de volgende verklaring zou afleggen: „ik geloof in mijn hart en belijd met den mond, dat brood en wijn, welke gelegd worden op het altaar, door het mysterie van het heilige gebed en de woorden onzes Verlossers naar de substantie veranderd worden (substantialiter converti) in het waarachtige, het eigen en levendmakende vleesch en bloed onzes Heeren Jezus Christus, en dat zij na de wijding zijn het waarachtige lichaam van Christus, dat geboren is uit eene Maagd, dat, voor het heil der wereld geofferd, gehangen heeft aan het kruis en gezeten is ter rechterhand des Vaders; tevens zijn zij het waarachtige bloed van Christus, dat gestort is uit Zijne zijde; en dit niet slechts bij wijze van een teeken, of door de kracht van het sacrament, maar in de eigen natuur en de werkelijke substantie" [2]).

Eerst beging Berengarius de zwakheid te doen, wat men van hem verlangde, meenende, dat hij dit met zijn gevoelen wel overeenbrengen kon, als men maar den rechten zin hechtte aan de woorden [3]). Hij nam het stuk ter hand, las het en zwoer met de hand op de relieken, dat hij het aannam, zooals hij het

---

1) *Additio ad concilium romanum in causa Berengarii*, bij Mansi, T. XIX, p. 761 seq.

2) Ibidem, p. 762 seq.; Lanfranc, l. l., c. 2, p. 151 seq.

3) Zie zijn gewrongen betoog bij Mansi, T. XIX, p. 763—765.

gelezen had. Doch de tegenstanders waren niet tevreden. Zij riepen, dat hij de woorden opvatte in eenen anderen zin als zij, en eischten de bevestiging onder eede, dat hij de verklaring uitlegde in den zin, zooals zij bedoelden.

Hier beriep Berengarius zich op den Paus en zeide, dat hij zich zou houden aan het gesprek, dat deze weinige dagen geleden met hem gevoerd had. Inderdaad had Gregorius hem in intiemen kring verzekerd: „ik twijfel er niet aan, dat gij, ten aanzien der offerande van Christus, naar de Schriften te oordeelen, het juiste gevoelen zijt toegedaan. Ik ben gewoon omtrent alle dingen, die mij na ter harte gaan, mij te wenden tot de zalige Maria. Daarom heb ik voor eenige dagen aan een monnik, die mijn huisvriend is, opgedragen met vasten en gebeden bij Maria te bewerken, dat zij mij niet verzwijge, maar door zijne bemiddeling te verstaan geve, werwaarts ik mij in deze zaak moest wenden om een vast standpunt in te nemen. Na den vastgestelden tijd hoorde de monnik Maria's antwoord, en deelde 't mij mede; het hield in dat ik ten aanzien van de offerande van Christus niets moest aannemen dan hetgeen staat in de echte boeken der Schrift, waarvan ook Berengarius niet wil afwijken". Doch het beroep op dit gesprek kwam Gregorius VII op dat oogenblik hoogst ongelegen. Zonder dat Berengarius er iets van begreep, veranderde hij grootelijks van houding. Plotseling eischte hij, dat de man, dien hij tot dusverre had beschermd, zich ter aarde zou werpen en belijden, dat hij tot dezen stond had gedwaald, in zooverre als hij aan de woorden „brood en wijn, gewijd op het altaar, zijn het lichaam en bloed van Christus", niet had toegevoegd: „naar de substantie (substantialiter)". Verbaasd, in de war gebracht, sidderend voor het anathema des Pausen en voor het doodsgevaar van de zijde des volks, knielde Berengarius neder en beleed wat hem bevolen was, zooals hij het uitdrukt: met godslasterlijke stem [1]). Toch heeft Gregorius VII hem niet geheel verlaten, maar hem rust verschaft in veilige afzondering [2]) op het eiland St. Côme bij Tours. Aandoenlijk is

1) Het bovenstaande is alleen bekend uit het eigen verhaal van Berengarius, in de *Additio ad concilium romanum*, bij Mansi, T. XIX, p. 766.

2) Ib., p. 766, *e*; 767, *a*; *Litterae commendatitiae Gregorii VII. datae Berengario*, bij D'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, T. III, p. 413.

het te lezen hoe Berengarius aan het einde van het verhaal zijner ervaringen God om vergeving bidt voor de onoprechte belijdenis: „Deus omnipotens, miserere, fons misericordiarum tantum sacrilegium agnoscenti, ignosce infelicitati meae!" [1])

Uit dezen laatsten tijd van Berengarius' leven dagteekenen waarschijnlijk de reeds meermalen aangehaalde polemische geschriften, gewisseld tusschen Lanfranc en hem. De dagteekening van dat van Lanfranc is sedert Lessing gesteld tusschen de jaren 1063 en 1069 [2]). In den tegenwoordigen vorm moet het echter wel afkomstig zijn uit eene latere periode, want het gebeurde onder Gregorius VII wordt er in vermeld [3]).

Uit de verhandeling van Lanfranc blijkt, dat katholiek te zijn en te blijven voor hem het een en het al is [4]). Het komt er op aan te bukken voor het gezag der kerk [5]), te weten der Roomsche kerk, waarvan de Paus het hoofd is [6]). Zijne wapens in den strijd zijn bij voorkeur uitspraken van gezaghebbende personen (auctoritates), waarnaast het rede-betoog slechts eene bescheiden, ja eene bedekte plaats mag innemen [7]). Hij zou liever een boer willen zijn met de boeren en een katholieke weetniet, dan een welbespraakte hoveling en ketter met Berengarius [8]). Waarom zou Gods almacht niet in staat wezen brood en wijn in iets anders te doen overgaan, daar Hij toch alles uit niets geschapen heeft [9])? Het laatste woord bij Lanfranc is het mysterie [10]) of het wonder [11]). Hij gelooft beide, zoowel dat brood en wijn na de wijding op het altaar nog aanwezig zijn, als dat zij, naar de materie of de essentie veranderd, plaats hebben gemaakt voor het vleesch van

1) *Additio ad concilium romanum*, bij Mansi, T. XIX, p. 767, *a*.
2) Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. I, S. 245.
3) Lanfranc, *Liber de corpore et sanguine Domini nostri adversus Berengarium*, c. 2, in de *Opera*, ed. Giles, Tom. II, p. 151 seq.
4) Ib., c. 1, p. 147, 149; c. 2, p. 150; c. 6, p. 159; c. 15, p. 173; c. 18, p. 185.
5) Ib., c. 1, p. 147, 149; c. 2, p. 150, 152; c. 4, p. 155; c. 7, p. 162; c. 8, p. 163; c. 17, p. 178; c. 18, p. 185; c. 23, p. 196.
6) Ib., c. 16, p. 174.
7) Ib., c. 4, p. 156; c. 7, p. 160; c. 17, p. 177; c. 18, p. 179.
8) Ib., c. 4, p. 156.
9) Ib., c. 9, p. 165; c. 18, p. 181.
10) Ib., c. 10, p. 167.
11) Ib., c. 17, p. 175; c. 19, p. 187; c. 21, p. 193.

Christus, in welks substantie ze zijn overgegaan [1]); zoowel dat het lichaam van Christus, hetzelfde, dat geboren werd uit de maagd Maria, allerwege zich bevindt op het altaar, als dat het zit ter rechterhand Gods in den hemel [2]). Hij vooral was een voorstander van het „substantialiter", dat te Rome in het jaar 1079 als het shibboleth gold [3]). Het vleesch des Heeren wordt volgens hem dagelijks geofferd, in stukken gedeeld en gegeten [4]). Niemand eet het, tenzij hij het eerst aangebeden hebbe [5]). Toch is ook nog bij Lanfranc iets te bespeuren van eene worsteling met de geestelijke opvatting [6]).

Zijn eigen meening omtrent eenige hoofdpunten brengt hij als volgt onder woorden: „Wij gelooven, dat de aardsche substantiën (terrenae substantiae), welke op de tafel des Heeren door priesterlijke bediening van Godswege worden geheiligd op onuitsprekelijke, onbegrijpelijke, wonderbaarlijke wijze, door de bewerking der Hoogste Macht, worden veranderd in het wezen van 's Heeren lichaam (converti in essentiam dominici corporis), met behoud van hare gestalten (reservatis ipsarum rerum speciebus) en zekere andere hoedanigheden, opdat degenen, die ze genieten, ze niet als oneetbaar en bloederig zouden verafschuwen, en de geloovigen des te grooter belooning voor hun geloof ontvangen; in dier voege echter, dat het lichaam des Heeren zelf zich bevindt in den hemel ter rechterhand des Vaders, onsterfelijk, ongeschonden, onverminderd, onbeschadigd, ongedeerd; zoodat naar waarheid gezegd kan worden, zoowel dat wij het eigen lichaam nuttigen, dat aangenomen is van de Maagd Maria, als dat wij niet het eigen lichaam nuttigen. Het is het eigen lichaam, wat betreft het wezen (essentiam) alsmede den aard en kracht der ware natuur; maar niet het eigen lichaam, als gij let op de gestalte van brood en wijn, en de overige bovengenoemde hoedanigheden; dit geloof heeft de Kerk, welke over den geheelen aardbol verspreid, de katholieke genoemd wordt,

1) Lanfranc, c. 5, p. 157; c. 8, p. 162, 163; c. 18, p. 184; c. 22, p. 194.
2) Ib., c. 10, p. 167.
3) Ib., c. 2, p. 151, 152; c. 3, p. 154; c. 8, p. 163; c. 17, p. 175; c. 22, p. 194.
4) Ib., c. 15, p. 172.
5) Ib., c. 18, p. 184.
6) Ib., c. 14, p. 170 seq.; c. 17, p. 178; c. 20, p. 188.

gehouden van de vroegste tijden en houdt zij nog heden [1]).

Berengarius is het kind van een geheel anderen geest. Hij noemt Aäron, Petrus en Plato als in éénen adem [2]). Hij beoefent, gelijk Gerbert, de klassieke letteren. Dientengevolge schrijft hij een ander Latijn dan de meesten zijner tijdgenooten. Hiermede wordt niet gezegd, dat het vloeiender of duidelijker zou zijn; integendeel is het vrij houterig, soms duister en leelijk, niet geschikt om de lezers van die dagen voor het gevoerde pleidooi te winnen. Wij ontmoeten hier een Humanisme in den dop. Doch het is een willen en nog niet kunnen; de tijd was nog niet rijp voor zulk een streven. En Berengarius was er niet de man naar om de wereld van het slechte monniken-Latijn te verlossen, al weten wij, dat hij zijne geestverwanten heeft gehad, waarschijnlijk meest onder een soort van litterarische beaux-esprits, lieden van ongeveer denzelfden smaak en dezelfde opvoeding als hij.

Ofschoon hij weet, dat de spiritueele opvatting in den ban is [3]), heeft hij den moed er voor op te komen. Een hecht bolwerk heeft hij in de Schrift [4]). Sterk is hij door het beroep op eenige kerkvaders. Als Ratramnus veroordeeld moet worden, dan ook Augustinus, Ambrosius en Hiëronymus [5]). Hiernaast kent hij aan het rede-betoog, inzonderheid aan de dialektiek, eene veel grootere beteekenis toe dan Lanfranc [6]). Op de synode te Rome in 1059 onder paus Nikolaas II zou hij zich wel verdedigd hebben, als de gelegenheid hem maar geschonken was; want hij gevoelde zich, gelijk hij het uitdrukt, zoo zeker van zijne zaak als van de waarheid: „tweemaal twee is vier" [7]).

Niet het aantal geestverwanten maakt iemand volgens Berengarius katholiek, maar de rechte opvatting van de waarheid [8]). De meerderheid kan dwalen [9]). De groote menigte is minder

1) Lanfranc, c. 18, p. 180.

2) *Berengarii turonensis De sacra coena adversus Lanfrancum liber posterior*, p. 61.

3) Berengarius, p. 63, 72.

4) Ib., p. 26, 43, 50, 61, 71, 72, 74, 75, 86, 89, 90, 91. Vgl. Lanfranc, c. 1, p. 148.

5) Ib., p. 38, 50. Vgl. Lanfranc, l. l., c. 1, p. 148.

6) Ib., p. 45, 65 seq., 69, 70, 77, 81—83, 86, 87, 73, 90—93. Vgl. Lanfranc, c. 7, p. 159 seq.; c. 8, p. 162; c. 17, pag. 175.

7) Ib., p. 73.

8) Ib., p. 55; vgl. p. 34, 57, 58.

9) Ib., p. 34, 35, 39, 59.

geschikt tot een dieper gaand onderzoek der waarheid [1]). Waar Lanfranc roemend van „de kerk" gewaagde, had hij volgens Berengarius liever moeten spreken van den dwalenden grooten hoop [2]) of van de menigte der ongeletterden [3]). Men moest liever diegenen „de kerken" noemen, die, over eene onmetelijke uitgestrektheid verspreid, zich verheugd hebben over het feit, dat nu de waarheid door Berengarius met de hulp van Gods genade is uitgesproken [4]). Uit de geschiedenis van den herdoop in Afrika ten tijde van Cyprianus en uit de Ariaansche twisten, toen een poos lang slechts 4 steden aan dezen kant der Middellandsche zee katholieke bisschoppen hadden, is gemakkelijk aan te toonen, dat geheele kerken kunnen dwalen en gedwaald hebben [5]). Hetzelfde geldt van conciliën [6]). Berengarius acht het eene dwaasheid van een „heilig concilie" te spreken, zooals Lanfranc doet [7]). Over de pausen Leo IX en Nicolaus II laat hij zich in zeer oncerbiedige termen uit [8]). Het uitwendige geweld, waarmede de meerderheid hem heeft gedreigd, is wel in staat geweest zijne menschelijke zwakheid te breken; maar zijn gevoelen te veranderen, zou alleen God vermogen [9]).

Uit het een en ander is te zien, dat de overwinning van Lanfranc over Berengarius niet zoozeer de overwinning geweest is van den eenen dogmaticus over den ander, maar die van het gezag over de rede. Het gezag diende de godsdienstige behoeften der groote menigte, waaronder mirakelzucht eene belangrijke plaats innam. Berengarius en de zijnen vertegenwoordigden de hooger ontwikkelden, wier godsdienstige zin niet zoo verbasterd was, maar die te vergeefs beproefden tegen den stroom op te roeien. De pausen hebben den zegepraal der stoffelijke opvatting niet bewerkt, maar ze zijn voor den aandrang der massa gezwicht.

---

1) Berengarius, p. 59.
2) Ib., p. 49.
3) Ib., p. 54.
4) Ib., p. 27.
5) Ib., p. 26, 27, 49, 53.
6) Ib., p. 35, 44, 48, 54, 55, 58, 59.
7) Ib., p. 58 seq.; p. 63.
8) Ib., p. 33, 36, 40, 41, 48, 71.
9) Ib., p. 59, 74.

Nog bleven in de XII^de^ eeuw verschillende afwijkende meeningen heerschen. Algerus, die omstreeks het j. 1130 een uitvoerig werk schreef over de „Sacramenten van het lichaam en bloed des Heeren" [1]), verzekert, dat het in de wereld zijner dagen wemelt van ketterijen ten aanzien van dit onderwerp. Men vindt het — aldus deze schrijver — dwaas, dat „Christus voor ons lichamelijk tegenwoordig zou zijn in de gestalte van stomme voorwerpen als brood en wijn; dat binnen zulk een kleinen, nietigen vorm zulk eene verheven majesteit zou besloten worden". „Sommigen zeggen, dat brood en wijn niet veranderd worden, maar dat zij enkel een sacrament zijn, gelijk het water des Doops, of de olie van het Chrisma, en dat zij niet in waarachtigen, maar figuurlijken zin het lichaam van Christus genoemd worden. Anderen beweren, dat het brood niet enkel een sacrament is, maar dat in het brood Christus als het ware brood geworden is (impanatum), gelijk God in het vleesch persoonlijk vleesch is geworden. Anderen zeggen, dat brood en wijn wel in vleesch en bloed veranderd worden, doch niet van Christus, maar van den een of anderen heiligen, Gode welbehagelijken menschenzoon, opdat vervuld worde, wat Christus heeft gezegd: Tenzij gij het vleesch van den zoon des Menschen gegeten hebt, hebt gij het leven niet in u. Anderen, te kort doende aan de genade Gods, beweren, dat door de ondeugden der priesters de aanroeping van Gods naam derwijze krachteloos wordt gemaakt, dat door hunne onwaardige wijding het brood in Christus' vleesch niet veranderd kan worden. Anderen, dat het wel in het vleesch van Christus veranderd wordt, doch wegens de ondeugden van degenen die het nuttigen, niet het vleesch van Christus blijft, maar weder terugkeert tot het loutere sacrament van brood en wijn. Anderen, wat erger is, dat het door de eting onderworpen wordt aan de afscheiding der spijsverteringsorganen" [2]). Daarom zal Algerus zich nu eens opmaken om de ware beteekenis en de kracht van dit sacrament

1) Algerus, *De sacramentis corporis et sanguinis dominici*, in de *Magna bibliotheca veterum patrum*, Par. 1644, T. VI, p. 271—354.

2) Algerus, *In librum de sacramentis corporis et sanguinis dominici Prologus*, in de *Magna bibliotheca*, p. 271 seq.

met de hulp van Gods genade uiteen te zetten [1]). Jammer genoeg voor hem, dat hij zich niet heeft weten te vrijwaren van de fouten, waarin volgens hem zoovele anderen vervallen zijn. Volgens de opvatting toch van latere geslachten heeft hij ten onrechte beweerd, dat aan de gestalten van het sacrament door geen muizen kan worden geknaagd of dat het door geen dieren kan verslonden worden. De latere kerkleer houdt in, dat het lichaam en bloed van Christus in de Eucharistie niet verbrand, verteerd, bedorven, gebroken, gewond, of beknaagd kan worden. Maar met de gestalten is dit volgens die zelfde kerkleer wèl het geval. Daarom is het eerste hoofdstuk van het tweede boek van Algerus' werk, waarin de bedoelde afwijkende leering voorkomt, in de „Magna bibliotheca" niet opgenomen zonder voorafgaande waarschuwing aan den lezer om op zijne hoede te zijn [2]).

Onder de velen, die het gevoelen der meerderheid niet deelden, had Algerus ook zijnen tijdgenoot Bernard van Clairvaux kunnen tellen. Deze toch heeft in een kort preekje „In coena domini", handelende over den Doop, het sacrament des Altaars en de Voetwassching, alle sacramenten voor teekens verklaard. Ze dienen naar zijn gevoelen om de onzichtbare genade door een zichtbaar teeken te verleenen. Het is er mede, zegt hij, als met een ring, die iemand gegeven wordt om hem met eene erfenis te bekleeden [3]).

Ook onder degenen, die geloofden, dat het brood en de wijn veranderen in het werkelijke lichaam en bloed van Christus, bleef strijd heerschen. Petrus Lombardus deelt mede, dat men twistte over de vraag, of alleen de accidentiën van brood en wijn overbleven, dan wel ook de substantie [4]). Het eerste is rechtzinnige leer geworden.

Het barbaarsche woord „transsubstantiare" verkreeg reeds in de XII^de^ eeuw burgerrecht [5]). Het werd naderhand opgenomen

---

1) Algerus, l. l.

2) Ib., L. II, c. 1, p. 320 *b*, *c*.

3) *In coena domini sermo*, in *Bernardi Clarevallensis opera omnia*, Par. 1566, fol. 32, *a*; col. 2, *e*. In de uitgave van Mabillon, *Volumen I*, Par. 1719, fol., p. 897, c. 1, *c*, *d*.

4) *Petri Lombardi Sententiarum Textus .... Henrici Gorichemii propositiones*, Col. 1513, fol., L. IV, Dist. XI, c. 3, fol. 167 *a*, col. 1.

5) Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. 2, S. 431.

in het eerste besluit van het groote vierde Lateraansche concilie onder paus Innocentius III in het j. 1215 waardoor het zoogenaamde leerstuk der transsubstantiatie voor altijd werd vastgesteld. Het wordt hier in verband gebracht met de leer aangaande de Kerk en aangaande Jezus Christus; voor een deel waarschijnlijk terecht, omdat het met godsdienstige behoeften van verschillenden aard, zij het van meer of minder verheven waarde, samenhangt; voor een ander deel mag dit verband gezocht en willekeurig worden genoemd. Het besluit luidt: „Er is eene algemeene kerk der geloovigen, buiten welke volstrekt niemand zalig wordt; in haar is Jezus Christus priester en offerande tegelijk, wiens lichaam en bloed in het sacrament des altaars onder de gestalten van brood en wijn waarachtiglijk vervat zijn, terwijl door Gods kracht het brood is getranssubstantiëerd in het lichaam en de wijn in het bloed, opdat wij zelf, om het geheimenis der vereeniging [met den Heer] te voltooien, ontvangen van het zijne [nl. van zijn vleesch], wat hij zelf ontvangen heeft van het onze" (Una est fidelium universalis ecclesia, extra quam nullus omnino salvatur, in qua idem ipse sacerdos et sacrificium Iesus Christus, cuius corpus et sanguis in sacramento altaris sub speciebus panis et vini veraciter continentur, transsubstantiatis pane in corpus et vino in sanguinem, potestate divina, ut ad perficiendum mysterium unitatis accipiamus ipsi de suo, quod accepit ipse de nostro) [1]).

Naderhand werden op sommige punten nog wel verschillende gevoelens openbaar, maar de rechtzinnige leer bleef in volgende eeuwen in hoofdzaak dezelfde [2]).

---

1) Bij Mansi, *Concilia*, T. XXII, p. 982. In de decretalen van Gregorius IX, c. 1. X. de summa trinitate (1. 1).

2) Vgl. Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. 2, S. 432, *f.*

HOOFDSTUK II.

HOSTIE-WONDEREN.

Talrijke wonderen heeft men door de hostie laten geschieden of op onderscheiden wijzen met haar in verband gebracht. Wanneer het eerst van deze soort van mirakelen gewaagd is, valt niet met zekerheid te zeggen. Men leest er eigenlijk reeds van bij Cyprianus, al heeft hetgeen hij er van mededeelt nog niet den vorm, waarin de meeste latere verhalen gegoten zijn. Onder de Christenvervolging, zoo heet het, hebben zekere vluchtende ouders een klein meisje achtergelaten. Heidenen doen dit kind bij een afgodsbeeld brood, in wijn gedoopt en overgeschoten van een offer, eten. „Naderhand nam de moeder het mede naar de vergadering der Christenen. Een diaken ging met den avondmaalskelk rond en bood hem allen aan, doch het bedoelde meisje wendde het hoofd af. [Ook de kinderen genoten destijds het Avondmaal]. De diaken goot toen het kind tegen haar zin iets van het sacrament in. Hierop volgde braking". De oorzaak was volgens Cyprianus geen andere dan dat „de eucharistie niet kon blijven in een bezoedelden mond, de drank, die geheiligd was in 's Heeren bloed, kwam weder te voorschijn uit de besmette ingewanden". — „Eene volwassen heidensche vrouw had zich tusschen de avondmaal vierende Christenen ingedrongen. Maar in plaats van spijs nuttigde zij een zwaard. Als iemand die een doodelijk vergif ingenomen had, begon zij beangst en benauwd te worden; eindelijk kon zij het niet meer verdragen en zonk trillend en hijgend ineen. Wie een mensch bedrogen had, voelde de wraak van God". — „Eene andere vrouw had getracht een doosje of kistje, waarin het heilige des Heeren (d. i. het naar

huis medegenomen avondmaalsbrood) zich bevond, met oneerbiedige handen te openen. Maar wegens het vuur dat er uitsprong waagde zij niet het aan te raken" [1]). — Waarschijnlijk omdat in deze mededeelingen van Cyprianus iets doorstraalt van oude gebruiken, die naderhand zijn afgeschaft en veroordeeld, heeft men zich niet beijverd deze bladzijden in herinnering te doen blijven, zoodat in de latere literatuur de hostie-wonderen van Cyprianus bijna geheel in het vergeetboek zijn geraakt.

Geheel anders is dit met het beroemde hostie-wonder van paus Gregorius I, dat immer weder werd naverteld [2]). Het komt voor in de levensbeschrijving, welke men de oudste acht [3]), niet lang na den dood des pausen door een onbekenden schrijver opgesteld. „Te Rome woonde eene gehuwde dame van aanzienlijke familie, die gewoon was uit godsdienstigen ijver en vromen zin offeranden (oblationes, gaven in brood) te bereiden [4]), ze op Zondag naar de kerk te brengen en aan den Paus zelven aan te bieden. Op zekeren dag trad zij toe om naar de gewone wijze uit de hand van Gregorius op hare beurt de communie te ontvangen. Maar toen de Bisschop haar de bete van 's Heeren lichaam zou reiken, zeggende: Het lichaam van onzen Heer Jezus Christus strekke u tot vergeving van zonden en ten eeuwigen leven, glimlachte zij. De man Gods bemerkte dit, hield de heilige communie terug, legde haar afzonderlijk op het altaar neder, en gelastte een diaken haar te bewaken, zoolang totdat alle geloovigen gecommuniceerd zouden hebben. Toen de heilige mysteriën volbracht waren, vroeg haar Gregorius: Zeg mij toch, bid ik u, wat kwam er in uw hart op, dat gij gelachen hebt, toen gij communiceeren zoudt? Zij antwoordde: ik herkende dat stukje brood, en zag, dat het was van dezelfde offerande, die ik met eigen handen gemaakt en u aan-

1) Cyprianus, *De lapsis*, c. 25, 26, in de *Bibliotheca patrum* cur. Gersdorf, Vol. III, P. II, Lipsiae 1839, p. 148 seq.

2) *S. Gregorii Vita Auctore anonymo sed synchrono*, in de *Acta Sanctorum* a I. Bollando, G. Henschenio et D. Papebrochio, Antv. 1668, Martii Tom. II, p. 130, col. 2—137, col. 1.

3) Zie den *Commentarius praevius*, § 2, in genoemde *Acta sanctorum*, Mart., T. II, p. 122, col. 1 *b*.

4) Van het door de geloovigen geofferde brood werd een gedeelte gebezigd voor de viering des Avondmaals.

geboden heb. Toen hield de Bisschop hierover eene toespraak tot het volk, en vermaande allen God te smeeken, dat Hij ter versterking van veler geloof voor de oogen des vleesches mocht vertoonen, wat het ongeloof dezer vrouw met het zintuig der ziel had moeten zien, en met de oogen des geloofs aanschouwen. Nadat men in dien geest gebeden heeft, staat hij met het volk en de genoemde vrouw op. Hij treedt naar het altaar, terwijl allen toezien en in de verwachting dat een hemelsch schouwspel hun te beurt zal vallen den adem inhouden. Hij licht het dekkleed op, en ten aanschouwe van de gansche schare en van de bedoelde matrone vindt hij een bloederig gedeelte van een pink. Hij zegt tot haar: leer nu te gelooven aan de Waarheid, die betuigt: het brood, dat ik geef, is mijn vleesch; en mijn bloed is waarlijk drank. Maar onze Schepper, vooruit onze zwakheid kennende, heeft met dezelfde macht, waarmede Hij alles uit niets geschapen heeft, ook voor zich zelven door inwerking des Heiligen Geestes uit het vleesch der maagd Maria een lichaam geformeerd. Brood en wijn, met water gemengd, verandert Hij, met behoud der eigen gestalte, in zijn vleesch en bloed, op het katholieke gebed, om onzer behoudenis wil, door de heiliging van zijnen Geest. (In deze bewoordingen is het een en ander, dat aan eene inlassching van lateren tijd doet denken [1].) Toen beval hij alle aanwezigen de goddelijke almacht te smeeken, dat zij het heilige mysterie tot den oorspronkelijken vorm mocht terugbrengen, opdat het der vrouw mogelijk werd het te nuttigen". En alzoo geschiedde [2]).

Het bovenstaande is niet het eenige hostie-wonder, dat in verband staat met Gregorius den Grooten. In zijne „Samenspraken" verhaalt hij zelf mirakelen van dit soort, waarbij hij ten deele persoonlijk betrokken was. Zekere bisschop Felix heeft hem het geval verteld van een priester te dáár en dáár. „Elken dag nam deze een dampbad bij zekere warm-water-bronnen, en ontving de nederigste en zorgvuldigste diensten van een vreemdeling. Eens nam hij een paar broodjes van de kerkelijke offeran-

1) Bij Paschasius Radbertus (*De corpore et sanguine domini*, c. XIV, 3), die dit verhaal op den voet volgt, komen deze bewoordingen niet voor.

2) *S. Gregorii Vita Auctore anonymo sed synchrono*, c. 4, bij de Bollandisten, Martii T. II, p. 134, col. 2, *e*, *f*.

den (avondmaalsbrood) mede tot eene belooning. De onbekende bedankte echter op diep bedroefden toon, zeggende: dat brood is heilig; ik mag het niet eten. De man dien gij voor u ziet, is vroeger heer van deze plaats geweest; maar wegens mijne overtredingen ben ik na den dood hier besteld. Als gij iets voor mij doen wilt, offer dit brood den almachtigen God, opdat gij voor mijne zonden tusschenbeide mocht komen. Gij zult bemerken, dat gij verhoord zijt, wanneer gij hierheen komt om te baden en mij niet meer zult vinden. Op die woorden verdween hij; wat een mensch scheen te wezen, bleek dus een geest te zijn. De priester gaf zich een week lang voor hem over aan droefenis en tranen, en droeg elken dag in de kerk de heilbrengende hostie voor hem op. Toen hij terugkeerde naar het bad, vond hij den man niet meer" [1]). De ongelukkige was dus op echt wonderbaarlijke wijze van zijne vreemdsoortige boetedoening na den dood verlost.

„Ook het volgende moet niet verzwegen worden," aldus Gregorius, „hetwelk ik mij herinner dat geschied is in mijn klooster, nu drie jaren geleden" (De gegevens zijn dus wel nauwkeurig!): „Een monnik, Justus genaamd, die bedreven was in de medicijnen, werd krank en lag op sterven. Men vond drie goudstukken in zijn bezit, verborgen in de artsenijen. Om hem nog voor den dood te straffen en iets bij te dragen tot zuivering van deze schuld gelastte Gregorius, dat men hem alleen zou laten, dat niemand hem meer zou mogen toespreken dan zijn eigen broeder. Zoo stierf hij in smartelijke verlatenheid. Men begroef zijn lijk in een mesthoop en wierp het geld daarop. Na verloop eener maand kreeg Gregorius medelijden, riep den proost en zeide: Het is reeds lang, dat die gestorven broeder gefolterd wordt in het vuur. Wij moeten hem eenige liefde bewijzen, en hem zooveel mogelijk helpen om verlost te worden. Daarom ga, en draag zorg dertig dagen lang een offer voor hem te brengen; laat geen dag voorbijgaan, waarop de heilbrengende hostie voor zijne verlossing niet geofferd wordt. De proost gehoorzaamde. Na verloop van nogmaals dertig dagen verscheen de doode aan zijnen broeder. De laatste vroeg: Hoe gaat het broeder? Het antwoord was:

---

1) Gregorius magnus, *Dialogorum libri quatuor*, L. IV, c. 55, in de *Opera omnia*, a J. B. Gallicciolli, Ven. 1769, 4°, T. VI, p. 344 seq.

Tot dusverre heb ik het kwaad gehad, maar nu ben ik weder wel; want vandaag heb ik de gemeenschap (communionem) weder ontvangen. De toegesprokene haastte zich dit aan de andere broeders mede te deelen". Daar men van elkander niet had afgeweten, was de uitkomst des te treffender [1]).

Bisschop Cassius van Narni placht getrouw de dagelijksche offerande [het misoffer] te brengen, terwijl hij onder de geheimenissen zich zelven in tranen der godheid wijdde. Door een visioen van een priester vernam hij een bevel van den Heer: „doe wat gij doet, werk wat gij werkt, uw voet houde niet op, uwe hand houde niet op, op den geboortedag der Apostelen zult gij tot mij komen, en ik zal u uw loon geven. Inderdaad is hij na zeven jaren, op den geboortedag der Apostelen, toen hij de plechtigheden der mis had volbracht en de mysteriën der heilige gemeenschap ontvangen, der stof ontvloden" [2]).

Iemand geraakte in krijgsgevangenschap en werd in boeien gesloten. Zijne vrouw liet op bepaalde dagen in de kerk eene offerande voor hem opdragen. Na langen tijd keerde hij terug en vertelde nu, dat zijne ketenen op die en die dagen losgegaan waren; het bleken juist dezelfde te zijn, waarop de bedoelde priesterlijke offeranden geschied waren [3]).

„Vele geloofwaardige en ernstige mannen hebben mij getuigd en getuigen, wat vóór zeven jaren ondervonden is", aldus immer Gregorius. „Agatho, bisschop van Palermo werd in den tijd van mijn voorganger zaliger naar Rome ontboden. Op zee stormde het. Zijn schipper, Baraca geheeten, die nu in dezelfde kerk eene geestelijke waardigheid vervult, voerde achter het schip een klein schuitje. De kabel brak en de schipper verdween plotseling met het schuitje, dat hij bestuurde, tusschen de hooge golven. De bisschop landde op een eiland, en toen hij drie dagen te vergeefs naar hem had omgezien, dacht hij, dat de schipper dood was. Hij bewees hem den eenigen liefdedienst, welken hij meende hem verschuldigd te zijn: hij gelastte nl. voor de verlossing zijner ziel de heilaanbrengende offerande aan den almachtigen God op te dragen. Nadat dit geschied was en het

---

1) Gregorius magnus, *Dialogorum*, L. IV, c. 55, p. 345—348.
2) Ib., c. 56, p. 349.
3) Ib., c. 57, p. 349 seq.

schip eene herstelling had ondergaan, vertrok hij naar Italië. Toen hij de haven van Rome bereikt had, trof hij hier den doodgewaanden schipper aan. Deze deed een verhaal van harden strijd met de elementen. Nog heden getuigt hij dit: terwijl ik worstelde met de golven en op het punt was te bezwijken, werd ik plotseling diep ontroerd, zoodat ik niet wist of ik waakte of droomde: ziet, ik sta midden in de zee en mij verschijnt iemand, die mij ter verkwikking brood brengt. Zoodra ik dit heb opgegeten, krijg ik de krachten terug; straks komt een schip voorbij, dat mij opneemt en redt uit alle gevaar. De bisschop heeft kunnen nagaan, dat het geschied was op denzelfden dag, waarop de priester van het bedoelde eiland te zijnen behoeve de hostie der heilige offerande aan God had gewijd [1]).

Deze mirakelen worden ook door Paschasius Radbertus te berde gebracht en op de uitvoerigste wijze naverteld [2]). Het volgende nieuwe verhaal treft men bij hem aan, waarin trekken voorkomen, die in de voorafgaande verhalen niet vielen op te merken: haat tegen de Joden en buitengewone vereering van Maria. „De zoon van een Joodschen glazemaker ontving met Christenjongens onderwijs. Op zekeren dag werd in de kerk van de moeder Gods de mis gecelebreerd. Het volk trad overeenkomstig het gebruik toe om de eucharistie uit de hand des priesters te ontvangen". Ook het Jodenkind is met andere kinderen van gelijken leeftijd toegetreden tot het deelgenootschap aan het verheven lichaam en bloed des Heeren. „Toen hij naderde (aldus Radbertus), deed, naar ik meen, de goddelijke voorzienigheid hem een gezicht aanschouwen: hij zag op het altaar eene vrouw van zeer schoone gedaante op een stoel zitten met een knaapje op de knieën. Eigenhandig reikte zij de heilige communie aan den priester, opdat deze ze weder zou uitdeelen aan het volk, dat geloovig naderde. Nadat ook de Joodsche knaap haar ontvangen had, keerde hij verheugd naar zijn huis terug, en verhaalde het gebeurde aan zijnen vader. De vader wil het kind dooden, en werpt hem in een gloeienden oven. De knaap verbrandt echter niet, beschermd als hij is door dezelfde genade, die de drie jon-

1) Gregorius magnus, Ib., c. 57, p. 350 seq.

2) Paschasius Radbertus, *Liber de corpore et sanguine domini*, c. IX, 10, 11, 12, bij Martene, *Veteres scriptores*, Par. 1733, T. IX, p. 415—419.

gelingen in het vuur met een dauwwolk besprenkelde. Doch de moeder poogt te vergeefs hem er uit te trekken. Op haar misbaar snellen Christenen toe, redden den knaap, bevinden, dat hij als op het zachtste dons ligt, en smijten nu den vader op zijne beurt in de vlammen, die geheel verteert. Op de vraag, wat hem voor den dood heeft behoed, antwoordt de knaap: de vrouw, die in de kerk, waar ik het brood van de tafel ontvangen heb, op den stoel zat met een kindje op den schoot, heeft mij bedekt met haar kleed, opdat het vuur mij niet deren zou. Ook die spijs, welke ik van de hand des priesters ontvangen had, heeft mij zoozeer geholpen, dat ik zelfs geen sprankje van het vuur meende te voelen". De knaap omhelsde, zooals men verwachten kan, het katholieke geloof, en werd weldra met de moeder en een aantal Joden gedoopt [1]).

Radbertus kent ook verscheidene wonderen, die geschied zijn hetzij om de twijfelaars te overtuigen van de verandering van brood en wijn in het wezenlijke lichaam en bloed des Heeren, hetzij om de geloovigen in hunne verzekerdheid te versterken. Natuurlijk zijn deze mirakelen in zijn oog de voornaamste. „Dikwijls heeft men, als de hostie werd opgedragen of de opgedragen hostie werd gebroken, een lam in de handen van den priester gezien of bloed in den kelk. Wat de Waarheid ons heeft toegezegd, moeten wij gelooven zonder aanschouwen. Maar daar wij hard van hart zijn, heeft de goddelijke ontferming in zekere dingen aan allen voldoening willen schenken, opdat niemand hieraan verder twijfelen zou. Al wie iets buiten de waarheid zoekt, zal niets dan valschheid vinden, en, bijaldien hij niet aanneemt, wat door Christus gezegd is, sluit hij zich zelven buiten de waarheid". Een viertal mirakelen van dezen aard worden nu door Paschasius beschreven:

„Terwijl de zalige Basilius de goddelijke mysteriën in het openbaar verrichtte, heeft zich een Israëliet gemengd onder het volk, alsof hij Christen was, om uit te vorschen, hoe deze plechtigheid toeging, en wat zij beteekende. Toen zag hij, dat in de handen van Basilius en van allen, die de communie genoten, een kind verdeeld werd. Hij kwam zelf ook nader, en hem werd gegeven werkelijk vleesch, wat het brood onder de heilige

1) Paschasius Radbertus, l. l., c. IX, 8, p. 414 seq.

handeling geworden was. Daarop trad hij toe tot den beker, dien hij gevuld zag met werkelijk bloed. Geloovig geworden zegt hij: inderdaad verschrikkelijk en bewonderenswaardig is het mysterie der Christenen. Den volgenden dag komt hij bij Basilius en verlangt gedoopt te worden.

Het tweede mirakel is het reeds verhaalde van den bloedigen vinger van Gregorius I. Dan komt een ander, dat voorviel in het klooster Scithi met een grijzen monnik, „die groot was in het werkzame leven, maar eenvoudig in het geloof. Uit onwetendheid dwaalde hij, meenende, dat het sacramenteele Brood, niet is het natuurlijke lichaam van Christus, maar slechts het beeld (figura) daarvan. Een tweetal kloosterbroeders, aan wie hij deze meening liet blijken, trachtte te vergeefs hem van het tegendeel te overtuigen. Hij zeide, dat hij slechts zwichten zou bij het waarnemen der werkelijkheid". Tegen den Zondag baden beide partijen in hunne cellen, dat God de waarheid aan het licht mocht brengen; de grijsaard: „Heer, Gij weet, dat ik niet uit boos opzet ongeloovig ben in deze zaak, maar, opdat ik niet uit onkunde dwale, openbaar mij, Heer Jezus Christus, wat waar is". Des Zondags zaten zij op een stoel van gevlochten teenen, waarop plaats was voor drie, de grijsaard in het midden. „De oogen huns verstands gingen open. Zoodra de brooden op het altaar waren gelegd, zagen zij drieën daarop niets anders dan een knaapje liggen. En toen de priester de hand uitstrekte om het brood te breken, daalde een engel des Heeren uit den hemel neder met een mes in de hand, en offerde dat knaapje, maar ving zijn bloed op in een kelk. Toen de priester het brood in kleine deeltjes brak, sneed ook de engel de ledematen van den knaap in stukjes. De grijsaard trad toe om de heilige communie te ontvangen. Doch hem alleen werd vleesch gegeven, en wel vleesch dat met bloed bedekt was. Toen hij dit gezien had, schrok hij en riep uit: Ik geloof, Heer, dat het brood uw lichaam is en de beker uw bloed. Terstond werd het vleesch in zijne hand brood zooals dit in het mysterie pleegt te wezen, en hij nam het in den mond met dankzegging aan God. De andere kloosterbroeders zeiden tot hem: God weet, dat de menschelijke natuur geen rauw vleesch kan eten; daarom heeft hij zijn lichaam in brood omgeschapen en zijn bloed in wijn voor degenen, die het met geloof ontvangen".

Nog een mirakel wordt door Paschasius Radbertus geput uit de „Gesta Anglorum". Het geschiedde op het gebed van een priester Plecgils genaamd. „Niet uit ongeloof maar uit zielsvroomheid begeerde hij, dat hem getoond mocht worden welke gestalte er verborgen zat onder den vorm van brood en wijn (quae foret species latitans sub forma panis et vini). Hij twijfelde niet aan het lichaam van Christus; maar hij hoopte op die manier wellicht Christus te aanschouwen, den boven de sterren verhoogde, dien geen sterveling op aarde ooit vermag te zien. De dag kwam, waarop hij vromelijk de plechtigheden der mis celebreerende, naar de gewone wijze op de knieën viel en sprak: ‚ik smeek u, Almachtige, openbaar mij, geringen, in dit mysterie de natuur van het lichaam van Christus, opdat ik met het lichamelijk oog hem tegenwoordig moge zien, en den vorm van het kind, dat eens schreiend op den moederschoot gelegen heeft, nu met de handen moge omvatten'. Terwijl hij dit bidt, komt een engel uit den hemel en zegt tot hem: ‚Sta haastig op, als gij Christus wenscht te zien. Hij is tegenwoordig, het lichaam bekleed met het gewaad, waarin de heilige jonge moeder hem gedragen heeft'. Toen sloeg de eerwaarde priester sidderend den blik op van beneden en zag op het altaar den Zoon des Vaders, het kind, den jonggeborene, dien Simeon wegens zijne verdiensten had mogen dragen. De engel sprak: ‚daar gij Christus wenscht te zien, dien gij vroeger onder de gestalte des broods met mystieke woorden placht te zegenen, aanschouw hem nu met de oogen, raak hem aan met de handen'. Toen — het is wonderlijk te zeggen — nam de priester, steunend op die hemelsche aanmoediging, het kind op de bevende armen, en drukte den boezem van Christus tegen den eigen boezem. Daarna omhelst hij hem keer op keer, geeft kussen aan God en drukt met zijne lippen de lippen van Christus. Nadat dit geschied was, legde hij de leden van den Zoon Gods weder neder op het altaar, en vulde de tafel van Christus met hemelsche spijs. Nogmaals knielde hij neder en bad God, dat Hij zich verwaardigen mocht terug te keeren tot de vroegere gestalte; na welk gebed hij opstaat en bevindt, dat het lichaam van Christus den vorigen vorm herkregen heeft" [1]).

1) Paschasius Radbertus, l. l., c. XIV, 1, 2, 5, p. 435 seq.

In het j. 1025 stonden de aanhangers van Gundulf, die uit Italië gekomen waren, terecht voor bisschop Gerard van Atrecht. Onder de punten, waarvan zij beschuldigd werden, behoorde ook dit, dat zij het sacrament van het lichaam en bloed des Heeren verwierpen. De bisschop hield nu eene lange rede om hen van dwaling te overtuigen. O. a. bracht hij drie verhalen van hostie-mirakelen op het tapijt. Het eerste is dat van de bloederige pink van Gregorius I. Het tweede maakt in dit verband een ietwat zonderlingen indruk. Het is toch meer een voorbeeld van den eerbied, dien men aan reliquiën verschuldigd is, dan van een hostie-wonder. „Een machtig edelman," aldus de bisschop, „zond gezanten aan Gregorius den Grooten en liet vragen om relieken van eenige apostelen en martelaren. Aan dit verlangen werd voldaan. De medegegeven relieken bestonden echter uit niets anders dan stukjes van gewaden, die Gregorius onder het celebreeren der mis gewijd had door de heilige dingen er boven op te zetten. Onderweg verbraken de gezanten de zegels, openden de doosjes of kistjes, waarin de relieken geborgen waren, en bemerkten, dat er niets dan lapjes in zaten. Verontwaardigd brachten zij deze naar Rome terug, en deden Gregorius verwijten, dat hij het verzoek van hunnen heer en de moeite van hunne reis met zulk eene minachting beantwoord had om in plaats van relieken doekjes te zenden, alsof zij zulk soort dingen thuis niet vinden konden. De bisschop (d. w. z. de Paus) gelastte hen, het celebreeren der mysteriën bij te wonen". Hij verzocht het vergaderde volk, „de genade van God en de heiligen af te smeeken, opdat Hij zich verwaardigen mocht in deze aangelegenheid de mogendheid Zijner kracht te openbaren". Nadat dit gebed geschied was en „nadat hij van den geestelijke, die de teekenen der eucharistie gebroken had, een mes had ontvangen, stak hij het op het altaar van St. Pieter in een van de doeken, en sneed die door midden, — o wonderlijk gezicht! Er vloeide bloed uit, dat het geheele stuk doorzijpelde". Gregorius legde dit aldus uit, dat bij de wijding der relieken op het altaar, onder de inzegening van het lichaam en bloed des Heeren, het bloed der martelaren, aan wie ze in het bijzonder werden toegewijd, in deze doeken gekomen was.

Gerard van Atrecht keert de zaak om en roept na het verhalen van deze geschiedenis uit: „Bedenkt dus, indien het

bloed van Christus' martelaren bij het vieren hunner gedachtenis in de doeken is gegaan, hoeveel te eer zal het bloed van Christus en zijn lichaam het gewijde brood en den wijn in zich zelf veranderen, zoo dikwijls de gedachtenis van 's Heeren lijden gehouden wordt!"

Het derde wonder is dat van den Engelschen monnik Plecgils [1]). Eindelijk verzekert bisschop Gerard, dat meermalen, als deze heilige mysteriën werden gecelebreerd, rijen van engelen gezien zijn geworden, die zich schaarden om de altaartafel als ridders in het gevolg huns konings. Toen de bisschop dit alles gezegd had, konden, naar het heet, de geloovige omstanders de tranen niet inhouden, en loofden Gods vermogen en genade [2]).

De stroom der hostie-mirakelen schijnt overigens in dezen tijd vrij wel te hebben stilgestaan. Eeuwen lang doen zich geen nieuwe voor. Maar spoedig zal het anders worden. In het begin der XIII^{de} eeuw wordt weder eene overstelpende hoeveelheid waargenomen. Ze breken uit aan alle kanten, vertoonen zich bij elke gelegenheid, geven antwoord op alle denkbare vragen, verschaffen alle gewenschte leerstellige en zedekundige lessen, deelen loon en straf uit naar de behoefte van ieder individu en van ieder oogenblik. Dit is het geval in den tijd van Caesarius, den Cisterciënser-monnik van Heisterbach, die ontelbare mirakelen heeft geboekstaafd en hieronder tientallen van hostie-wonderen [3]). De meeste zijn volgens hem kort geleden geschied. De zegslieden heeten soms ooggetuigen, of hebben hunne berichten van ooggetuigen. Heeft de schrijver zijne verhalen ook uit de tweede of derde hand, in den regel wordt de schakel der getuigenissen vrij nauwkeurig aangewezen; de personen, op wie hij zich kan beroepen, worden met naam en toenaam vermeld. Wie zou hier twijfelen?

Het werk heeft den vorm van een samenspraak tusschen een monnik en een „novicius". De „novicius" zegt: „ik geloof reeds in de brood-verandering, maar ik zou toch wenschen dat mij

1) Zie boven, blz. 34.

2) *Synodus Atrebatensis* (1025), c. 2, bij Mansi, *Concilia*, Ven. 1774, T. XIX, p. 433—435.

3) Caesarius Heisterbacensis, *Dialogus miraculorum*, rec. I. Strange, Col. 1851, 12°, II Voll. In Vol. II komt voor: *Distinctio nona, De sacramento corporis et sanguinis Christi*, met 67 hoofdstukjes en evenveel mirakelen.

eenige dingen bewezen werden, niet met woorden, maar met voorbeelden. Het eerste is, dat onder de gedaante des broods het ware lichaam van Christus, geboren uit de maagd Maria, verborgen is; het tweede, dat onder de gedaante des wijns zich zijn ware bloed bevindt; het derde, dat zij die het sacrament waardiglijk bereiden, of communiceeren, genade verdienen, maar die het onwaardiglijk doen, straf". De Monnik heeft voorbeelden bij de hand om dit verlangen te bevredigen. „Bij ons", zoo verhaalt hij, „is zekere monnik geweest, Godschalk genaamd, afkomstig uit de vesting Volmuntstein, en kanunnik in de kerk van Keulen. Voor zijne bekeering was hij tamelijk wereldschgezind, maar goed van gedrag. Zijne kennis was gering; doch een geest van geduld en vroomheid had hem eene groote volmaking des levens doen bereiken. Vóór zes jaren zou hij op 's Heeren geboortedag aan een privaat altaar de mis celebreeren. Toen hij zooals gewoonlijk met veel eerbied en onder tranen begonnen had te zeggen: „Een knaap is ons geboren", en de transsubstantiatie geschied was, hield hij niet meer de gestalte des broods in de handen, maar aanschouwde een zeer schoon kind, heerlijker van gedaante dan alle menschenkinderen, zoodat de engelen begeerden er op te staren. In liefde voor dit kind ontbrand, en zich verlustigend in die verwonderlijke schoonheid, omhelsde en kuste hij het. Wegens de omstanders durfde hij echter niet langer toeven, en legde den beminde op het altaarkleed neder. Deze hernam den sacramenteelen vorm, opdat de mis volbracht kon worden. Zoolang de kanunnik het kind aanschouwde, zag hij daar geen gestalte van brood en omgekeerd. Daar hij, met verzwijging van zijn persoonlijk aandeel, het visioen aan ik weet niet wien had geopenbaard en deze weder aan anderen, werd hem op zekeren dag gevraagd, wat er van aan was. Hij antwoordde, zooals ik zelf heb gehoord: ‚zeer zeker is hier op dien dag Christus gezien'. Niets meer heeft hij willen zeggen. Naderhand heeft hij het visioen aan twee priesters beschreven, nl. aan Theoderic van Lureke en Constantijn. Winand, onze ziekenbroeder, heeft er iets van begrepen; toen Godschalk dan ook in het ziekenhuis kwam te liggen, zeide deze: goede broeder Godschalk, hebt gij in de mis den Zaligmaker gezien? Toen de ander eenvoudig antwoordde: ja, vroeg hij verder: In welke gedaante? In de gedaante van een kind, zeide hij. En gene weder: Wat hebt gij hem gedaan? Het antwoord

was: Ik heb hem voor den mond gekust. Waarop Winandus: en wat is daarna geschied? Ik heb hem, zegt hij, op het altaar geplaatst, en nadat hij teruggekeerd was tot de vorige gedaante, heb ik hem genuttigd. Hetzelfde heeft hij op het sterfbed beleden aan onzen abt, mijnheer Henricus".

De Monnik heeft uitgesproken en de Novicius roept uit: „Roemenswaard is wat gij zegt. Ik zou willen weten, of zulke openbaringen ook wel eens geschieden aan slechte priesters". De Monnik: „gelijk de Heer zich verwaardigt aan goede priesters zich te vertoonen tot belooning hunner deugd, zoo somtijds aan de boozen tot hunne vermaning [1]). Bij voorbeeld" — en dan volgt de geschiedenis van een priester Adolphus, die in de hostie eene maagd met een kind zag, daarna een lam en dan den gekruisigde.

„Onze abt begaf zich op een keer op reis naar Friesland om kloosters te visiteeren. Toen hij het vorige visioen aan zekeren ridder had medegedeeld, heeft deze het weder aan Adolf, priester te Dieveren oververteld. De laatste zeide zuchtend: ‚Waartoe toont de Heere God zulke dingen aan heilige mannen, die in het geloof volmaakt zijn? Aan mij, zondaar en mijns gelijken, die dikwijls twijfel koesteren aangaande dit sacrament, moesten zulke visioenen geschonken worden'. Op zekeren dag toen deze Adolf de mis celebreerde, en voor het ‚Agnus Dei' de hostie had opgeheven om ze te breken, zag hij in die hostie eene maagd op een stoel zitten met een kind op den schoot. Hij begeerde te weten, wat aan den anderen kant was; zoodra hij de hostie omkeerde, zag hij er een lam in. Nogmaals draaiende, zag hij er als door een vensterglas Christus in, hangende aan het kruis, met nedergebogen hoofd. Toen de priester dat zag, schrok hij, bleef staan, en overwoog, of hij moest ophouden dan wel het sacrament volbrengen. Door zijn geween bewogen, gaf de Heer aan het sacrament de vorige gedaante terug, en hij bracht de mis ten einde. Daar het volk zich over het oponthoud verwonderde, beklom hij den lezenaar, en deelde aan de schare onder tranen het visioen mede. Ik verwonder mij er niet over", — dit is eene toepassing die Caesarius van Heisterbach ten beste geeft —

1) Caesarius Heisterbacensis, *Dialogus miraculorum*, Dist. IX, c. 2, Vol. II, p. 167 seq.

„dat hij den Heer, dien hij dagelijks zich zelven tot een oordeel offerde en nuttigde, niet op zulk eene duidelijke en aangename wijze heeft kunnen zien als Godschalk. Want hij had eene bijzit. Onlangs heb ik echter gehoord, dat hij — ik hoop, naar aanleiding van dit visioen — zijn leven begint te verbeteren, en zich voorneemt de vrouw in een nonnenklooster te Runengen te plaatsen. Deze dingen zijn mij verteld door onzen kloosterbroeder Bernard, en aan dezen weder door Adolf zelf. Gelijk ik begon te zeggen, verwaardigt onze Zaligmaker zich de waarheid van zijn lichaam in dit sacrament aan goede priesters te toonen, „opdat zij vertroost worden; aan degenen die wankelen in het geloof, opdat zij worden opgericht; en aan degenen, die een slecht leven leiden, opdat zij verschrikken" [1]).

„Wilt gij weten, hoe de Heer aan priesters van een slecht gedrag toont, dat hij door hen opnieuw gekruisigd wordt?" De Novicius: „Gaarne." De Monnik: „hoor een verschrikkelijk visioen [2]). Het betreft een priester, die eene hostie in den mond bewaarde om er booze kunsten mede uit te richten, maar de kerk niet verlaten kon.

Zekere onkuische priester deed zijn best eene vrouw voor zich te winnen. Het gelukte hem echter niet. Na het lezen der mis hield hij nu het allerreinste lichaam des Heeren in den mond, hopende dat door de kracht van het sacrament haar wil zich zou neigen tot zijne begeerten, als hij haar aldus kuste. Maar de Heer die door den profeet Zacharias klaagt over zulke priesters, zeggende: ‚En gij kruisigt mij, o volk den ganschen dag', heeft zijne booze kunsten in dezer voege belet. Toen hij de deur wilde uitgaan, scheen het hem toe, dat hij zoo groeide, dat hij met de kruin de zoldering der kerk raakte. De ongelukkige verschrikte, trok de hostie uit den mond, en daar hij zich zelven niet meester was, begroef hij haar in een hoek der kerk. Vreezende, dat de straf des hemels ras over hem komen zou, heeft hij aan een bevrienden priester de heiligschennis beleden. Samen gingen zij naar de plek, en verwijderden het stof... zij vonden echter niet de gestalte des broods, maar de gedaante van een man, die aan het kruis hing, zij het ook heel

1) Caes. Heisterb., l. l., Dist. IX, c. 3, Vol. II, p. 169.
2) Ib., Dist. IX, c. 5, Vol. II, p. 170 seq.

in het klein, in werkelijk vleesch en dit bebloed. Wat er naderhand mede gebeurd is, of wat die priester heeft gedaan, herinner ik mij niet; want het is lang geleden, dat deze dingen mij verteld zijn door onzen voorzanger Herman, wien de geschiedenis vrij goed bekend was". De Novicius: „Die man was boozer dan zij, die Christus gekruisigd hebben". De Monnik: „Het is waar, dat dezen den heer der heerlijkheid, als zij hem gekend hadden, nooit gekruisigd zouden hebben. Gene heeft veracht dien hij kende, en door zijne verachting hem gekruisigd. Ik geloof, dat u thans voldoende bewezen is, dat onder de gestalte des broods het waarachtige lichaam van Christus zich bevindt, en dat het zoowel door booze als door goede priesters wordt toebereid". De Novicius: „Als alle priesters zulke dingen hoorden, en er geloof aan sloegen, denk ik, dat zij aan de godmakende sacramenten (deifica sacramenta) meer eerbied zouden betoonen dan nu". De Monnik: „Het is ellendig genoeg, dat wij menschen, voor wier zaligheid dit sacrament is ingesteld, er zoo koel voor zijn, daar het stomme vee, de wormen en het kruipend gedierte er hunnen schepper in herkennen" [1]).

Om ook dit laatste in het licht te stellen, zijn nu tal van voorbeelden bij de hand. Het eerste betreft het misbrood, dat gestolen was uit eene kerk, maar door de ossen op den akker aan den dag wordt gebracht.

„In het dorp Komele pleegden dieven des nachts inbraak in de kerk. Onder andere dingen droegen zij ook den schrijn met 's Heeren lichaam weg. Toen zij er niets in vonden dan relieken en eene pixis (metalen doosje) met het sacrament, bekommerden zij er zich verder niet om, lieten de „pixis" liggen in eene voor op het bouwland bij het dorp, en gingen beschaamd heen. 's Morgens vroeg ging een landbouwer met de ossen op dat zelfde land aan het ploegen. Maar toen de beesten bij de „pixis" kwamen, bleven zij verwonderd stilstaan. Te vergeefs liet de boer hun den prikkel voelen; zij gingen niet voort, nu deinsden zij achteruit, dan op zijde. Woedend zegt hij: ‚Welke duivel zit in die ossen?' Want hij kon niet duidelijk zien, daar hij ploegde bij het krieken van den dag. Toen hij echter nauwkeuriger toezag, ontdekte hij voor de pooten der ossen de „pixis" en den schrijn uit de kerk er naast.

1) Caes. Heisterb., Dist. IX, c. 8, Vol. II, p. 171.

Nu was de oorzaak der weerbarstigheid hem niet langer een raadsel; hij liet alles op den akker in den steek, liep haastig naar het dorp, en vertelde het gebeurde aan den priester en aan anderen. Toen gingen zij allen te zamen af naar den akker met kruis, wierookvat en kaarsen, en brachten het lichaam des Heeren naar de kerk terug. Aan deze processie heeft Godfried, de prior van Hovenne, die mij deze dingen vertelde, deelgenomen. Zelfs de ezels betoonden hunnen eerbeid, want zij stapten bij het voorbijkomen van den optocht van de straat op zijde in de moddergoot" [1]).

De schrijver gaat voort met te verhalen van bijen, die voor 's Heeren lichaam een kerk bouwden.

„Zekere vrouw hield een massa bijen, maar ze leverden geen baat op; zelfs stierven er nu en dan een aantal. Toen zij overal rondvroeg, wat er tegen was te doen, werd haar gezegd, dat de bijenziekte spoedig zou ophouden, als zij het lichaam des Heeren in den korf bracht. Zij ging naar de kerk, gaf voor te willen communiceeren, en ontving het lichaam des Heeren. Maar, zoodra zij zich afwendde van den priester, nam zij het uit den mond, ging heen, en plaatste het in een van de korven. O wonderlijke kracht Gods! De insecten herkenden den Schepper, en maakten van hunne zoetste honigraten voor den allerzoetsten gast een kapelletje van wonderschoone bouworde, richtten er een altaar in op van dezelfde grondstof, en legden het allerheiligste lichaam daar boven op. En de Heer zegende hunne werken. Na verloop van tijd, toen de vrouw den korf geopend en gezegd kerkje aanschouwd had, stond zij verbaasd, liep haastig naar den priester, en beleed hem alles zoowel wat zij gedaan als wat zij gezien had. Deze nam zijne parochianen mede, en samen kwamen zij naar den korf, verwijderden de bijen die in het rond vlogen, gonzende tot lof des Scheppers, en bewonderden het kapelletje, de wanden, de vensters, het dak, den klokketoren, de deur en het altaar. Het lichaam des Heeren brachten zij met lof en glorie terug naar de kerk. Ofschoon de Heer wonderlijk is in zijne heiligdommen (Ps. LXVIII : 36), wordt hij nog hooger verheerlijkt in deze kleine dingen" [2]).

---

1) Caes. Heisterb., Dist. IX, c. 7, Vol. II, p. 172.
2) Ib., Dist. IX, c. 8, Vol. II, p. 172 seq.

Niet altijd echter is het onschuldig als men het gewijde brood voor een dergelijk doel aanwendt. Spoedig kan het een zondig misbruik worden. Om hiertegen te waarschuwen, opdat niemand zich voortaan zoo iets vermete, verhaalt nu de Monnik den Novitius eene verschrikkelijke geschiedenis, welke de „meesteresse" (magistra) van het Eiland van St. Nikolaas hem ten vorigen jare heeft medegedeeld. Zij behelst de straf eener vrouw, die eene verlamming gekregen had, omdat zij 's Heeren lichaam had gestrooid over hare koolplanten. Deze beleed hare schuld in de volgende bewoordingen:

„Toen ik jong was en den tuin te verzorgen had, heb ik op zekeren nacht eene zwervende vrouw geherbergd. Nadat ik haar gesproken had van schade in mijn tuin, hierin bestaande, dat alle groenten door de rupsen (erucis) werden verslonden, antwoordde zij: ik zal u een goede remedie aan de hand doen. Neem het lichaam des Heeren, maak het fijn, en strooi het zoo over de groenten; terstond zal het kwaad wijken. Op Paschen heb ik het lichaam des Heeren ontvangen; ik heb het uit den mond genomen en er mede gehandeld, zooals mij geleerd was". — „Daarom", aldus onze Cistercienser verteller, „boet zij tot den dag van heden die zeer groote zonde, en zijn hare kwellingen ongehoord. Laat men weten, dat deze straf hun wacht, die de godmakende sacramenten verkeeren in eene bron van tijdelijk gewin, of, wat verfoeilijker is, aanwenden tot booze kunsten. Zelfs de insecten worden soms gestraft als zij den eerbied voor dit sacrament verzaken" [1]).

Nu vernemen wij de geschiedenis van een vlieg, die rondvloog om het lichaam des Heeren op den tijd der sacramenteele nuttiging en met den dood gestraft werd. En daarna luidt het:

„Te Eberbach werden een aantal hostiën, die reetjes of blaasjes vertoonden, afgekeurd en in de opening naast het altaar geworpen. De muizen knaagden er aan; maar, — o wonder! — zij gingen niet verder dan de cirkels; de letters en wat er verder in gebakken was, lieten zij onaangeroerd". Het mirakel is voor den schrijver aanleiding om uiteen te zetten, waaraan de muizen nu eigenlijk knaagden, aan de gestalte of aan het lichaam zelf [2]).

1) Caes. Heisterb., Dist. IX, c. 9, Vol. II, p. 173 seq.
2) Ib., Dist. IX, c. 10, 11, Vol. II, p. 174 seq.

„De kettersche Albigenzen liepen over het water zonder er in te zinken. Door zulke wonderteekenen ondermijnden zij veler geloof, en bevestigden hunne ketterij. Een priester, katholiek van geloof en levende naar een gestrengen regel, zag het. Wetende, dat ware teekenen niet gepaard kunnen gaan met eene valsche leer, bracht hij het lichaam des Heeren in de ‚pixis' naar de rivier. En hij zeide op eene manier dat allen het hooren konden: ‚ik bezweer u, o Duivel, bij hem, dien ik in de handen draag, dat gij niet op deze rivier tot verderf van deze bevolking door deze lieden zulke begoochelingen uitvoert'. Op die woorden wierp de priester geroerd het lichaam des Heeren in de rivier, terwijl die anderen over de golven liepen. O wonderkracht van Christus! Zoodra het sacrament het element aanraakte, week de begoocheling voor de waarheid, en plotseling zonken gindsche heiligen als lood weg in de diepte. De ‚pixis' met het sacrament werd door engelen weggedragen. Toen de priester dit alles zag, juichte hij over het mirakel, maar hij was bedroefd over het (schijnbare) teloorgaan van het sacrament. Dien ganschen nacht bracht hij door in tranen en geween . . . en vond 's morgens de ‚pixis' met het sacrament op het altaar" [1]).

Daar de schrijver nu toch met water bezig is, wil hij meteen een mirakel mededeelen, dat op zee heeft plaats gehad. Het doet zien, hoe het lichaam des Heeren bij eene schipbreuk wegzwom naar schepen die behouden bleven.

„Bij gelegenheid van zekere groote expeditie gingen schepen, uit alle deelen van Duitschland bijeengekomen, in zee. Om verschillende redenen werd aan de priesters gelast op geen enkel schip het lichaam des Heeren te bewaren. Allen hielden zich aan het verbod; slechts één schip, van de Friezen, weigerde te gehoorzamen, en heeft dan ook de straf voor zijne ongehoorzaamheid ras beloopen. Door het oordeel Gods toch leed het schipbreuk. De doos, bevattende het lichaam des Heeren, kwam met al wat in het vaartuig was, in het water terecht. Maar de menschen werden gered, daar de andere schepen te hulp kwamen. Wat geschiedt? Daar zien zij de doos boven komen en op het water drijven. Zij spoedt zich met zoo groote snelheid naar de schepen, dat het is alsof zij een zeil op heeft, en wordt op een

1) Caes. Heisterb., Dist. IX, c. 12, p. 175 seq.

der bodems opgenomen. Herman, de deken van St.-Gereon te Keulen, die er bij was en het heeft gezien, pleegt het als een groot mirakel te verhalen" [1]).

De schrijver gaat nu mededeelen hoe behalve het water ook de aarde [2]), de lucht [3]) en het vuur in dit sacrament den Schepper eeren. Een kerk is verbrand, en het lichaam des Heeren is ongedeerd gebleven.

„Niet lang geleden is zekere kerk in ons gewest uitgebrand. Toen alles wat branden kon tot asch verteerd was, en de vlammen waren gebluscht, gingen de menschen naar binnen, en vonden alleen de doos met het lichaam des Heeren ongedeerd op het altaar. Voor groot mirakel, wat het inderdaad was, vertelden zij het aan Coenraad, den prior der Plaats van de heilige Maria, en aan zoovele anderen als zij maar konden, verheerlijkten God en waren ten zeerste in het geloof versterkt".

De Novicius zegt nu: „Voldoende is mij bewezen, dat het ware lichaam van Christus zich bevindt onder de gestalte des broods; nu moet gij mij aantoonen met soortgelijke voorbeelden, dat zijn ware bloed zich bevindt onder de gestalte des wijns". De Monnik is niet verlegen; onmiddellijk kan hij eene reeks van voorbeelden bijbrengen [4]).

„Daniël, de abt van Schönau, goeder gedachtenis, eens onze prior, heeft, toen hij op zekeren dag de mis celebreerde, de gedaante van menschelijk bloed in den kelk gezien. En daar hij zich toentertijd niet bewust was van eenige doodzonde, heeft hij zich gevleid met de gedachte, dat dit visioen hem niet ten oordeel, maar ter vertroosting was toegestaan. Getuige van dit visioen is Gerard, onze kloosterbroeder, eens zijn mede-kanunnik in de groote kerk van Keulen".

„Dat echter zulke visioenen soms gebeuren niet slechts om de wille van een schuldigen priester, maar ook wel om het ongeloof der omstanders, bewijst het volgende voorbeeld [5]). Het betreft een burger van Hildesheim, die in de mis, terwijl hij twijfelde, den kelk zag overvloeien van 's Heeren bloed. Het

1) Caes. Heisterb., Dist. IX, c. 13, Vol. II, p. 176.
2) Ib., Dist. IX, c. 14, Vol. II, p. 176 seq.
3) Ib., Dist. IX, c. 15, Vol. II, p. 177.
4) Ib., Dist. IX, c. 17, Vol. II, p. 178.
5) Ib., Dist. IX, c. 19, Vol. II, p. 179.

verschrikkelijke visioen is den schrijver medegedeeld door gezegden magister Johannes. In de kerk van St.-Walburg te Hildesheim, vanwaar hij zelf afkomstig is, celebreerde een priester, Albero genaamd, de mis. Daar zekere burger, die achter zijn rug stond, weinig geloof hechtte aan hetgeen verricht werd, zag hij de vloeistof in den kelk zoodanig zwellen, dat zij als bij een kokenden pot overliep, en de geheele oppervlakte van het altaar bedekte. Door dit visioen is hij vrij wat verschrikt, en ik hoop, dat hij er door is teruggebracht tot geloof aan het sacrament. De overloopende vloeistof had het voorkomen van menschenbloed. Het was, alsof met de stem van Christus tot hem gezegd werd: ‚Ik ben om uwentwil op het altaar des kruises uitgegoten, — en twijfelt gij aan uw medicijn' [1])?

„Een priester in Friesland had zulke bevende handen, dat hij het sacrament niet anders dan door een buisje kon nuttigen. Op zekeren dag liet hij het op den grond vallen. Daar hij bang was dat iemand het zou zien en zijne schuld verraden, heeft hij het, naar men zegt, met den voet vertrapt. Om zulke buitensporigheden is Friesland in dezen tijd allerzwaarst geteisterd'' [2]). De schrijver denkt hierbij aan de in een voorafgaand hoofddeel reeds verhaalde geschiedenis van den kampvechter, die den priester de hostiën uit de handen sloeg. Tot straf daarvoor hebben hooge zeevloeden het land overstroomd en de Zuiderzee doen ontstaan.

„In het j. 1218 heeft de zee vele streken verzwolgen, dorpen weggevaagd, steenen kerken omgeworpen en meer dan honderdduizend menschen doen omkomen. De golven kwamen zoo hoog, dat zij de torenspitsen schenen te bedekken, en de aanzwellende vloed dreigde alles met ondergang. Aan onzen abt, die in hetzelfde jaar naar Friesland toog om kloosters te visiteeren, werd verzekerd, dat de woedende baren tot Keulen zouden zijn doorgedrongen, als Hij, die ze had opgezweept, ze niet weder tot bedaren had gebracht op de smeekingen zijner moeder Maria, zooals aanstonds zal verhaald worden''. Novicius: „Weet gij de oorzaak van die groote ramp?'' De Monnik: „ja. Een Fries woonde in dat gewest, een kampvechter van beroep, die, telkens

1) Caes. Heisterb., Dist. IX, c. 19, Vol. II, p. 179.
2) Ib., Dist. IX, c. 55, Vol. II, p. 209.

als hij dronken uit de herberg kwam, zijne vrouw met stokslagen mishandelde en met allerlei folteringen kwelde. Op zekeren dag hield zij zich uit vrees voor haren man ziek; en opdat niet gemerkt zou worden dat het een voorwendsel was, verlangde zij dat het lichaam des Heeren haar gegeven zou worden. De priester kwam. De kampvechter trad hem echter met een houten beker meê te gemoet en eischte, dat hij zou drinken. Toen hij antwoordde: ‚Ik draag het lichaam des Heeren, ik zal nu niet drinken', werd de Fries woedend, sloeg met den beker tegen de ‚pixis' en stootte alle hostiën er uit, zoodat zij over het plaveisel verspreid werden. De buurvrouwen, die daar gekomen waren om troost te brengen, hebben boven elke hostie iets als eene ster zien schitteren. De priester zocht ze klagend en jammerend weder bijeen in de ‚pixis' en ging heen. De Fries, voor den deken van het gewest gedaagd, is geëxcommuniceerd, maar heeft er zich niet om bekommerd. Eindelijk heeft men hem er toe gedreven voor deze groote heiligschennis het kruis aan te nemen en met genoemden priester, ook van het kruisteeken voorzien, naar Rome te gaan. Toen hij aan paus Honorius III zijne schuld beleed, heeft deze hem als boetedoening opgelegd, dat hij over de zee moest gaan en daar gedurende drie jaren Christus gewapenderhand dienen. Waartoe meer? Beiden staken de zee over, en beiden zijn voor Damiate gestorven. Toen zij dood waren, is, daar de Heer in hetzelfde jaar, zooals boven gezegd, het gewest verschrikkelijk had geteisterd en de oorzaak der bezoeking het volk verborgen was gebleven, de moeder Gods verschenen aan eene zeer vrome huisvrouw, welke den Heer diende met vasten, gebeden, nachtwaken en aalmoezen, nl. aan de tante van heer Witbold, abt van St. Bernardus. Door hare tranen toch bewogen en medelijden hebbende met het volk, zeide Maria: ‚Wegens de beleediging van mijnen Zoon, het sacrament zijns lichaams aangedaan, is Friesland overstroomd en het zal nog meer geteisterd worden, als geen passende boete volgt'. Uit deze woorden wordt opgemaakt, dat de ramp geschied is, niet alleen om het misdrijf van den kampvechter, maar om de gemeenschappelijke zonden van het volk. Straks voegde de Moeder der genade er bij: ‚Hef uwe oogen op naar de zee'. Toen zij dit deed, zag zij de hostie-doos, die door den kampvechter geraakt was, boven op de golven drijven. Nadat deze zoo dicht genaderd

was, dat men haar herkennen kon, zeide Maria: ‚Ziedaar het lichaam mijns zoons. Op de plaats, waar het sacrament verstrooid is, moet eene kerk gebouwd worden, en hieraan moet even groote eer worden bewezen als aan 's Heeren Graf'. Weet ook dit," aldus gaat Caesarius voort, „dat beiden gestorven zijn, de kampvechter nl. en de priester. Maar de kampvechter is, omdat hij geen berouw koesterde, verzonken in de hel; de priester wordt nog vastgehouden in het vagevuur. (De schrijver schijnt te gevoelen, dat zijn verhaal iets verwards heeft; misschien heeft hij twee legenden dooreengemengd. Hij laat volgen:) Prior Theoderik van Jesse heeft ons echter medegedeeld, dat genoemde kampvechter, naar de uitwendige teekenen, toen hij vertrok, een tamelijk groot berouw had; maar de moeder Gods moet men gelooven. Toen heer Dirk, de bisschop van Munster, tot wiens diocese het grootste gedeelte van Friesland behoort, van dit visioen vernomen had, heeft hij er brieven heengezonden met Ydida, den keldermeester van St. Bernardus, zooals deze ons zelf heeft verteld, en aan de bewoners van het gewest eene openbare boetedoening opgelegd. Het blijkt echter, dat dit niet voldoende is geweest, want in het vorige jaar is Friesland nogmaals gestraft, en vele duizenden zijn in de overstrooming omgekomen. Zekere schatrijke dame heeft van het huis van gezegden kampvechter eene kerk gebouwd" [1]).

In de kroniek van het klooster Aduard is deze legende herhaald [2]).

Wij laten onzen Cisterciënser verteller varen. De talrijke mirakelen, door hem verhaald, zoo juist van pas komend bij elke gelegenheid, waar ze noodig zijn, kunnen noch in wonderbaarlijkheid, noch in aanschouwelijkheid, noch in apologetische, of leerende en vermanende beteekenis overtroffen worden. Maar soortgelijke mirakelen zijn voortgegaan te geschieden. De berichten dienaangaande duiken op aan onderscheidene kanten. Ze zijn te talrijk om eenigszins volledig te worden geboekstaafd. De oogen dergenen, die er aan geloofden, hebben in de XIII^{de}, XIV^{de}

1) Caes. Heisterb., Dist. VII, c. 3, Vol. II, p. 3—5.

2) *De kroniek van het klooster Aduard*, medegedeeld door Dr. H. Brugmans, in de *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap te Utrecht*, Amst. 1902, Dl. XXIII, blz. 38—41.

en de XV^de^ eeuw niet opgehouden ze te aanschouwen. Er waren kringen, die leefden bij het mirakel, ademhaalden in eene wereld van mirakelen, die zonder het mirakel het geloof in de onzienlijke dingen verloren zouden hebben. Zoolang dergelijke kringen bestaan, zullen altijd wonderen gebeuren. Niet allen waren zoo vast in het geloof aan de transsubstantiatie als Simon van Montfoort, een krijgsman uit den tijd van Lodewijk den Heiligen, die de gedaante van den knaap, waaronder Christus zich bij de mis vertoonde, niet eens wilde zien, daar de broodverandering voor hem geen bevestiging behoefde [1]). De hostie-mirakelen waren een tijdlang zoo veelvuldig, dat Alexander van Hales eene bespreking wijdde aan de vraag: „of men het vleesch van Christus ook moest nuttigen, als het na de wijding verscheen in zijne ware gedaante, bijv. in de gedaante van een knaap, of van bloedend vleesch, of van een vinger, of van eenig lichaamsdeel?" Het antwoord is: „Neen; maar men moet het in een zeer rein vat als eene reliquie bewaren. In zulk een geval is de geestelijke nuttiging voldoende" [2]). Verder behandelt hij de vraag, „of de verschijning altijd betrouwbaar is? Want", zegt hij, „soms bezorgen de menschen opzettelijk zulke verschijningen en misschien zelfs wel de Duivel" [3]). Er kon inderdaad een tastbaar doel bestaan om zulk een wonder uit te lokken. Toen bijv. de abdij Walkenried geen geld genoeg had voor de voltooiing van haren kerkbouw, gebeurde zulk een verschijning in het jaar 1252 in eene veldkapel te Othstedt, die van het klooster afhing; dra brachten de bedevaartgangers voldoende gaven [4]).

Matthaeus Parisiensis, de kroniekschrijver van St.-Albans, weet van een wonder, dat heet plaats gehad te hebben in de XII^de^ eeuw. Een Engelsche priester en kluizenaar Ulfrich reikte het gewijde brood aan een ongelukkige, dien hij juist uit de macht des Duivels had verlost. Deze aanschouwde het lichaam van

---

1) *Histoire de St.-Louis*, Par Jehan Sire de Joinville, Par. 1761, fol., p. 11 s. Vgl. Raynaldus in het vervolg op Baronius, *Annales ecclesiastici*, Lucae 1747, T. II (XXI), ad ann. 1256, num. 18, p. 549.

2) Alexander van Hales, *In L. IV. Sententt. Quaest. LIII. Membr. IV. Artic. 1.* fol. CCXVI *b*, bij J. M. Schröckh, *Christliche Kirchengeschichte*, Leipz. 1799, Th. XXVIII, S. 69.

3) Ib., *Art. 3.*

4) Gieseler, *Lehrbuch*, Bonn 1832, Bd. II, Abth. 2, S. 430 naar Leuckfeld, *Antiquitates Walkenredenses*, p. 167.

Christus, dat Ulfrich in de hand hield, aanvankelijk in de gedaante van vleesch, tot versterking van zijn geloof; maar toen zij gebeden hadden, dat hij het in de gewone gestalte ontvangen mocht, gebeurde ook dit [1]).

Eene andere legende voert ons nog eene eeuw vroeger terug. Het gebeurde moet hebben plaats gehad onder de regeering van keizer Hendrik II van Duitschland, den gemaal der H. Kunigonde. „In een dorp van het bisdom Maagdenburg dansten 18 mannen en 15 vrouwen op het kerkhof, terwijl de priester de mis celebreerde op den vooravond van 's Heeren geboortefeest. Te vergeefs gelastte hij hun op te houden. Hij sprak nu eene bezwering uit, zeggende: Behage God, dat gij blijft dansen en zingen een jaar lang". En deze straf kwam werkelijk over hen. „Na een jaar verloste de aartsbisschop hen echter van die bezwering, waarna een deel hunner spoedig stierf, de dochter van een presbyter zelfs terstond". Aldus in de Neurenberger kroniek [2]).

In dezelfde Neurenberger bron vinden wij een bericht van „den patriarch Johannes, een der voornaamsten van de Indiërs", het hoofd der Thomas-Christenen, die in het j. 1120 te Rome was. Hij verhaalde den Paus in tegenwoordigheid van kardinalen en andere personen, „hoe de H. Thomas, apostel, alle jaren eens aan het volk in Indië eigenhandig het sacrament uitreikt, nl. aan de waardigen; voor de onwaardigen haalt hij het terug". Dit geschiedt bij de stad Hulna [3]). Na het j. 1277 of onder de regeering van paus Nikolaas III gebeurde een mirakel te Maastricht (in Traiecto). Een aantal dansende personen op de brug over de Maas weigeren eerbied te betoonen voor 't voorbijgaand sacrament. De brug breekt, en tegen 200 menschen verdrinken in de rivier [4]).

---

1) Matthaeus Parisiensis, *Chronica majora*, ad ann. 1154, ed. by H. R. Luard Lond. 1874, 8°, Vol. II, p. 207—209: *De homine qui diabolo homagium fecerat a viro Dei liberato.*

2) Zie de Neurenberger Kroniek met de houtsneden van Michael Wolgemut [Achteraan staat:] *Adest nunc studiose lector finis libri Cronicarum per viam epithomatis et breviarij compilati, ...* Anthonius koberger Nuremberge impressit.... Anno 1493, fol. CLXXXVII^{b}.

3) Ib., fol. CXVII^{b}.

4) Ib., fol. CCXVII^{r}. De afbeelding van het gebeurde is in facsimile op-

De heilige Antonius van Padua, monnik van de Franciscaner-orde, wilde aan een ketter, die een wonderteeken van hem verlangde, de waarheid toonen van het sacrament des altaars. Hij beval aan een muilezel de eucharistie te aanbidden. Ofschoon de muilezel honger had, weigerde het dier den haver, dien zijn meester in een zeef bij hem bracht, en knielde op bevel van den heilige neder. Het geval is afgebeeld in een miniatuur in het gebedenboek van Anna van Bretagne, een HS. uit het einde der XV^de^ eeuw in de nationale bibliotheek te Parijs [1]).

De Meesters in de vrije kunsten te Parijs twistten over de afmetingen van het lichaam van Jezus Christus, en over het aanwezig zijn van de accidentiën zonder het subject in het sacrament van zijn lichaam en bloed. „Men kwam overeen de zaak te onderwerpen aan het oordeel van doctor broeder Thomas (van Aquino). Beide partijen overhandigden hem eene schriftelijke uiteenzetting van hun gevoelen. Toen hij zijn eigen stuk over dit onderwerp gereed had, waagde hij het echter niet het in de scholen ten overstaan der Meesters voor te lezen, zonder eerst Hem te raadplegen, dien het vraagstuk gold, en dien hij eerst om onderrichting gebeden had. De bladen, waarop hij geschreven had, legde hij voor zich neder als onder het oog van den Heiland, en bad, terwijl hij de handen had opgeheven tot den Gekruisigde: ‚Heer Jezus Christus, die in dit wonderlijk sacrament waarachtiglijk begrepen zijt, ik smeek u, het mij te zeggen en openlijk te verzekeren, als het waar is, wat ik krachtens uwe ingeving over u geschreven heb. Maar als er iets in voorkomt, dat niet overeenstemt met de waarheid en vreemd is aan de geheimenissen van dit sacrament, laat dan, wat schijnt af te wijken van het katholieke geloof niet verder verbreid worden'. Iemand, die den doctor gewoonlijk vergezelde, sloeg den biddende met eenige andere broeders aandachtig gade. Plotseling zagen zij Christus voor den doctor staan op den bundel bladeren, die hij beschreven had, en hoorden hem tot broeder

---

genomen bij Lacroix, *Vie militaire et religieuse au moyen âge*, Par. 1877, fig. 193, p. 252. Daar is evenwel verkeerdelijk »Traiectum" als Utrecht opgevat.

1) Een gravure naar deze miniatuur bij Lacroix, *Vie militaire et religieuse*, fig. 261, p. 365.

Thomas zeggen: ‚Gij hebt wel geschreven over dit sacrament van mijn lichaam en omtrent de vraagstukken, u voorgelegd, eene goede en ware uitspraak gedaan, zoodat het zelfs door de menschen in de straat kan begrepen worden'. De doctor volhardde in het gebed. Weldra zagen zij, hoe hij als het ware een el hoog in de lucht opgeheven werd. Men riep den prior van het convent en verscheidene andere broeders, die het ook aanschouwden en overbrachten aan anderen" [1]).

In de XIV^de^ eeuw heet het zoogenaamde wonder der Heilige stede te Amsterdam geschied te zijn. De gangbare verhalen waren omtrent den tijd en de plaats van het gebeurde niet geheel eenstemmig [2]). Het onderstelde wonder veroorzaakte het ontstaan eener gelegenheids-literatuur, waarvan altijd weder nieuwe voortbrengselen het licht zien tot op den huidigen dag. Het beroemdste werkje is dat, hetwelk wordt toegeschreven aan L. Marius, versierd met keurige prentjes van Boëtius à Bolswert, reeds in de XVII^de^ eeuw zoo zeldzaam en kostbaar, dat spoedig een namaak verscheen [3]). Reeds in de XIV^de^ eeuw heeft Willem van Hillegaersberch het mirakel in dichterlijken vorm beschreven [4]). De oude „Mirakelboekjes" ten dienste der bedevaartgangers, waarvan een tweetal drukken in handen zijn geweest van Is. Le Long, die den inhoud nauwkeurig heeft beschreven

1) *Vita Thomae aquinatis*, auctore Guilielmo de Thoco, c. IX, num. 53, in de *Acta Sanctorum* a I. Bollando, G. Henschenio et D. Papebrochio, Antv. 1668, fol., Martii Tom. I, p. 675 seq. Dit wonder is o.a. verheerlijkt door eene schilderij van Filippino Lippi in de kerk van S. Maria sopra Minerva te Rome.

2) I. Le Long, *Historische beschryvinge van de reformatie der stadt Amsterdam*, t' Amst. 1719, fol., blz. 203, 204; Dr. W. Zuidema, *Het wonder der Heilige Stede*, Amst. 1900, 8°.

3) [L. Marius], *Amstelredams eer ende opcomen door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied* aen ende door het H. sacrament des Altaers Anno. 1345. t' Antwerpen by Hendrick Aertssens, 1639. door Boetius a. Bolswert. 8°. Naar de beschrijving van Le Long (a. w., blz. 208) moet het exemplaar der Leidsche universiteits-bibliotheek, dat heeft toebehoord aan Prof. Kist, waarschijnlijk tot dezen namaak gerekend worden.

4) *Van den sacramente van Aemsterdam. Gedicht van Willem van Hillegaersberch*; met opheldernde aanteekeningen uitgegeven door P. Leendertz Wz., Sneek 1845, 8°. Van deze uitgave verscheen eene beoordeeling van Prof. A. J. Pluym, in *De Katholiek* van April en Mei van 1845, onder het opschrift: *Oude Nederlandsche letterkunde*, blz. 265—288, 323—330.

en zelfs facsimile's gegeven van de plaatjes[1]), zijn thans bijna geheel verdwenen[2]). Doch ook nog in onzen tijd wordt, zij het niet in denzelfden vorm, toch op soortgelijke wijze in de behoeften van het vrome publiek voorzien[3]).

Als oudste bericht van het gebeurde geldt dat hetwelk voorkomt in de oude Nederduitsche overzetting der Latijnsche kroniek van Joannes de Beka, eene overzetting, die dagteekent uit de XIV^de^ eeuw. Het behelst dit: In het jaar onzes Heeren MCCCXLII geschiedde een groot mirakel in de stad Amsterdam. Een man lag daar ziek, zoodat de priester hem ons Heeren lichaam toediende en beval, dat men, als de zieke iets overgaf, dit în het vuur zou gieten. Niet lang nadat de priester vertrokken was, gaf de zieke man over, wat hij ingenomen had, en men goot het in het vuur. Korten tijd daarna kwam des zieken mans zoon tehuis en ging bij den haard zitten. Hij zag het dierbare lichaam onzes Heeren Jezus Christus in het vuur liggen, zoo gaaf en zoo wit, alsof het nooit van het altaar afgekomen was, en niemand het genuttigd had. Hij sprak tot zijne zuster: „Ik zie het heilige sacrament hier liggen in het vuur, zoo gaaf en wit alsof het nooit genuttigd ware". De vrouw nam haren hoofddoek en zeide: „Och lieve broeder, had ik het hierin!" De man tastte in het vuur met zijne bloote hand, nam het heilige lichaam onzes Heeren met zijne twee vingers op, en wierp het der zuster op haren schoot of doek.

---

1) Is. Le Long, a. w., blz. 198, kol. 2—200, kol. 2.

2) In de Kon. Bibl. te 's Gravenhage bevindt zich een exempl. van de *Succincta Enarratio miraculorum quae gloriose operatus est dominus per venerabile Sacramentum in Amstelredam* [Achteraan:] Excusum Aemstelredam, z. j., 8°; alsmede van het: *Hier beghint die Vindinghe vant Heylighe Sacrament, int vier ongequest ... binnen Aemstelredam* [Aan het einde:] ... tot Aemstelredam, 1568, 8°. Zie de beschrijving van Dr. Knuttel, *Ned. Bibliographie van kerkgeschiedenis*, Amst. 1889, blz. 91, 354.

3) *Beknopt geschiedkundig verhaal van het beroemd mirakel, waarmede God de stadt Amsterdam heeft vereerd en verheven*, Amst. 1845 (28 blzz.); *Het mirakel van Amsterdam, in den jare 1345*; bij gelegenheid van het vijfde eeuwfeest verhaald en toegelicht door H. van Lottom, Pastoor aldaar, Amst. 1845, (32 blzz. 8°); A. J. Pluym, *Het H. Sacrament van Mirakel in de H. stede te Amsterdam. Historisch kritische proeve.* Met pl. en facs. Nieuwe uitg., vermeerderd met eene pl. en eene nieuwe schikking der onderdeelen van het wonderverhaal door I. A. A[lberdingk] T[hym]. Amst. 1869, kl. 8°. (De eerste druk verscheen Amsterd. 1845).

En zij legde het aanstonds met den doek in haren schrijn [1]). Het sacrament behield daar, waar de man het met zijne vingers aangetast had, eene smet, zooals nog heden ten dage iedereen zien kan. Toen lieten zij het den priester weten, die het sacrament daar gebracht had. De priester kwam, nam het heimelijk onder zijn huik, en bracht het naar de parochie-kerk in de ciborie. Des anderen daags ging de vrouw naar hare kist, en vond het heilige sacrament op dezelfde plaats in de kist liggen. Hiervan zond zij tijding aan den priester. Deze, hierover verwonderd, trad naar de ciborie, waar hij het ingedaan had, en vond het niet. Toen ging hij heimelijk heen en bracht het ten tweeden male in de kerk. Den volgenden dag begaf zich de vrouw weder tot hare kist, vond daar opnieuw het heilige sacrament, en deed het den priester weten. De priester, die een wijs man was, kwam tot het inzicht, dat God deze zaken openbaar wilde hebben. Hij liet het bekend maken aan al de priesters en klerken, in de stad Amsterdam wonende, die allen hun geestelijk gewaad aantrokken, en met banier en kruisen opgingen naar de heilige plaats, waar het sacrament gevonden was. Zij brachten het met gezang, met lofprijzing en groot eerbetoon, naar de parochie-kerk, waar het is gebleven tot den dag van heden. Daarna geschiedde alhier groote genade. Met welke krankheden de menschen ook behebt waren, als zij gelofte deden van eene bedevaart naar dat heiligdom, werden zij gezond. Ook lieden, die onschuldig gevangen lagen, en gelofte deden van eene bedevaart daarhenen, zagen de ketenen van handen en voeten vallen, alle deuren stonden open voor hen, en zij gingen vrij, waar zij wezen wilden. Een aantal dezer mirakelen vindt men te Amsterdam volledig beschreven [2]). — Aldus de vertaler van Beka, die dus reeds mirakelboekjes kende.

---

1) De vraag, of zekere kist in het Burgerweeshuis te Amsterdam terecht vereenzelvigd wordt met dezen schrijn, leidde nog in onze dagen tot een pennestrijd. Zij wordt ontkennend beantwoord door I. F. M. Sterck, *De »mirakelkist" en de traditie*, Amst. 1896, (met eene afbeelding).

2) Bij Dr. Zuidema, a. w., blz. 3—5, naar Hs. 48 der Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage, Fol. 10; bij A. J. Pluym, *Het H. Sacrament van Mirakel*, 1869, blz. 94; met geringe veranderingen naar later Hs. in het *Chronicon auctius Ioannis de Beka, Chronycke van Ioannes van der Beke, onder Bisschop Jan van Arckel, die XLVI. Bisschop van Utrecht*, bij A. Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. IIa, Hag.-Com. 1738, 4°, T. III, blz. 228—230.

Op de plaats van het huis, waar het oorspronkelijke mirakel geschiedde, of daartegenover [1]), werd weldra eene kapel gebouwd [2]). Zij moet in het jaar 1452 zijn afgebrand, zonder dat de beroemde hostie werd gedeerd [3]). Hierop is de tegenwoordige Nieuwezijds-Kapel daar verrezen [4]).

Voor en na gebeurden een aantal mirakelen, die in de Mirakelboekjes tot aanvuring der bedevaartgangers werden opgesomd [5]). De verschillende vervormingen, welke de legende van het eerste mirakel in den loop der tijden heeft ondergaan, zijn door Dr. Zuidema in het genoemde geschrift aan onderzoek en kritiek onderworpen. Ook Le Long heeft kritiek uitgeoefend ten opzichte van de latere mirakelen. Zoodanige kritiek mag echter op dit gebied bijna overbodig worden geacht. Ten eerste stond de verbeeldingskracht der mirakelzuchtige Middeleeuwsche Christenen voor niets. Het is nutteloos te pleiten, zooals Dr. Zuidema doet, dat een of ander bericht eerst jaren na de onderstelde gebeurtenis werd opgeteekend. Uit Caesarius van Heisterbach weten wij, dat verhalen van de grootste wonderbaarlijkheden nog onder tijdgenooten de ronde deden en geloof vonden, dat men oor- en ooggetuigen wist op te noemen. Ten tweede heeft de bijgeloovige voor de beoordeeling der aannemelijkheid van wonderverhalen een geheel anderen toetsteen dan de verstandelijke kritikus.

De hoofdzaak voor ons is dat men er in heeft geloofd, dat men er de hoogste waarde aan heeft gehecht. Dientengevolge vertegenwoordigen deze mirakelgeschiedenissen een stuk van het middeleeuwsche leven, zoowel van het intieme, het godsdienstige, dat verborgen was in de harten, als van het openbare, dat zichtbaar was in kerkstichtingen, bedevaarten en schenkingen.

De wonderbare hostie te Amsterdam was op verre na niet de eenige in de Nederlanden. „Niet minder bezocht (dan de Heilige Stede aldaar) was de kerk van Breda, waar sedert 1449 de

1) Vgl. Dr. Zuidema, a. w., blz. 7 vlg.

2) Is. Le Long, a. w., blz. 200.

3) Is. Le Long, a. w., blz. 327—331, heeft aangetoond, dat omtrent het juiste jaartal zeer tegenstrijdige berichten bestaan.

4) Zie de afbeeldingen bij Is. Le Long, a. w., tegenover blz. 330 en 566.

5) Is. Le Long, a. w., blz. 200 vlg.; 325—327.

mirakuleuze ouwel werd bewaard, die omstreeks 1300 in een veen te Niervaart was gevonden. Te Hasselt, waar door het hoogwaardige tal van wonderen was gewrocht, verrees na 1357 de ‚Sacramentskapel'. Vele pelgrims begiftigden haar, inzonderheid nadat Nikolaas van Cusa aan hare bezoekers een aflaat van honderd dagen had toegezegd. Te Solwert (bij Appingadam) werd eene dergelijke sacramentskapel gezien, waarin de geloovigen samenvloeiden om een ciborie te eeren, dat op mirakuleuze wijze van den ondergang bewaard was. In de kerk van Stiphout (in Noord-Brabant) bezat men sedert 1342 twee geconsacreerde ouwels, waarbij tot het jaar 1587, toen zij ‚van den vijanden, die men noemt geusen', verbrand werden, vele genezingen, inzonderheid van krankzinnigen, heetten te geschieden" [1]).

Ook Brussel heeft zijne miraculeuze hostiën [2]). Ze werden in het j. 1369 gestolen door een Jood uit de kerk van St.-Catharina aldaar [3]). Op Goeden Vrijdag van het j. 1370 werden ze door de vergaderde Joden in de synagoge met messen en ponjaards doorstoken, hetwelk ten gevolge had dat er tot hun grooten schrik eene aanzienlijke hoeveelheid bloed uitvloeide [4]). Eene bekeerde Jodin, die men had omgekocht om de ouwels naar Keulen te brengen, maar die hetzij door vrees, hetzij door eene ingeving van boven, tot andere gedachten gekomen was, maakte de zaak bekend [5]). De schuldige Joden werden veroordeeld om op de vreedste wijze met gloeiende stangen gefolterd en daarna levend verbrand te worden; de anderen trof de straf der verbanning [6]). De wonderbare ouwels werden met groote staatsie gevoerd naar de kerk van St.-Goedoele. Eigenlijk waren ze eerst

1) Aldus Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, Utr. 1869, Dl. I, St. 4, blz. 32 vlg. Zie de daar aangehaalde geschriften. Vgl. het artikel van L. Nooter, *Uit Hasselt's Verleden (Slot)* in *Eigen Haard*, red. Jo. de Vries, Dr. E. D. Pijzel, 28sten Jaarg., Haarl. 1902, blz. 606—608 met eene afbeelding van de nieuwe kapel, op de plaats der oude of op den grond der »Heilige stede".

2) *Histoire des hosties miraculeuses, qu'on nomme le très-saint sacrement de miracle, Qui se conserve à Bruxelles depuis l'an 1370, et dont on y célebre tous les cinquante ans l'année jubilaire*, Brux. 1770. Met afbeeldingen, houtgravuren van L. Fruijtiers.

3) Ib., ch. 1, 2, p. 14—21.

4) Ib., ch. 3, p. 24—33, met de oudste getuigenissen in extenso.

5) Ib., ch. 4, p. 34—41.

6) Ib., ch. 5, p. 42—55, met de oudste getuigenissen in extenso.

bewaard in den tabernakel van de kerk van Notre-Dame-de-la-chapelle. Doch de pastoor was verplicht geworden er drie van af te staan aan die van St.-Goedoele, waaraan eene kapel gebouwd werd om ze waardiglijk te huisvesten. In het j. 1539 werd deze vervangen door eene grootere. Zij is versierd met geschilderde glazen door Roggiers, die de geschiedenis van het mirakel afmalen, en tevens de portretten vertoonen van de vorsten, die ze bekostigd hebben: Karel V, zijn broeder Ferdinand, Frans I, Maria van Hongarije en koning Jan van Portugal [1]). De hostiën bewerkten voortdurend wonderen [2]). Een jongeling bijv. bad elken dag in de kapel. Hem verscheen een hemelsch licht en hij hoorde eene stem, die zeide, dat Jezus Christus vilde aangeroepen worden op de plaats, waar hij bad, en dat hij degenen, die met een levend geloof en eene oprechte vroomheid hunne toevlucht tot hem namen, zou verhooren [3]). In het jaar 1579, toen de Calvinisten meester werden te Brussel, gingen de ouwels van Notre-Dame-de-la-chapelle te loor. Maar die der St.-Goedoele werden nog juist tijdig op de zorgvuldigste wijze weggebracht en geborgen in een hollen balk van de zoldering in het huis eener vertrouwde Roomsche [4]). Toen Parma Brussel heroverde (1585), werden ze naar de St.-Goedoele teruggevoerd [5]). Daar bleven ze het voorwerp van bedevaarten, en bewerkten mirakelen van eeuw tot eeuw.

De geschiedenis der Brusselsche miraculeuze hostie is nauw verwant aan die van de kerk van St.-Jean-en-Greve te Parijs, welke ook, door een Jood (of Joden) doorstoken, bloed deed te voorschijn komen [6]). Hetzelfde of een soortgelijk voorval is afgemaald op een geschilderd raam in de kerk St.-Alpin te Châlons-sur-Marne, dat moet dagteekenen uit de XIV^{de} eeuw [7]).

De heilige Katharina van Siena († 1380) genoot te Pisa de

---

1) *Histoire*, ch. 6, p. 56—61.
2) Ib., ch. 8, p. 76—82.
3) Ib., p. 78—80.
4) Ib., ch. 11, p. 100—108.
5) Ib., ch. 13, p. 114—124.
6) Ib., ch. 1, p. 13.
7) Zie bij Lacroix, *Les arts au moyen âge*, Par. 1877, VIe éd., p. 229, fig. 184: *Le Juif de la rue des Billettes, à Paris, perçant une hostie avec son couteau, d'après un vitrail de l'église Saint-Alpin, à Châlons sur-Marne.*

heilige communie, en geraakte in eene zinsverrukking. Zij zag den gekruisigden Heer in een groot licht tot zich komen. Uit de lidteekenen zijner wonden daalden vijf stralen af naar vijf plaatsen van haar lichaam. Zij bad den Heer, dat geen lidteekenen mochten te voorschijn komen. Terstond veranderde de bloedige tint dezer stralen in eene schitterende kleur, en in de gedaante van een rein licht kwamen ze tot hare handen, voeten en hart [1]).

In het j. 1412 vertoonde zich de Heer aan de H. Lidwina te Schiedam, terwijl zij te bed lag. „Twee dagen vóór St.-Thomas, des avonds tusschen acht en negen uren, werd haar vertrek door eene groote klaarheid beschenen, en zij voelde het licht, terwijl zij met gesloten oogen bezig was met hare gewone oefeningen. Terstond opende zij hare oogen, en nu zag zij buiten haar bed een kruis, in vorm en grootte als de kruisen, waarmede de kranken plegen gezalfd te worden; aan dat kruis hing als het ware een levend kind in vleesch en bloed met vijf wonden. Zij oordeelde dat het de ware God en mensch Jezus Christus was, die voor ons gekruist is. Toen zij zoetelijk met hem sprak, klom de verschenene, als wilde hij heengaan, met het kruis tot aan de zoldering, waaronder de maagd lag; nu riep zij met brandende minne: o Heer, zoo gij het waarlijk zijt en reeds van mij weggaan wilt, laat mij ten minste een teeken, waaraan ik weten kan, dat gij werkelijk hier geweest zijt! Terstond daalde hij, die eerst scheen weg te gaan, voor haar neder, en hij veranderde als in eene hostie, iets grooter dan die waarmede leeken communiceeren, maar kleiner dan die de priesters bij de mis gebruiken; om die hostie liep een cirkelvormige diadeem van sterk lichtende stralen; zij hing in de lucht bijna boven Lidwina's knieën, boven het laken, waarmede zij gedeeltelijk bedekt was. Nog had deze hostie, gelijk de gekruiste Heer, vijf bloedige wonden, namelijk aan handen, voeten en zijde, en aan de zijde was geronnen bloed, zoo groot als een erwt. De indruk, dien het visioen op Lidwina maakte, was geweldig. Zij stond op in haar bed, danste en sprong, en gevoelde zich zoo geperst op

---

1) Het *Breviarium romanum* op 30 Apr.: *Breviarium romanum S. Pii V jussu editum, Clementis VIII. et Urbani VIII. auctoritate recognitum, cum officiis sanctorum*, Mechl. 1854, Pars verna, p. 536.

borst en longen, dat zij dacht te sterven. De huisgenooten schoten toe met zekere Katharina, eene eerzame barbiersvrouw, die de kranke tot kalmte trachtte te brengen; ook zij en Lidwina's vader, haar broeder Willem, een neef en enkele buurvrouwen, zagen de hostie. Sommigen bemerkten het geronnen bloed op vijf, anderen slechts op vier plaatsen. Zoodra Lidwina eenigermate bekomen was, zond zij naar den pastoor. Deze, heer Andries genaamd, kwam, ofschoon hij niet geloofde wat men hem verhaalde. Ook hij zag de hostie, en liet zich overhalen om haar aan Lidwina toe te dienen, hoewel hij geenszins overtuigd was, dat zij eenige genade of deugd bezat" [1]).

Filips de Goede, hertog van Bourgondië en graaf van Holland, ontving van paus Eugenius IV eene mirakuleuze hostie, waaruit bloed gevloeid was, toen een Jood haar met een mes had getroffen. Hij zond haar naar de Ste-Chapelle te Dijon, waar zij door de eeuwen heen is bewaard [2]).

Den 23sten Mei 1447 werd te Ettiswijl in Zwitserland eene gewijde hostie gestolen door eene vrouw. Reeds nadat zij er een klein aantal schreden mede was voortgegaan, werd de last haar zoo zwaar, dat zij de ouwel in een heg wierp, waar deze door eene varkenshoedster werd gevonden. Met groote staatsie werd zij naar de kerk teruggebracht. Voor den rechter te Büron bekende de daderes, dat zij het feit gepleegd had op aanstoken van den Duivel, met het doel om allerlei kunsten te kunnen verrichten, onweder en hagel veroorzaken, het vee verderven, enz. Het vonnis was de vuurdood [3]). Dat de hostie als toovermiddel wordt aangewend, is in dezen tijd zeer gebruikelijk [4]).

Een vreeselijk voorbeeld, hoe hostie-vergoding gepaard gaat met Joden-haat en Joden-vervolging, levert een verhaal van Surius, omtrent eene geschiedenis van het jaar 1530. Zekere

---

1) W. Moll, *Iohannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Amst. 1854, Dl. II, blz. 120 vlg.

2) *Histoire des hosties miraculeuses*, Brux. 1770, p. 12 s.

3) Zie bij A. P. von Segesser, *Rechtsgeschichte der Stadt und Republik Lucern*, Luc. 1854, 8°, Bd. II, S. 654 f.

4) Vgl. de voorbeelden bij Dr. C. G. N. de Vooys, *Middelnederlandsche legenden en exempelen*, 's-Gravenh. 1900, blz. 236—239; en het artikel van denzelfde, *Bijdrage tot de kennis van het Middeleeuwse volksgeloof*, in het *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis*, 's-Gravenh. 1902, N. S., Dl. I, blz. 381.

Paulus Form in het dorp Knobloch in Brandenburg heeft een kleinen vergulden hostiehouder uit de kerk gestolen. Hij verkoopt haar aan een Jood; doch deze wil haar niet hebben zonder inhoud, zoodat hij een hostie in zijne macht krijgt. Met honderd steken tracht hij haar te doorboren, maar dit gelukt niet. Hij roept uit: „als gij de God der Christenen zijt, in den naam van duizend demonen, maak u openbaar!" Plotseling breekt de hostie in drieën, en een bloederig vocht druipt af van de randen. Een der deeltjes doorsteekt hij; er vloeien bloeddruppels uit. Hij werpt het in het water, het drijft; in het vuur, het blijft ongedeerd. De zaak komt uit. De markgraaf laat alle Joden naar Berlijn komen en gevangen zetten, Zij bekennen, dat zij binnen weinig jaren zeven christen-kinderen met naalden en priemen hebben omgebracht [1]). Veertig worden er levend verbrand, ook Paulus Form. Drie ontvangen er nog den doop; maar twee hunner worden den volgenden dag onthoofd; de derde wordt Franciscaner [2]).

Opmerking verdient, dat de legende aangaande het miswonder van Gregorius den Grooten in dezen tijd zulk eene vervorming heeft ondergaan. Volgens de oudste beschrijvingen zag hij slechts een deel van een bebloede pink verschijnen. Aldus is nog de voorstelling in de XIIIde eeuw, zooals blijkt uit de Gulden Legende van Jacobus de Voragine [3]). Het schijnt wel, dat men dit thans een te onbeduidend mirakel voor zulk een grooten heilige gevonden heeft, vooral in vergelijking van de geweldige wonderen, die anderen aanschouwd hadden.

---

1) Welke afschuwelijkheden men aan de Joden toedichtte, is te ontwaren aan de Neurenberger kroniek van het j. 1493 met de prenten van Wolgemut (zie boven, blz. 49). Men ziet daar afgebeeld op fol. CCI^{b}, hoe in de XIIde eeuw in Engeland een christenknaap Willem door de Joden te Norwich wordt gekruisigd, op den dag der »parasceue". Later komt een visioen van hem voor. De prent op fol. CCLIV^{a} stelt voor, hoe Simon, een christenknaap te Trente, in de heilige week op Dinsd. 20 Maart 1475 door de Joden voor hun Paaschfeest wordt gedood, om zijn bloed door de ongezuurde brooden te mengen. Heimelijk lokten zij hem in het huis van een Jood Samuel, en doodden hem voor de synagoge.

2) *Commentarivs brevis rervm in orbe gestarvm, ab anno salvtis M.D. vsqve in annvm M.D.LXXIIII* per F. Lavrentivm Svrivm carthvsianvm. Col. 1574, fol. p. 53 seq.

3) *Legenda, vt vocant, sev sanctorvm sanctarvmqve vitae*, Lugd. 1555, 8°, fol. 63^{r}, *De sancto Gregorio, K.*

Hij ziet nu den geheelen Christus in levenden lijve en in de werkelijke afmetingen oprijzen uit het altaar. Men lette op de afbeelding bij Lacroix naar de miniatuur van een misboek der XV^de^ eeuw [1]). Nog in de XVI^de^ eeuw hebben kunstenaars als Albrecht Dürer en Lukas Cranach graveerstift en penseel aangewend om deze geschiedenis aanschouwelijk te maken. Het gelaat van een der hooge geestelijken, die het wonder bijwonen, vertoont op het schilderstuk van Cranach het portret van Albrecht van Brandenburg, keurvorst-aartsbisschop van Maintz, den machtigen tegenstander van Maarten Luther [2]).

---

1) Lacroix, *Vie militaire et religieuse au moyen âge*, fig. 176, p. 225.

2) *Tafelbilder Lucas Cranachs d. A. und seiner Werkstatt*, herausgeg. von E. Flechsig, Leipz. 1900, No. 69. Het stuk bevindt zich in de Schlossgalerie te Aschaffenburg.

HOOFDSTUK III.

HET EERBETOON, AAN DE HOSTIE GESCHONKEN, EN DE STRIJD DAAROVER IN DE DAGEN DER REFORMATIE.

De aanbidding der hostie onder de mis zou volgens Gieseler eerst zijn opgekomen in de XIII^de^ eeuw [1]). Deze dagteekening is te laat.

Sedert lang hebben Roomsche godgeleerden zich beroepen op Hiëronymus, Joannes Chrysostomus en Augustinus, ten bewijze, dat de aanbidding van het gewijde brood reeds in hunne dagen gebruikelijk was [2]). Het beroep op de beide eerstgenoemden moge gelaten worden voor hetgeen het is. En niet alle plaatsen van Augustinus, die men hierbij te berde brengt, verschaffen een duidelijk getuigenis. Men wijst op zijne uitlegging van Ps. XXII : 27—30 (XXI : 28—32) : van „De zachtmoedigen zullen eten en verzadigd worden" tot aan „alle rijken op aarde zullen eten en aanbidden (edent pauperes et saturabuntur — manducaverunt et adoraverunt omnes pingues [of divites] terrae). Augustinus legt dit uit van het nuttigen der „sacramenten" van het lichaam en bloed des Heeren, hetwelk gepaard gaat met aanbidding. Het blijft evenwel onzeker, of deze aanbidding God, Jezus Christus, dan wel het sacrament geldt [3]). Iets anders is het met de ver-

1) Gieseler, *Lehrbuch*, Bonn 1832, Bd. II, Abth. 2, S. 444.

2) *Clavdii Espencei theologi Parisiensis De evcharistia, eivsque adoratione, libri qvinqve. Eivsdem tractatvs de vtraque Missa, quarum alterum publicam, alteram priuatam nonnulli appellant.* Nunc primum exeunt opera G. Genebrardi, Par. 1573, 8°, L. I, c. 3, *Testimonium Doctorum Latinorum*, fol. 6, 7.

3) Augustinus, *In Psalmum XXI enarratio*, in de *Opera*, per theologos Lovanienses, Par. 1649, fol., T. VIII, *Expositio prima*, p. 42 col. 2, *d*; p. 43,

klaring van Ps. XCIX (XCVIII): 5: „Buigt u neder voor de voetbank zijner voeten" (adorate scabellum pedum eius). „Wat beteekent dit?" vraagt Augustinus. „Den Heer alleen mag men toch maar aanbidden? En de voetbank zijner voeten is de aarde. Deze aanbidt men toch niet? Maar uit de aarde heeft Christus zijn vleesch genomen; van het vleesch van Maria heeft hij vleesch ontvangen. In dit vleesch heeft hij hier rondgewandeld. Dit vleesch heeft hij ons tot zaligheid te eten gegeven. Niemand eet dit vleesch, tenzij hij (het) eerst aangebeden heeft (nemo autem illam carnem manducat nisi prius adoraverit)" [1]). Dat in het laatste geval de aanbidding het sacramenteele brood geldt, schijnt moeilijk tegen te spreken. Gesteld, dat Augustinus dit werkelijk bedoelt, dan blijft nog de vraag, in welken vorm deze aanbidding volbracht werd, hetzij in staande, hetzij in knielende houding. Waarschijnlijk heeft gedurende de Middeleeuwen ten aanzien van dit punt in verschillende landen en tijden eenige verscheidenheid bestaan.

Op de miniatuur van een HS. der negende eeuw is de mis afgebeeld. Men ziet de aanwezigen gedeeltelijk geknield, gedeeltelijk staande in biddende houding met opgeheven handen [2]). Op de miniatuur van een HS. der elfde eeuw aanschouwt men het laatste avondmaal des Heeren. Aan de eene zijde der tafel bevindt zich Christus met elf apostelen; aan de andere zijde ontvangt Judas geknield uit 's Heeren rechterhand het brood in den geopenden mond [3]). Anders is het op eene Byzantijnsche mozaïek in de kathedraal van St. Sophia te Kiev. Het werk dagteekent uit de XI^de^ eeuw, en stelt voor, hoe de Apostelen de gemeenschap genieten. Links ziet men een uitgestrekte hand met eenige ronde schijfjes brood boven elkander. De Apostelen naderen rechtop, in biddende houding, met uitgestoken handen, en buigen het hoofd bij de ontvangst des broods [4]). Men bedenke,

---

col. 1, *a*; *Expositio secunda*, p. 45, col. 2, *d*; p. 46, col. 1, *a*. Vgl. in de *Epistolae, Augustinus Honorato, De gratia novi Testamenti*, Epist. CXX, c. 24, 27, in de *Opera*, T. II, p. 230, col. 1, *c*, *d*; p. 231, col. 1, *c*, *d*.

1) Augustinus, *In Psalmum XCVIII Enarratio*, in de *Opera*, T. VIII, p. 452, col. 1, *c*, *d*.

2) Bij Lacroix, *Vie militaire et religieuse*, fig. 223, p. 303.

3) Ib., fig. 175, p. 224.

4) Bij Schlumberger, *L'épopée byzantine*, Par. [T. I], p. 600.

dat wij ons hier bevinden op het gebied der Grieksche of Russische kerk. Doch een fresco van Fra Angelico in het klooster van St. Markus te Florence (XV^{de} eeuw) meldt weinig anders. Het onderwerp is weder het Laatste avondmaal des Heeren. Links ziet men de maagd Maria, rechts vier apostelen geknield op den grond liggen. Achter de tafel staan acht apostelen met over- of tegen-elkander gedrukte handen. De Heer houdt den kelk in de linkerhand, en reikt met de rechter het brood aan één van hen, die het in den mond ontvangt met eene hoofdbuiging.

Gelijk wij gezien hebben werd van oudsher het brood bij de mis genomen van de offeranden, die de geloovigen meebrachten naar de kerk. Het buitengewone ontzag, dat men weldra voor het gewijde brood koesterde, heeft ook hierin verandering gebracht. In den aanvang der elfde eeuw begon men hostiën in den vorm van ouwels (in modum nummorum, of denariorum) te bereiden, waartegen Bernold van Konstanz in het j. 1089 te vergeefs opkwam. Sedert het einde der X^{de} eeuw ving men aan de hostiën niet meer op de vlakke steenen van den oven te bakken, maar in een „ferramentum characteratum", zoo iets als een hedendaagsch wafelijzer. Dit is zoo gebleven tot den huidigen dag. Het gaf aanleiding de hostiën met altijd meer, soms gelukkig, soms ongelukkig gekozen, figuren te voorzien. (Nog in het j. 1834 heeft de „Congregatio rituum" te Rome verklaard: „ten aanzien van het gebruik om het beeld van den Gekruisigde te drukken in de hostiën, moge men zich houden aan de gewoonte" [1]). Als een voorbeeld der bijzondere vroomheid van den heiligen Wenceslaus († 935) wordt vermeld, dat hij zelf de tarwe zaaide en den wijn uitperste, die bij de mis gebruikt moesten worden [2]). Wil men weten, met welke zorgvuldigheid het bakken der hostiën reeds vroeg geschiedde, men raadplege de „Oude gebruiken der Cluniacensers". Het dertiende hoofdstuk van het

1) Wetzer u. Welte's *Kirchenlexikon*, zw. Aufl. von Hergenröther u. Kaulen, Freib. i. B. 1889, Bd. VI, S. 308.

2) *Breviarium romanum, ex decreto ss. concilii Tridentini restitutum*, S. Pii V jussu editum, Clementis VIII. et Urbani VIII. auctoritate rec., Mechl. 1854, *Pars autumnalis*, Die 28 Sept., Lectio V, p. 416.

derde Boek is aan deze bereiding gewijd. De tarwekorrels moeten één voor één worden uitgezocht en zorgvuldig gewasschen, door niemand anders dan de Broeders. Ze worden in een zak gedaan, uitsluitend hiervoor bestemd. Een knecht, die niet slordig mag zijn, draagt hem naar den molen. Hij wascht de molensteenen, bedekt ze met een gordijn, en steekt zich zoodanig in het wit, dat men van zijn gelaat alleen de oogen kan zien. Zoo maalt hij en zeeft het meel, na de zeef te hebben afgewasschen. Vier personen worden nu aangewezen om het werk verder te volbrengen, waaronder drie orde-broeders en één convers [1]). Na den nachtdienst trekken deze vier hun schoeisel aan, wasschen gelaat en handen, en kammen het hoofd. Daarna zingen zij bij het altaar van St. Benedictus de metten, de priem en zeven Psalmen met eene litanie. De drie ordebroeders kleeden zich geheel in het wit, zooals de genoemde knecht. Eén besproeit het meel, en kneedt het op eene tafel met opstaanden rand. Het besproeien geschiedt met koud water, omdat de hostiën dan witter worden. Het water wordt gebracht in een zelfde soort kruik als gebruikt wordt bij de mis. De twee anderen vormen de hostiën. De convers hanteert het bakijzer (ferramentum characteratum), het houdende bij de handvatsels. Op het bakijzer kunnen zes hostiën tegelijk gelegd worden. Tusschen hem, die het bakijzer hanteert, en de hostievormers staat een tafeltje; daarboven bevindt zich een plank, rustende op twee stutten, waarop men het bakijzer laat steunen om de ouwels er op te leggen. De gebakken hostiën worden losgehaald met een mesje, en vallen op een bord onder op het tafeltje. Het doek over dat bord wordt alleen opgelicht als hostiën worden losgehaald. Onder het werk zingen zij eene psalmodie en, als zij willen, de getijden der heilige Maria. Maar zij zorgen vooral, dat geen speeksel, zelfs hun adem niet, met de hostiën in aanraking komt. Alleen de convers mag, als het noodig is, iets zeggen tegen de knechts, die het vuur aanmaken, wat geschiedt met droog hout, hiertoe opzettelijk klaargemaakt. De bereiders der hostiën eten dien dag niet met de

1) Een bewoner van het klooster, die niet alle geloften heeft afgelegd en niet tot het volbrengen van den geheelen regel verplicht is.

broeders, maar liever met de dienaren; voor het volbrengen van zulk een gewichtig werk krijgen zij echter tot ontbijt een (extra-) deel en honingwijn [1]).

Allerlei maatregelen werden genomen, waarin de immer stijgende eerbied voor Brood en Wijn zich duidelijk openbaart. In de elfde eeuw schijnt het gebruik opgekomen te zijn het brood te doopen in den wijn en dan uit te reiken. Dit wordt in de Grieksche kerk nog toegepast [2]). De kerkvergadering te Clermont in het jaar 1095 [3]) en paus Urbanus II zijn daartegen opgekomen [4]). Een verbod van veel ouderen datum is door Gratianus opgenomen in zijn „Decretum" [5]). Intusschen had de viering des Avondmaals onder beide gestalten hare reden van bestaan schijnbaar verloren, sedert mannen als Anselmus betoogden, dat onder iedere gestalte de geheele Christus genuttigd wordt [6]). In de XII^{de} eeuw begon men dan ook hier en daar aan de leeken alleen het brood toe te dienen, ofschoon Ivo van Chartres, Rupertus, Bernard van Clairvaux, Hugo van St.-Victor, Petrus Lombardus, Petrus van Blois, van geen andere avondmaalsviering weten dan van die onder beide gestalten [7]), en Gratianus nog eene plaats van paus Gelasius opneemt, waarin het genieten van het brood alleen veroordeeld wordt [8]). Ook Albertus Magnus heeft dit nog bestreden. In zijne, d. i. in de XIII^{de} eeuw, werd echter de onthouding van den kelk aan de leeken meer en meer gebruikelijk. Zij werd door Alexander van Hales, Thomas van Aquino en Bonaventura in bescherming genomen. Hier en daar

---

1) *Antiquiores consuetudines Cluniacensis monasterii, collectore S. Udalrico*, L. III, c. 13, bij D'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, fol., T. I, p. 694: *De Hostiis quomodo fiant.* In de Inhoudsopgave, p. 643, is dit hoofdstuk overgeslagen.

2) V. Hefele, *Conciliengeschichte*, 2te Aufl., Bnd. V, bes. v. Dr. A. Knöpfler, Freib. i. B. 1886, S. 224.

3) *Concilium claromontanum* (naar Lambert van Atrecht), c. 28, bij Mansi, T. XX, p. 818.

4) *Paschalis papae II. epistola XXXII, Ad Pontium cluniacensem abbatem*, bij Mansi, *Concilia*, T. XX, p. 1013.

5) c. 7. D. 3. de consecratione. Het verbod is van de synode te Braga in het j. 675, maar de herkomst is door Gratianus verkeerd opgegeven.

6) Anselmus, *Epistolarum liber IV*, Ep. 105, in zijne *Opera*, stud. G. Gerberon, Lut. Par. 1675, fol., p. 453, *a*.

7) Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. 2, S. 438.

8) c. 12. D. 2. de consecratione.

schijnt de viering des Avondmaals onder beide gestalten zich nog lang gehandhaafd te hebben, o. a. in sommige kloosters, van welke men dit in de XVI^de eeuw nog niet geheel vergeten was [1]).

Het gebruik om de gewijde hostie op te heffen en door de vergaderde geloovigen te doen aanbidden (elevatio) schijnt in de Grieksche kerk sedert de VII^de eeuw te hebben bestaan [2]). In het Westen moet dit eerst naderhand zijn ingevoerd. In de oudste handschriften der „Institutio clericorum" van Rabanus Maurus wordt er geen gewag van gemaakt, maar in een later toevoegsel wel [3]). Men houdt het er voor, dat de aanleiding tot de invoering van dit gebruik in de Westersche kerk de strijd van Berengarius geweest is [4]). In de dagen van Caesarius van Heisterbach is niet, zooals Gieseler heeft gemeend [5]), de aanbidding des Broods ingevoerd, maar dit, dat op het oogenblik der elevatie een schelletje weerklinkt, waarop de geloovigen moeten neervallen, en geknield blijven liggen tot de inzegening van den kelk. Tevens werd voorgeschreven, dat, zoo dikwijls als het lichaam des Heeren naar een kranke gebracht zou worden, een scholier of een klokluider voor den priester uit moest gaan om door het schelletje zijne nadering bekend te maken; alle menschen moesten dan, zoowel op straat als in huis, Christus aanbidden. Caesarius heeft terstond een wonder bij de hand om tot deze adoratie aan te sporen. „Zekere ridder in Frankrijk was zoo vroom, dat hij, zoo dikwijls als hij het lichaam van Christus zag opheffen of voorbijdragen, het knielend aanbad. Het gebeurde eens, dat hij met zijne kostelijkste kleederen aan eene stad binnenging. De weg, waarlangs hij reed, was uiterst modderig. Onverwachts kwam hij het lichaam des Heeren tegen. Wat zou hij doen? Hij dacht: als gij daar in de laagte nederknielt, zijn deze fraaie kleederen van u verloren;

---

1) Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. 2, S. 438—443.

2) Ib., Bd. II, Abth. 2, S. 444.

3) Rabanus Maurus, *De institutione clericorum*, L. I, c. 33, *De ordine Missae, Additio de Missa*, in de *Magna bibliotheca veterum patrum*, Par. 1644, T. X, p. 586, *c*.

4) Wetzer u. Welte's *Kirchenlexicon*, zweite Aufl., von Hergenröther u. Kaulen, Freib. i. B. 1893, Bd. VIII, Sp. 1330.

5) Gieseler, *Lehrbuch*, Bd. II, Abth. 2, S. 444.

maar als gij niet afstijgt, zal uw geweten u altijd aanklagen als schender van een heilzaam gebruik. Hij springt van zijn paard, begeeft zich in den modder, en met gebogen knieën en gevouwen handen aanbidt hij het lichaam van Christus. Maar tot belooning bewerkte de Heer, dat geen enkele druppel van het slijk zijne kleederen heeft bespat" [1]). Hoe het toeging als de priester het sacrament naar den kranke bracht en voorafgegaan werd door den drager van een schel, is te zien op eene afbeelding in zekeren „Doodendans" [2]). Op een plaatje in de liederen van Hans Sachs treft men eene soortgelijke voorstelling aan. Op deze beide afbeeldingen wordt de priester zelfs door een derden persoon vergezeld, en draagt men behalve het schelletje ook nog een lantaren [3]) en (eene hoeveelheid wijwater?) mede. In Roomsche streken gaat dit alles nog heden ten dage op dezelfde wijze toe. Men zie in de „Illustration" de afbeelding naar eene schilderij in het „Salon" te Parijs van 1902.

Wat Caesarius van Heisterbach mededeelt omtrent het geknield aanbidden van den ouwel bij de elevatie, heeft voornamelijk betrekking op Keulen en omstreken. Niet terstond heerschte op dit gebied eenvormigheid. Want Honorius III schreef slechts voor, dat men bij de elevatie eerbiedig het hoofd zou buigen, evenals men doet als de priester het sacrament naar een kranke brengt [4]). Daarentegen gelastte Gregorius X: „Bij de elevatie van het lichaam des Heeren moeten de geloovigen, nadat zij te voren een weinig zijn opgerezen, nederknielen ter aarde, en het eerbiedigljk aanbidden door op het gelaat te vallen. Zij moeten zich geknield houden tot het ‚Per omnia', voor het ‚Agnus Dei', den vrede geven, nogmaals nederknielen en zich geknield houden, totdat de priester het lichaam en bloed nuttigt" [5]). Hoe deze elevatie toeging (en toegaat), is te zien aan het middenstuk der triptiek van Roger van der Weyden in het museum te Ant-

---

1) Caesarius Heisterbacensis, *Dialogus miraculorum*, Dist. IX, c. 51, ed. Strange, Col. 1851, Vol. II, p. 206.

2) *Les images de la mort*, A Lyon 1547, bij Sapien. VII. *Je suis certainement homme mortel.*

3) Voorschrift van paus Honorius III, 1217, c. 10. X. de celebr. missarum, 3. 41.

4) c. 10. X. de celebr. 3. 41.

5) Mabillon, *Museum Italicum*, T. II, p. 235.

werpen, waarop de sacramenten zijn afgemaald [1]). Volmaakt overeenkomstige voorstelling wordt aangetroffen op eene gravure van Boëtius à Bolswert bij Marius [2]). Op eene andere gravure aldaar aanschouwt men hoe de hostie in knielende en aanbiddende houding ontvangen wordt [3]). Wat destijds, d. i. in de XVII^{de} eeuw, plaats had, geschiedt nu nog. Men vergelijke in de „Illustration" de afbeelding naar eene schilderij in het Salon te Parijs van het j. 1902.

Den eerbied voor het sacrament op de spits drijvende, is men in de XV^{de} eeuw gekomen tot drieste verkrachting van waarheid en goeden smaak. Men heeft Christus in Gethsémané afgebeeld als geknield liggende voor de hostie boven den drinkbeker, aldus zijn eigen vleesch aanbiddende [4]). Trouwens, de beeldende kunstenaars hebben immer de geestelijke leidslieden in hunne buitensporigheden gevolgd. Voor het afschuwelijkste en wansmakelijkste werd niet teruggedeinsd, als het maar tegemoetkwam aan de behoeften van zekere geëxalteerde gemoederen, als het door de dogmatici en de volksleeraars maar in verband gebracht kon worden met het lijden des Heeren, de heerlijkheid van zijn vleesch en bloed, de zaligheid der geloovigen en de offerande op Golgotha, dagelijks op het altaar herhaald. Er kwamen richtingen op, die zich in de aanschouwing van dat vleesch en bloed zelfs in de afgrijselijkste vormen niet genoeg konden vermeien. Men lette op den bloedrooden Christus, op de buiten-beschildering der triptiek van Cornelis Engelbrechtsz. van Leiden, afkomstig uit het klooster Mariënpoel. Stuitend, ofschoon in mindere mate, zijn ook voorstellingen als die in een misboek der Dominikanen. Men aanschouwt daar Christus aan het kruis tusschen Maria en Johannes, terwijl engelen bezig zijn het stroomende bloed uit Jezus' handen en zijde op te vangen [5]). Daar men gezorgd heeft

---

1) Bij Lacroix, *Vie militaire et religieuse*, fig. 192, p. 251.

2) [L. Marius], *Amstelredams cer ende opcomen*, t' Antw. 1639, fig. 16, achter blz. 294.

3) Afb. 15 achter blz. 294.

4) Zie bij Lacroix, *Les arts au moyen âge*, Par. 1877, fig. 342, p. 471 : facsimile d'une gravure sur bois, par un xylographe flamand (vers 1438) laquelle était collée, en guise de miniature, dans un manuscrit du quinzième siècle, contenant des prières à l'usage du peuple. (Collection Delbecq, de Gand).

5) Misboek der Dominikaners in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage,

ook schelle kleuren aan te brengen, is het tafereel uiterst griezelig. Akelig naar is een plaatje zooals dat tegenover den titel van een volksboekje van pater Franciso. Arias, priester der Sociëteit van Jezus. Het handelt over het recht gebruik van de twee H. Sacramenten der biecht en des altaars. Op dit plaatje ziet men den gekruisigden Christus overdekt met lange droppels zweet en bloed, waarvan een stroom nederzijpelt op den grond. En door de aandachtige beschouwing, verbonden met het overdenken van het lijden van Christus, kon men nog wel 40 dagen aflaat verdienen! [1])

In het j. 1264 stelde paus Urbanus IV het sacramentsfeest in. Het instellingsbesluit bestaat voornamelijk uit eene gloeiende lofrede op de mis, vol ontboezemingen en rhetorische wendingen. Er worden echter ook eenige redenen opgegeven, waarom dit nieuwe feest gewenscht is. De Paus denkt in de eerste plaats aan de ketters. Om hen te trotseeren moet deze gedachtenisviering worden ingevoerd, om hunne valschheid en waanzin beschaamd te maken. Op den dag der „Coena Domini", waarop Christus dit sacrament heeft ingesteld, is er geen goede gelegenheid voor, wegens de wederopneming der boetelingen, de bereiding van het heilige chrisma, de voetwassching en andere bezigheden. De heiligen worden menigvuldig en ieder afzonderlijk op zijnen geboortedag herdacht. Daar men hierin echter eenig verzuim kan plegen, hetzij uit onachtzaamheid of wegens familieomstandigheden of uit andere oorzaak, heeft de Moeder-Kerk nog eens voor allen te zamen den Allerheiligen-dag ingevoerd. Zoo moet het sacramentsfeest strekken om wat andere misdiensten aan plechtigheid wellicht tekortkwamen aan te vullen, tevens om de geloovigen in staat te stellen weder goed te maken, wat zij bij vorige vieringen der mis, hetzij omdat zij zich bezig hielden met wereldsche zaken, hetzij uit onachtzaamheid of menschelijke zwakheid, te kort kwamen. De laatste reden, die de Paus opnoemt, is deze. Vroeger, toen hij nog een minder hoogen rang bekleedde, heeft hij vernomen, dat aan zekere katholieke personen van

III, n°. 170. [Achteraan staat:] Explicit Missale secundum ordinem fratrum praedicatorum, Venet. 1482, 8°. De afbeelding bevindt zich op quatern l, blad viij[b].

1) *Het goedt ghebruyck vande tvvee II. sacramenten der biechten ende des avtaers* door P. Franciscvs Arias, t' Antvverpen. M.DCIII. In 12°.

Godswege werd geopenbaard, dat een feest van dezen aard algemeen in de kerk moest worden gevierd. Om al deze redenen beveelt de Paus dit feest tot herdenking van de instelling des sacraments allerwege te vieren. Hij verbindt er zelfs een aantal aflaten van opgelegde boetedoeningen aan. Wie de metten bijwoont, krijgt honderd dagen; wie de mis, ook honderd, wie den vesper, nogmaals honderd enzoovoorts (nog op verschillende manieren zijn veertig en honderd dagen aflaat te verdienen) [1]). Aan het voorschrift des Pausen werd waarschijnlijk niet terstond algemeen of niet bij voortduring voldaan. Daarom heeft Clemens V het besluit van Urbanus IV bevestigd en opnieuw uitgevaardigd [2]).

De laatste reden voor de invoering, door Urbanus IV genoemd, is in vervolg van tijd veel meer op den voorgrond gekomen. Zij betreft de „openbaring aan zekere katholieke personen". Naderhand heeft men gemeend daarvan alles in bijzonderheden te weten. Joannes Hocsemius, een schrijver uit de eerste helft der XIV^{de} eeuw, meldt hieromtrent in zijn geschiedenis der bisschoppen van Luik het volgende. De bisschop van Luik, Hendrik van Gelder, heeft, op de ingeving eener vrouw, die (vrijwillig) besloten was (reclusa) naast de kerk van St.-Fidis en die over het sacrament een visioen had gehad, zich schriftelijk gewend tot paus Urbanus IV. De beslotene was den Paus bekend, daar deze kanunnik te Luik geweest was. De brief des bisschops bracht den Paus er toe de viering van dit feest in te stellen. Van dien tijd af werd het door de Luikenaars onder de feesten opgenomen, en naderhand voortdurend in een grooter aantal kerken van Duitschland door geestelijkheid en volk gevierd. Het werd echter eerst algemeen bij de kerken ingevoerd, toen paus Johannes XXII het dekreet van Urbanus IV, door Clemens V herhaald, opnieuw bevestigde [3]).

---

1) Het decreet is herhaald in een later decreet van Clemens V, opgenomen in de Clementinen, *Si Dominum* cap. un. De reliquiis et veneratione sanctorum, [III. 16].

2) Het bedoelde *Si Dominum* cap. un. De reliquiis et veneratione sanctorum, in Clem. [III. 16]

3) *Iohannis Hocsemii canonici leodiensis liber primus complectens Gesta pontificum leodiensium ab Henrico guelrensi*, c. 6, bij I. Chapeavillus, *Qui gesta pontificvm leodiensivm scripservnt avctores praecipvi*, Leod. 1613, 4°, T. II, p. 293.

Hondermaal meer weet een schrijver in het j. 1495. Het is Joannes Blaerus Diesthemius, prior van het Benedictijnerklooster van St.-Jakob te Luik. Hij dicht een verhaal op in 9 hoofdstukken [1]). Niet één, maar drie vrouwen treden er in op en vormen de hoofdpersonen: de eerste is Juliana, eene heilige maagd in het leprozenhuis buiten de stad Luik. Als zij bad, zag zij altijd de volle maan, maar er was een stukje uit den rand. Tevergeefs zocht zij naar de bedoeling. Eindelijk werd haar geopenbaard, dat de maan de kerk beteekende, en het stukje uit den rand eene plechtigheid, die nog ontbrak, een feest, dat God nog gevierd wilde hebben tot vermeerdering des geloofs. De Heer legde haar op dit tot stand te brengen, maar zij gevoelde zich hiervoor niet berekend. Twintig jaren lang smeekte zij den Heer deze taak aan iemand anders op te dragen, maar juist omdat zij zoo nederig was, keurde Hij haar des te meer waardig. Zij berustte, en maakte de ontvangen opdracht bekend aan Johan van Lansenna, kanunnik van St.-Maarten te Luik, die er verder werk van maakte [2]). De tweede vrouw, die in het verhaal eene rol speelt, is eene non Isabella, wier vroomheid beroemd is en aan wie Juliana hare visioenen bekend maakt. Deze Isabella ontving nu zelf eene openbaring. Terwijl zij in de St.-Maartenskerk te Luik geknield lag voor den Gekruisigde, werd haar uit den hemel in den geest onthuld, dat het afzonderlijke feest der goddelijke eucharistie altijd verborgen bestaan had in den schoot der Drieëenheid, maar dat thans de tijd gekomen was om het aan de menschen te openbaren [3]). De derde vrouw in het verhaal is eene beslotene (reclusa), niet in de kerk van St.-Fidis, maar in die van St.-Maarten te Luik, en zij heet Eva. Isabella ontving de beschreven hemelsche mededeeling op het oogenblik, dat zij aan deze Eva een bezoek bracht, en zij, Eva, was het die na den dood der vrome Juliana het feest deed totstandkomen.

Hiermede nam de legendenvorming geen einde. In de XVII^{de}

---

1) Afgedrukt door Bzovius in zijne voortzetting van Baronius: *Annalivm ecclesiasticorvm post Caesarem Baronivm tomvs XIII*, Col. Agr. 1616, fol., ad ann. 1230, num. 16, p. 383—388.

2) Bij Bzovius, *Annales ecclesiastici*, ad ann. 1230, num. 16, articulus I en II, p. 383 seq.

3) Ib., articulus III, p. 384 seq.

eeuw kwam van deze Juliana eene volledige, uitvoerige, levensbeschrijving voor den dag. Het heette, dat zij in het Fransch opgesteld, en daarna in het Latijn vertaald was geworden. Vervolgens was zij verloren gegaan en nu teruggevonden. Een lid der Jezuïeten-orde, Bartholomaeus Fisen, gaf haar in het jaar 1647 uit. Zij werd herdrukt in de „Acta Sanctorum" [1]).

Onder de regeering van paus Johannes XXII is de processie op den sacramentsdag ingevoerd [2]), waarbij de hostie langs de straten wordt rondgedragen. De tijdgenooten zeiden er van, dat de invoering was geschied als door goddelijke inspiratie [3]). Deze theophorische processie, zooals Hergenröther haar noemt [4]), geschiedt nog heden ten dage [5]). De processie van den sacramentsdag was het, die Karel V op demonstratieve wijze medemaakte op den dag na zijne aankomst te Augsburg in het j. 1530.

Weldra werd het sacrament bij allerlei gelegenheden feestelijk rondgedragen. Reeds kwam het voor in den stoet, waarmede Karel V den 5den November 1529 de stad Bologna binnentrok om daar door paus Clemens VII gekroond te worden [6]). Te Amsterdam werd jaarlijks op Woensdag omtrent 30 Maart een feestelijke omgang gehouden met de wonderbare ouwel uit de zoogenaamde Heilige Stede [7]). De gilden gingen voorop. De heiligen, die zij vereerden, werden op de schouders rondgedragen. De overlieden der gilden droegen brandende fakkels, waaraan een paar witte handschoenen hingen. Jonge meisjes en knapen stelden Onze Lieve Vrouwe voor, Maria Magdalena, St.-Barbara, St.-Joris (met een draak), St.-Margriet enz., engeltjes en duivelen. Dan de schutters; aan hunne koningen werd op vele plaatsen wijn geschonken. „De rotgezellen,

---

1) *Acta sanctorvm Aprilis*, coll. a G. Henschenio et D. Papebrochio, Antv. 1675, Tom. I, p. 443—475. Vgl. den *commentarius praevius*, § 1 en 2, p. 437 seq.

2) Ioannes Blaerus Diesthemius, *articulus 9*, bij Bzovius, *Annales ecclesiastici*, ad ann. 1230, num. 16, p. 388.

3) Synode te Sens, 1320, c. 1, bij Mansi, *Concilia*, T. XXV, p. 648 seq.

4) J. Hergenröther, *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte*, 2te Aufl., Freib. i. B. 1880, Bd. II, S. 180.

5) Zie de afbeelding naar eene schilderij op de schilderijen-tentoonstelling te Buda-Pest, in *The Studio* van het j. 1902.

6) Kopergravure van J. Hogenberg in de XVIde eeuw. Een facsimilé bij Lacroix, *Vie militaire et religieuse*, fig. 214, p. 291; volledige bij Hirth.

7) Zie Le Long, *Reformatie der stadt Amsterdam*, t' Amsterd. 1729, blz. 416 vlg., 444—446 en de afb. op blz. 444.

die hen omringden, dronken mede; waardoor zij al te mets meer dan te veel hadden, eer de processie gedaan was. Doch dit geschiedde enkel in devotie". Dan kwamen zingende scholieren in witte koorkleederen, priesters met zilveren beelden en damasten vaandels, grauwe monniken, wier leider een crucifix droeg op een hoogen standaard. „Daarna volgden eenige mannen en vrouwen, die over hunne naakte lichamen enkel met een wit laken waren overtrokken, op eene zonderlinge wijze gefatsoeneerd; hebbende het hoofd en het aangezicht mede bedekt en gingen barvoets. Dezen noemde men Zieltjes; zij waren eigenlijk een soort van Nazarenen, die een belofte gedaan hadden om aldus voor het sacrament in processie te gaan". Daarna volgde het sacrament in een groote zilveren ciboric, door den pastoor gedragen. Hij liep onder een tabernakel, die met goud-laken overtogen was, en door de vier burgemeesters op houten staven gedragen werd, „vergezeld door pijpen, schalmeien, en andere muziek-instrumenten, waarop de stads-speellieden zeer fraai speelden. Nu kwam de rest van den magistraat en eindelijk het gemeene volk, allen met ontblooten hoofde. Dicht bij den tabernakel gingen schoutendienaars, met lange stokken in de handen en rapieren op zijde" [1]).

Te Brussel hield men in Juli eene processie met de miraculeuze hostiën der St.-Goedoele [2]). Het heet, dat deze processie is ingevoerd door de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, de tante van Karel V, in het j. 1530, en het eerst gehouden in het j. 1532 onder de landvoogdes Maria van Hongarije, 's Keizers zuster [3]). Dit kan trouwens geen verwondering baren, als men let op de houding van Karel V te Augsburg in het j. 1530 en mede hierop, dat van keizer Maximiliaan, zijn grootvader, den vader der landvoogdes Margaretha, wordt verzekerd, dat hij in het j. 1482, toen nog aartshertog van Oostenrijk, de wonderbare hostie der Heilige Stede te Amsterdam is komen aanbidden tengevolge eener gelofte, in zware ziekte te 's-Gravenhage afgelegd [4]). Ook

1) Aldus (naar P. Opmeer), Le Long, a. w., blz. 445.

2) Zie de afb. 17 in de *Histoire des hosties miraculeuses*, Brux. 1770, tegenover p. 83.

3) *Histoire*, ch. 9, p. 83.

4) Zie afb. 10 bij [Marius], *Amstelredams eer ende opcomen*, tegenover

te Parijs had men eene jaarlijksche processie met de miraculeuze hostie, aldaar bewaard [1]). Eene processie met het sacrament, gedragen door den aartsbisschop van Aix, en gevolgd door koning René van Anjou, is afgebeeld op eene fraaie miniatuur der XV^de^ eeuw van het „Psautier du roi René" in de „Bibliothèque de l'Arsenal" te Parijs [2]).

Zelfs bij strafoefening jegens de ketters werd een omgang te pas gebracht. Het sacrament werd rondgedragen in processie bij de droevige openbare verbranding van de opgegraven lijken van de Protestantsche theologen Martinus Bucerus en Paulus Fagius, den 16 Feb. 1557 te Cambridge, onder de regeering van Maria de Bloedige [3]).

De maat was eindelijk vol. De vereering der H. Hostie had haar toppunt bereikt. De oorspronkelijke vorm der viering van het Avondmaal was tot onkenbaar wordens toe veranderd. Met de Reformatie kwam een geslacht op dat in de elevatie en de aanbidding van het sacramenteele brood afgoderij zag, eene afgoderij, die te ernstiger behoorde bestreden te worden, omdat de geheele Christelijke eeredienst hieromheen als om zijn middelpunt was gegroepeerd.

Thans kwam aan alle kanten tegelijk verzet. Misschien mag men niet zeggen, dat veroordeeling van de hostie-vergoding eene der voorname drijfveeren geweest is van de Hervorming. Maar zij heeft er toe bijgedragen. In wijde kringen is men des te eerder bereid geweest den rug toe te wenden aan de mis om den afkeer van de broodaanbidding. De diepste grond van de bestrijding der mis door de Hervormings-gezinden was hierin gelegen, dat de Roomsche kerk geleerd had haar te beschouwen als een verdienstelijk werk, zoodat zij in den weg stond aan de prediking van het geloof en het vertrouwen op de genade. Doch er waren schakeeringen. Deze werd het meest gehinderd door dit en gene

---

blz. 68. Vgl. echter de negatieve kritiek door Le Long op dit verhaal uitgeoefend, a. w., blz. 392—397.

1) Zie bij Lacroix, *Vie militaire et religieuse*, fig. 195, p. 255.

2) Facsimile bij Lacroix, l. c., tegenover p. 320.

3) Afbeelding »in plano" tusschen p. 1866 en 1867, bij J. Foxe, *The second volume of the Ecclesiastical History, conteyning the Actes and Monumentes of Martyrs*, At London, 1576, fol.

door iets anders, terwijl het geheel gelijkelijk door allen bestreden werd.

In Juni van het j. 1558 heeft Adriaen van Haemstede, voorganger der Hervormingsgezinden te Antwerpen, een stout stuk bedreven. Het was sacramentsdag. Op de openbare straat, op een brug of plein, genaamd de Meern, hield hij met de zijnen eene godsdienstige vergadering onder den blooten hemel, bij het groote kruis, dat zich midden op die plaats bevond. Hij ging voort met de prediking van het evangelie op het oogenblik, dat de schitterende jaarlijksche processie daar voorbijging, zoodat alle deelnemers aan den stoet het konden zien [1]). De ergenis over dit feit droeg er toe bij, dat de vervolging tijdelijk zeer hevig woedde. Vier jaren later verbreidde zich in de Nederlanden de Heidelbergsche Katechismus, waarin gezegd wordt: „de Mis leert, dat de levenden en de dooden niet door het lijden van Christus vergeving der zonden hebben, tenzij Christus nog dagelijks voor hen door de mispriesters geofferd worde, en dat Christus lichamelijk onder de gestalte des broods en wijns zij, en daarom ook daarin moet aangebeden worden. En alzoo is de Mis in den grond anders niet, dan eene verloochening van de eenige offerande en het lijden van Jezus Christus, en eene vervloekte afgoderij" [2]).

Luther heeft de mis even sterk veroordeeld [3]). Zijne afkeuring betrof echter niet de adoratie en de elevatie des broods, maar dit, dat men van het avondmaal eene offerande had gemaakt. Men begrijpt dit, als men bedenkt, dat Luther geloofde in de werkelijke, lichamelijke, tegenwoordigheid. Hij erkende nog op het laatste van zijn leven, dat hij zich ten aanzien van dit punt in sommige opzichten hield aan hetgeen ook het pausdom, „of liever de oude Christelijke kerk sedert 1500 jaren", had geleerd [4]).

---

1) *Aurora Evangelii restaurati in Ecclesiis Belgicis ex H. Antonidis Epistola ad Ordines Belgii MDCXI*, in de *Miscellanea Groningana*, Gron. 1740, 8°, T. III, fasc. 1, p. 48; vgl. Gerdes, *Historia evangelii in Belgio renovati*, Gron. 1749, 4°, p. 272.

2) Vr. 80.

3) Men zie zijn geschrift: *Vom Missbrauch der Messe*, 1521, in *Dr. Martin Luther's Sämmtliche Werke*, Erlang. 1840, Bd. XXVIII (*Polemische deutsche Schriften*, bearb. von Dr. J. K. Irmischer), S. 27—141; in de Weimarer Ausg., Bd. 8 (1889), S. 482—563.

4) *Kurzes Bekenntniss Doctor Martin Luthers vom heiligen Sacrament.* 1545,

Wanneer hij dan ook zegt, dat „die Papisten ärger Abgötterei mit ihren Messen thun, denn die Jüden und Heiden thun, oder je gethan haben", bedoelt hij, dat zij God vereeren op eene willekeurige wijze, in strijd met zijn eigen geboden [1]). Toen de Augustijners te Wittenberg in het j. 1522 de mis afschaften, keurde Luther dit goed. Hij was toen ook geneigd de elevatie te doen vervallen, maar liet dit aanvankelijk na om geen noodeloozen aanstoot te geven aan de zwakken [2]). Toen nu Karlstadt wegens de handhaving der elevatie hem en de zijnen ging uitschelden voor Christus-moordenaars, Christus-kruisigers, nieuwe papisten enz., volhardde hij hierin om te toonen, dat hij zich in dit opzicht niet schuldig gevoelde. Hij beschouwde dit als eene der zaken, waaromtrent niets geboden of verboden was, zoodat men vrij naar eigen inzicht of behoefte mocht handelen, buiten alle zonde of gevaar voor het geweten [3]). Eerst toen bijna het meerendeel der kerken lang te voren de elevatie had nagelaten, hebben Luther en de zijnen te Wittenberg om geen onderscheid te maken dezelfde gedragslijn aangenomen [4]). In het j. 1542 verontschuldigde hij zich er bijna over in een brief aan den vorst van Anhalt op dezen grond, dat ceremoniën geen geloofs-artikelen zijn, en verklaarde: „komt misschien eenmaal de tijd, die beweegredenen met zich brengt om (het brood) op te heffen, dan staat het ons vrij, en kunnen wij het zonder gevaar weder doen; want de ceremoniën zijn ons onderworpen, en niet wij den ceremoniën" [5]).

De sacramentshuizen en de processie op den sacramentsdag veroordeelde Luther, omdat niets daarvan nuttig of noodig was, terwijl er aanleiding door werd gegeven tot groote huichelarij en bespotting [6]). Maar het geknield aanbidden van het Brood heeft

---

in *Dr. Martin Luther's Sämmtliche Werke*, Erl. 1842, Bd. XXXII (*Polemische deutsche Schriften*), S. 401 f., 408 f.

1) *Vom Missbrauch der Messe*, Erl. Ausg., Bd. XXVIII, S. 45.

2) *Bekenntniss vom heiligen sacrament*, 1545, Erl. Ausg., Bd. XXXII, S. 420.

3) Ib., a. a. O., S. 421 f.

4) Ib., a. a. O., S. 423.

5) Luther an Fürst Georg von Anhalt, 26 Juni 1542, in de *Sämmtliche Werke*, Erl. 1854, Bd. LVI, S. 30; vgl. den brief: an »Albrecht, Herzog von Preussen", 17 Feb. 1543, a. a. O., S. 52.

6) *Vom Anbeten des Sacraments des heiligen Leichnams Christi*, 1523, in

Luther krachtig in bescherming genomen. Hij heeft hieraan zelfs een groot deel gewijd van de verhandeling, die strekte om de Waldenzen in Bohemen te onderrichten aangaande de rechte avondmaalsleer [1]). Iemand, die geloofde, dat het lichaam en bloed van Christus tegenwoordig waren, kon daaraan, meende Luther, zijn betoon van eerbied niet onthouden, of hij zondigde. Niettemin wilde hij ieder vrij laten, omdat aangaande de aanbidding niets geboden of verboden was [2]).

De gematigde houding, door Luther in dezen aangenomen, heeft niet belet, dat de Roomsche partij hem vooral ook heeft verfoeid wegens verkorting van de eer der gewijde hostie. In het j. 1545, terwijl hij nog leefde, verscheen een klein vliegend blaadje in het Italiaansch, om alvast bericht te doen van zijn dood en van een verschrikkelijk wonderteeken, dat er op gevolgd heette te zijn. Luther had, zoo verzekert men hier, begeerd, dat men zijn lichaam op een altaar zou plaatsen om aangebeden te worden als een god. Toen hieraan voldaan was, hoorde men in de nabijheid een geweldig rumoer en gestamp, als viel de hel met alle duivels in elkaar. De verschrikte aanwezigen zagen, toen zij de oogen ten hemel hieven, duidelijk de allerheiligste hostie van onzen Heer Jezus Christus, welke zulk een onwaardig man zoo onwaardig had durven ontvangen. Allen die er bij waren zagen haar in de lucht hangen. Met veel eerbiedsbetoon hebben zij die allerheiligste hostie toen bij de heiligdommen gedaan [3]).

Eenigszins weifelend, evenals de houding van Luther, was die van de Anglikaansche kerk. In het „Book of common prayer" van het j. 1549 werd de elevatie afgeschaft [4]). Volgens de herziening van het jaar 1552 werd het brood knielend ontvangen; maar in eene uitvoerige toelichting werd verklaard, dat dit

---

Dr. Martin Luther's Sämmtliche Werke, Erl. 1840, Bd. XXVIII, S. 406; in de Weimarer Ausg., Bd. 11, (1900), S. 445.

1) De genoemde verhandeling *Vom Anbeten*, 1523, Bd. XXVIII, S. 388—421; in de Weimarer Ausg., Bd. 11, S. 443—456.

2) Ib., Bd. XXVIII, S. 409 f.; in de Weimarer Ausg., Bd. 11, S. 447.

3) Luther herdrukte het met vertaling: *Ein Wellische Lügenschrift von Doctoris Martini Luthers Tod, zu Rom ausgegangen*; in de *Sämmtliche Werke*, Erl. 1842, Bd. XXXII, S. 426—430.

4) Bij Cardwell, *Documentary annals of the reformed church of England*, Oxford 1844, 8°, Vol. I, N. XV, p. 75 seq.

nederknielen niet gepaard moest gaan met aanbidding [1]). Bij de nieuwe wijziging onder koningin Elizabeth in het j. 1559 werd deze toelichting weggelaten [2]). Intusschen heeft de Reformatie in Engeland aan de hostie-vergoding zoo goed als een einde gemaakt. Aanschouwelijk is dit voorgesteld op eenige afbeeldingen in Foxe's „geschiedenis der Kerk en der martelaren". Op het titelblad ziet men een Roomschen prediker op den kansel, terwijl de toehoorders rozekransen in de hand houden; tegelijkertijd vormt zich een stoet tot eene processie met het sacrament. Daarnaast een Protestantschen prediker, wiens toehoorders van boeken voorzien zijn. Hooger op het titelblad aanschouwt men de opheffing van den ouwel, waaromheen geknielde priesters op trompetten blazen; daarnaast de Protestantsche martelaren in de vlammen, die het trompetgeschal der overwinning doen hooren. Nog hooger worden de Roomsche geestelijken neergeploft in de hel, terwijl aan den anderen kant de gekroonde martelaren met palmtakken in de handen ten hemel gaan [3]). Waar Foxe genaderd is tot de regeering van koning Eduard den Zesden, biedt hij wederom eene uitvoerige houtsnede in drie tafereelen. Het eene tafereel stelt de tempelreiniging voor; men ziet van alles uit de kerk dragen, o. a. een fraaien hostie-houder, die door een priester eerbiedig naar het schip wordt gebracht. Op het tweede tafereel wordt de Bijbel[-vertaling] den Koning aangeboden. Het derde stelt de gezuiverde viering van Doop en Avondmaal voor. Voor de bediening van het laatste aanschouwt men niets anders dan eene overdekte tafel, waarop brood ligt naast een beker, terwijl twee kannen op den grond staan [4]). Aan het slot van het Eerste Deel is de Gerechtigheid afgebeeld met een groote weegschaal. Op de eene schaal de Bijbel; op de andere de „leeringen en ijdelheden van menschelijke traditiën". Daar ziet men den Paus ijverig in de weer met een zak vol hostiën, die hij te vergeefs op de schaal werpt, boven op kruisen, boeken

1) *The book of common prayer*, 1552, in de *Two Liturgies*, edited for the Parker Society, Cambr. 1844, 8°, p. 283.

2) *The booke of common praier 1559*, uitg. door de Parker Society in de *Liturgies, set forth in the reign of queen Elizabeth*, Cambr. 1847, p. 195.

3) *The first Volume of the Ecclesiasticall History, containing the Actes and Monumentes of thinges passed* by J. Foxe, London 1576, fol., titelblad.

4) Bij Foxe, *The second Volume*, p. 1257.

met decretalen, rozekransen enz. Zelfs de Duivel, die er onderaan hangt, is niet in staat haar naar beneden te doen slaan [1]).

Tamelijk ver verwijderd van dat van Luther was het standpunt der Gereformeerden. De Zwitsers hebben adoratie en elevatie van het sacrament als afgoderij gebrandmerkt. Met bitterheid gedenkt Luther in het laatst van zijn leven aan den strijd over het Avondmaal, door hem met Zwingli en Oecolampadius gevoerd. „Ik denk er nog wel aan, het staat ook nog in hunne boeken, hoe zij ons met onzen lieven Heer en Heiland ontegenzeggelijk schandelijk lasterden; zij noemden hem een gebakken God, een brood-God, een wijn-God, een gebraden God enz. Ons noemden zij vleeschvreters, bloedzuipers, anthropophagen, Kapernaïeten, Thyesta's enz." [2]). Den 12den April 1525 heeft de Raad der Tweehonderd te Zürich de mis afgeschaft. Het Avondmaal moest, als het God behaagde, voortaan gevierd worden naar de instelling van Christus en het gebruik der Apostelen. Slechts werd aan de zwakken in het geloof en degenen, die nog minder goed onderricht waren, toegestaan het voorloopig op de oude wijze te nuttigen [3]). Aan dit besluit was eene vergadering van den zelfden Raad op den vorigen dag voorafgegaan, waarbij o. a. Zwingli tegenwoordig was. In die vergadering hield Henricus Engelhard, doctor in het kanonieke recht, eene toespraak tot de Tweehonderd, waarin hij verklaarde: „Als wij ooit in eenig ding gevaarlijk gedwaald hebben, is dit ook gebeurd in de aanbidding der eucharistie" [4]).

Zonder in de buitensporigheden te vervallen, waartoe zijne voorgangers in Zwitserland, strijd voerende tegen Luther, gekomen waren, heeft ook Calvijn de aanbidding en de opheffing der ouwel als afgoderij veroordeeld. De eenige vrucht van de leer der transsubstantiatie was volgens hem deze, dat het brood voor een God gehouden werd (ut panis pro Deo haberetur) [5]).

---

1) Bij Foxe, *The first Volume*, p. 771.

2) *Kurzes Bekenntniss Doctor Martin Luthers vom heiligen Sacrament. 1545*, in de *Sämmtliche Werke*, Bd. XXXII, S. 401.

3) D. Gerdes, *Introductio in historiam evangelii seculo XVI. passim per Europam renovati*, Gron. 1744, 4°, (T. I), p. 321.

4) *Subsidium sive coronis de eucharistia* Huldrico Zwinglio auctore in *Huldrici Zwinglii Opera*, cur. M. Schulero et Jo. Schulthessio, Turici 1832, Vol. III, p. 337; vgl. Gerdes, *Historia evangelii per Europam renovati* (T. I), p. 319.

5) *Institvtio christianae religionis*, Johanne Caluino authore, (Par.) 1553 c. 18, num. 21, fol. 183.

„God zegt: neemt, eet, maar hij beveelt niet het sacrament te aanbidden. Wie het dus ontvangen, zooals God geboden heeft, zonder aanbidding, zijn zeker, dat zij van Gods gebod niet afwijken" [1]). „Willen de vrome zielen bij de viering des Avondmaals waarlijk in aanraking komen met Christus, dan moeten zij zich richten naar den hemel. Zullen wij loochenen, dat dit eene bijgeloovige godsvereering is, als de menschen nederknielen voor het brood, om daarin Christus te aanbidden? De Schrift beveelt hem in den hemel te zoeken, waar hij zit ter rechterhand des Vaders. Volgens dezen regel moest men hem liever geestelijk aanbidden in zijne hemelsche heerlijkheid, dan dat gevaarlijk soort van aanbidding te bedenken, hetwelk slechts berust op eene vleeschelijke en botte meening omtrent God. Daarom, wie de aanbidding van het sacrament hebben uitgedacht, hebben haar niet alleen uit zich zelven verzonnen buiten de Schrift om, maar in kennelijken strijd met de Schrift hebben zij zich naar hun eigen willekeur en begeerlijkheid een God gemaakt, met verlating van den levenden God. Want wat is afgoderij (idololatria), als dit het niet is: de gaven te vereeren in plaats van den gever? Aan God is de eer ontroofd en overgebracht op het schepsel, waar uit zijn heilig sacrament een verfoeilijke afgod wordt gemaakt (execrabile idolum)" [2]). Op gelijke wijze gaat Calvijn voort, afkeurende, dat zij de gewijde hostie ronddragen in plechtigen optocht, en haar laten zien, vereeren en aanroepen [3]).

Fel is de hostie-vergoding bestreden in de Nederlanden. Men lette op het geschrift van Cornelis Hoen, door Zwingli in het j. 1525 aan de drukpers overgegeven. Hoen zegt: „wij aanschouwen, dat het gewijde brood aangebeden en op alle manieren vereerd wordt als een God. Indien het nu geen God is, vraag ik, hoeveel verschillen wij van die heidenen, die voorwerpen van hout en steen vereerd hebben? Want zij dachten, dat er een goddelijk wezen in verborgen was, hetwelk niet bestond, en zij zouden geen steenen hebben willen aanbidden, als zij in hunnen waan niet eerst gemeend hadden, dat het goden

1) *Institvtio*, c. 18, num. 31, fol. 184^{v}.
2) Ib., c. 18, num. 32, fol. 185^{r}.
3) Ib., c. 18, num. 33, fol. 185^{r}.

waren" [1]). Hoen oordeelde, dat de hostie-vergoding onmisbaar was voor de Roomsche kerk om haren pralenden eeredienst, den luister der geestelijkheid en het monnikendom in stand te houden. „Om alles ten onderste boven te keeren, heeft de Satan getracht de overtuiging te schenken van Christus' lichamelijke tegenwoordigheid, en wel niet in de gestalte eens menschen, maar in de gestalte van brood. Doch brood, dat met lichamelijke oogen aanschouwd wordt, heeft, als men gelooft, dat het God is, behoefte aan lichamelijke diensten. Want het zou onwaardig zijn God in eene nederige bewaarplaats op te sluiten, of den opgeslotene zonder eerbewijs te laten. Vandaar dus de kostbare tempels en de versiering der tempels, vandaar de lampen en de fakkels, vandaar de met goud bestikte gewaden, vandaar het geschreeuw der monniken in de koren, vandaar de zalving en het celibaat der priesters, vandaar dat een deel van het sacrament aan de leeken onthouden wordt. Om kort te gaan, als gij dit wegneemt, ligt de geheele godsdienst des pausen omver" [2]).

Aan Wendelmoet Claes-dochter, terechtstaande voor den stadhouder, graaf Van Hoogstraten, en den volledigen raad van Holland te 's-Gravenhage, werd gevraagd: „wat houdt gij van het sacrament?" Zij antwoordde: „ik houd uw sacrament voor brood en meel; en als gij dit voor een God houdt, zeg ik, dat het uw duivel is". Op den morgen der terechtstelling vroeg haar een priester, of zij het sacrament niet ontvangen wilde? Hem verklaarde zij: „Wat voor god wilt gij mij geven? dien gij onlangs op het Paaschfeest voor een duit of een stuiver verkocht?" Tot een priester of kanunnik, die zich verheugde, dat hij dien dag de mis gecelebreerd had, zeide zij, dat hij God opnieuw gekruisigd had. Wegens ongeloof in het sacrament en hierom alleen werd zij ter dood verwezen [3]).

---

1) *Epistola christiana admodum, Ab annis quatuor ad quendam.... ex Batavis missa, Per Honnium Batavum*, bij Gerdes, *Historia evangelii per Europam renovati*, in de *Monumenta*, p. 232.

2) Ib., p. 237.

3) *Historien Der Heyligen Ausserwölten Gottes zeügen*, durch Ludouicum Rabus von Memmingen, [Strassburg] M.D.LV, 4°, Der Dritte Theyl, Bl. cxxi^a, cxxij^a; (Van Haemstede), *Historien oft gheschiedenissen der vromer Martelaren*, Dordrecht 1579, blz. 78; *Het Offer des Heeren*, in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. II, blz. 423 vlg.

Hevig veroordeelde de schrijver van het boekje „Van den olden en nieuwen God", dat het sacramenteele brood in een „monstrans" ter aanbidding werd uitgesteld. Met levendige kleur schildert hij, hoe de geloovigen van het eene altaar, waarop de mis gecelebreerd wordt, wegloopen naar een ander in dezelfde kerk, als het luiden van een klokje hen waarschuwt, dat daar het sacrament vertoond wordt [1]). Buitengewoon fel is de bestrijding in het boekje: „Den val der Roomsche kerken"; dat men het gewijde brood als God vereert, het knielend en met opgeheven handen ontvangt, is volgens den schrijver daarvan louter afgoderij. „Wie zich vermeet van een stuk brood God te maken en alzoo betrouwt op eene verrottende en verderveude creatuur", wordt door hem vervloekt [2]).

Aan Godfried van Hamelle, in het j. 1551 te Doornik levend verbrand, werd bij het geloofsonderzoek gevraagd, of hij geloofde in de transsubstantiatie? Hij antwoordde: „ik geloof, dat uw mis louter een uitvinding en verzinsel van menschen is, gepaard gaande met den grootsten smaad en oneer van Christus. Want het arme volk doet gij een stuk brood aanbidden, zeggende, dat dit het dierbare menschelijke lichaam van Christus is, in stede van Christus te doen zoeken aan de rechterhand des Vaders, waar Hij waarlijk is [3])."

Naar het uitvoerige werk van Martinus Micronius, waarin deze de Gereformeerde avondmaalsviering tegenover de mis stelde met een doorloopend betoog, dat de laatste in alle opzichten verwerpelijk was, worde hier slechts met een enkel woord verwezen [4]). Ook Ioannes Anastasius Veluanus bestreed de aanbidding van het „kleine, doode brood" voor „den grooten, levenden God" en noemde zulk eene vereering gruwelijk [5]).

---

1) In de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. I, blz. 93.

2) Ib., Dl. I, blz. 404, 410, 412 vlg., 415.

3) *Copie van een handschrift betreffende Godefroy de Hamal*, afgedrukt achter H. T. Oberman, *De betrouwbaarheid der martelaarsboeken van Crespin en Van Haemstede*, in het *Ned. Archief v. kerkgesch.*, Nieuwe Serie, Dl. IV, blz. 96; vgl. *Godofredi de Hamelle Epistola ad piam quandam mulierem*, bij Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum*, in de *Monumenta*, p. 111.

4) *Een claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachtmaels Christi, ende wat men van de Misse houden sal.* Door Marten Mikroen, 1552, herdrukt in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. I, blz. 437—563.

5) *Kort Bericht in allen principalen punten des Christen geloues, genant der*

Te Harderwijk weigerde de stedelijke Raad sedert omstreeks 1555 mede te gaan met de processie van het sacrament, hetzij op het Sacramentsfeest, hetzij op kermis, hetzij als de omgang geschiedde op last des Keizers. Vroeger plachten de jongste schepenen den troonhemel boven het sacrament te dragen, terwijl de overige leden er twee aan twee achteraan gingen. De meerderheid der schepenen communiceerde in het j. 1563 niet meer; als het sacrament in de mis of 's avonds in het lof vertoond werd, wandelden zij eene straat om; als zij het op straat tegen kwamen, sloegen zij er geen acht op [1]).

In den zelfden trant wordt de toestand beschreven te Arnhem in het j. 1565. De burgemeesters weigerden op de hooge feesten het sacrament te volgen, behalve dat zij het nog op het jongste Paaschfeest gedaan hadden ten believen van den stadhouder, den graaf van Megen. De aandrang van den laatste schijnt in staatkundige redenen gezocht te moeten worden, want zijne vrouw stierf zonder de sacramenten der Kerk ontvangen te hebben. Men spotte met de mis en bezocht daarom nooit een kerkgebouw. De berichtgever verklaart zelf gezien en gehoord te hebben, dat het sacrament werd onteerd en met godslasterlijke vloeken bejegend [2]). Een stuitend voorval van overeenkomstigen aard had plaats te Ede [3]). Waar de stemming zoo was, kan het geen verwondering baren dat de beeldenstorm in de Noordelijke Nederlanden hiermede begon, dat Jasper, de korendrager, op 23 Aug. 1566 in het Noord-Oost-einde der Oude Kerk te Amsterdam het met glas bedekte bordje voor het sacramentshuis op den grond wierp, waarop geschreven stond:

„Alhier is verborgen, in dit Slot,
Jesus Christus waere Mensch en Godt,
Alsoo hy van Maria is gebooren,

Leken Wechwyser, Auth. Ioan. Anastasio Veluano, 1554, herdrukt in *Bibliotheca ref. neerl.*, Dl. IV, blz. 212.

1) Dr. C. Hille Ris Lambers, *De Kerkhervorming op de Veluwe*, Barnev. 1890, blz. 93 v.; de verklaringen van pastoor Rutger van Baer, in de *Bijl.*, blz. CXC, CCLXXX.

2) *Geldriensium in religione ac fide S. Romanae Ecclesiae status deploratissimus*, bij Dr. Hille Ris Lambers, *Bijl.*, blz. CCXXIV.

3) *Onderzoek door Mr. Dionys van Wesenhage op de Veluwe ingesteld, van af 8 Maart 1568*, bij Dr. Hille Ris Lambers, *Bijl.*, blz. CCCLIV.

Die 't niet ghelooft, die blyft verlooren;
Alsoo groot als hy aan den cruyce hing", enz. [1]).

De laatste eerbied is uitgeschud op de spotprent, aan D. V. Coornhert toegeschreven: „La genealogie de Jean le blanc". Men ziet daar achtereenvolgens zaaien, maaien, dorschen, wannen, malen, bakken [2]), enz.

De Roomsche kerk heeft zich door de gevoerde oppositie niet laten afschrikken om met de aanbidding van den sacramenteelen ouwel voort te gaan. In sommige kringen schijnt eenige aarzeling te hebben bestaan, bijv. aan de universiteit te Parijs. In het j. 1542 werden eenige artikelen uitgevaardigd, door de godgeleerde faculteit aldaar vastgesteld omtrent een aantal geloofspunten, waarover destijds strijd gevoerd werd. Over de aanbidding der hostie, over hare opheffing, over het ronddragen in processie wordt hier gezwegen [3]). Dit is te meer opmerkelijk, omdat in een stuk van gelijken aard en omvang, afkomstig van de godgeleerde faculteit te Leuven in het j. 1544, dit onderwerp wel degelijk wordt aangeroerd. Het XIV^{de} artikel luidt hier: „In de eucharistie blijven brood en wijn niet; maar deze worden veranderd in het lichaam en bloed van Christus, door de wonderlijke kracht van zijn woord, ofschoon de gestalten van brood en wijn blijven. Daarom moet men met stellig geloof vasthouden, dat de gewijde eucharistie heiliglijk door ons aangebeden wordt, hetzij in de mis, hetzij daarbuiten, of zoo dikwijls als zij bij publieke gebeden door den priester wordt rondgedragen" [4]). Ook in de „confutatio pontificia", het stuk, door de Roomsche godgeleerden te Augsburg in het j. 1530 tegenover de geloofsbelijdenis der Protestanten opgesteld, wordt dit onderwerp niet ontweken. In de „Confessio Augustana" werd wel wat schuchter opgemerkt: „Daar de verdeeling van het sacrament niet overeenkomt met de instelling van Christus, pleegt bij ons de processie (met het sacrament), welke tot dusverre

---

1) Is. Le Long, *Reformatie der Stadt Amsterdam*, t' Amst. 1729, blz. 518, 529.

2) Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van Thysius.

3) *Articuli à Facultate Sacrae Theologiae Parisiensi determinati super materiis fidei nostrae hodie controversis*, bij Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum*, in de *Monumenta*, p. 87—95.

4) *Articuli condemnantes haereses a Lovaniensi Academia editi*, bij Gerdes, l. l., p. 87—95 (in de tweede kolom).

gebruikelijk was, te worden nagelaten" [1]). Dit wordt door de Roomsche partij ten hoogste verwerpelijk genoemd. „Want zij zelven [nl. de vorsten, die de Geloofsbelijdenis den Keizer overhandigd hebben] weten of moeten krachtens hun Christelijke geloof weten, dat Christus niet gedeeld, maar geheel is onder beide gestalten, en dat het evangelie nergens de verdeeling van de gestalten des sacraments verbiedt; hetwelk door de geheele Katholieke kerk geschiedt, ofschoon de wijding door den celebreerenden priester plaats heeft onder beide gestalten, terwijl hij ze ook beide behoort te nuttigen. Om deze reden moeten de vorsten en steden worden aangemaand om het gebruikelijke huldebetoon en het verplichte eerbewijs aan Christus, den zoon des levenden Gods, onzen verlosser en zaligmaker, den Heer des hemels en der aarde, te schenken, daar zij gelooven en erkennen, dat hij waarachtig tegenwoordig is, terwijl zij weten, dat dit door hunne voorzaten, die nog echt Christelijke vorsten waren, nauwgezet in acht is genomen" [2]).

Het concilie van Trente heeft zich over deze aangelegenheid uitgesproken in het j. 1551. De leer der transsubstantiatie wordt gehandhaafd. „Daar Christus, onze Verlosser, gezegd heeft dat hetgeen hij aanbood (offerebat) onder de gestalte des broods waarlijk zijn lichaam was, heeft in Gods kerk altijd de overtuiging geheerscht, en dit verklaart nu deze heilige synode opnieuw, dat door de wijding van brood en wijn eene verandering geschiedt van de geheele substantie des broods in de substantie van het lichaam van Christus, onzen Heer; en van de geheele substantie des wijns in de substantie van zijn bloed. Welke verandering gepast en juist door de heilige katholieke kerk transsubstantiatie is genoemd geworden" [3]). Onmiddellijk knoopt het concilie hieraan vast, dat nu ook de aanbidding des sacraments en de processie op den sacraments-dag behooren te worden gehandhaafd. „Geen twijfel blijft dus over, of alle christen-geloovigen behooren dit heilige sacrament te vereeren en er, naar het gebruik, dat in de katholieke kerk altijd heeft gegolden, den dienst der aanbidding (latriae cultum) aan te wijden, welke den waren God verschuldigd is. Immers niet

1) *Die Augsburgische Konfession*, erl. van Th. Kolde, Gotha 1896, II, c. 1, S. 58.
2) *Confutatio pontificia*, II, 1, bij Kolde, S. 155.
3) *Canones et decreta concilii tridentini*, stud. J. le Plat, Antv. 1779, 4°, Sess. XIII, 11 Oct. 1551, *Decretum de Eucharistiae sacramento*, cap. 4, p. 114 seq.

hierom heeft het minder recht op aanbidding, dat het door Christus, den Heer, is ingesteld om genuttigd te worden. Want wij gelooven, dat diezelfde God er in tegenwoordig is, van wien de eeuwige Vader, als Hij hem inleidt in de wereld, zegt: ‚En dat alle engelen Gods hem aanbidden' [1]); dien de Magiërs nedervallende aangebeden hebben; van wien eindelijk de Schrift getuigt, dat hij in Galilea door de Apostelen aangebeden is. Verder verklaart de heilige synode, dat uit vrome en godsdienstige oorzaak in Gods kerk het gebruik is ingevoerd om ieder jaar op een afzonderlijken feestdag dit hooge en verheven sacrament met bijzondere plechtigheid en vereering te celebreeren, en het met betoon van eerbied en ontzag in processie langs straten en openbare plaatsen rond te dragen. Het is toch zeer billijk, dat eenige vaste heilige dagen bestaan, op welke alle Christenen met bijzondere en ongewone uitdrukking toonen de dankbare herinnering te willen onderhouden jegens den gemeenschappelijken Heer en Verlosser voor zulk een onuitsprekelijk groot en zuiver goddelijk geschenk, waardoor zijne overwinning en zegepraal over den dood wordt vertegenwoordigd. In dezen vorm moest de overwinnende waarheid haren triomftocht houden over den leugen en de ketterij, opdat hare tegenstanders bij het aanschouwen van zooveel luister, en van zoo groot vreugde-betoon over de gansche kerk, hetzij ontzenuwd en gebroken wegkwijnen, hetzij door schaamte en verlegenheid bewogen zich eenmaal bekeeren" [2]). Het besluit der vaderen heeft dus behalve de dogmatische, ook eene praktische strekking. De ketters behooren vernederd te worden. Om hun den mond te snoeren, dient het sacramentsfeest met al zijn praal in stand te blijven.

Dat men enkel het bestaande wil wettigen en handhaving der aanbidding in elken ingeslopen vorm verlangt, wordt op eene manier, waarbij alle misverstand is buitengesloten, uitgesproken in de „canones", die op het decreet volgen: „als iemand zegt, dat in het heilige sacrament Christus, Gods eeniggeboren Zoon, niet gehuldigd moet worden met den dienst der aanbidding, ook uitwendig (non esse cultu latriae, etiam externo, adorandum), en dus ook niet in eene afzonderlijke feestviering vereerd; dat

1) Hebr. I: 6, naar Ps. XCV: 6.
2) *Canones et decreta concilii tridentini*, Sess. XIII, cap. 5, p. 115 seq.

hij evenmin overeenkomstig lofwaardigen ritus en gebruik der heilige kerk plechtig in processiën moet worden rondgedragen, of niet in het openbaar voor het volk tentoongesteld om aangebeden te worden, of dat zijne aanbidders afgodendienaars zijn, hij zij anathema" [1]).

Met de officiëele uitspraken hebben godgeleerde verhandelingen ter verdediging van het behoudende standpunt gelijken tred gehouden. Elf jaren na de verschijning der bovenvermelde Leuvensche artiken van het j. 1544 kwam eene verklaring daarvan in het licht van den hoogleeraar Ruard Tapper, den bekenden groot-inquisiteur. Zij omvat twee folio-boekdeelen [2]). In het tweede deel wordt vrij uitvoerig gehandeld over de gewijde hostie-aanbidding en hetgeen er mede in verband staat.

Zoowel de aanbidding als de opheffing van den sacramenteelen ouwel en het ronddragen in processie worden in bescherming genomen. Ruard Tapper is met eenige anderen door Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden, afgevaardigd geworden naar het concilie van Trente. In verband hiermede en met zijne positie als groot-inquisiteur mag het zeer opmerkelijk worden genoemd, dat hij niet geheel dezelfde taal spreekt als het concilie. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de hevige oppositie, sedert tientallen van jaren in de Nederlanden tegen de hostie-aanbidding gevoerd, aan Tapper toch niet zonder eenigen invloed op hem uit te oefenen is voorbijgegaan. Stellig had Tapper verkeerd met vele personen, die, hoewel conservatief gezind en begeerende goed Roomsch te blijven, zekere misbruiken met leede oogen zagen voortbestaan en hiervoor in besloten kring uitkwamen ook. Hoe dit zij, tot hen die door dik en dun medeliepen met de uiterste partij, blind voor alle kritiek op het bestaande en hartstochtelijk volhardende in grof bijgeloof, heeft Tapper blijkbaar niet behoord. De Nederlandsche groot-inquisiteur, de vertrouwde raadsman van Karel V, neemt een eigen standpunt in. Daar zijn toe-

1) *Canones et decreta concilii tridentini*, Sessio XIII, *Decretum de eucharistiae sacramento*, canon 6, p. 120.

2) *Explicationis articvlorvm venerandae facvltatis sacrae theologiae generalis stvdii lovaniensis circa dogmata Ecclesiastica ab annis triginta quatuor controuersa*, Tomvs primvs. Authore D. Ruardo Tapper, Lovanii 1557, fol. Het tweede deel verscheen in het j. 1557.

geven op enkele zeer zwakke punten gepaard ging met het vurigste streven om van het bestaande te redden wat te redden viel, was hij er voor de ware Hervormingsgezinden een niet minder geduchte en onverbiddelijke tegenstander om. Men zij indachtig, dat Tapper de divergentie tusschen hem en het concilie van Trente verbloemt. Slechts de ingewijde kan uit de scholastieke en eenigszins gewrongen redeneeringen opmaken, wat hij al en niet bedoelt. Hier en daar schijnt hij het „ja" en „neen" te beweren van dezelfde zaak. Maar in de hoofdstrekking kan men zich niet vergissen.

Tapper onderscheidt aanbidding (adoratio) van vereering (veneratio) [1]). Bij het bespreken van de aanbidding der eucharistie wil hij gehandeld hebben over drie punten: 1^0 over de aanbidding (adoratio) van Christus in de eucharistie; 2^0 over de aanbidding van zijn lichaam en bloed; 3^0 over de vereering (veneratio) van het sacrament, d. i. van de gestalten, waaronder het lichaam en bloed van Christus besloten is [2]). Bij de aanbidding onderscheidt Tapper dan weder den „honor latriae" van den „honor duliae". De „honor latriae" welke aan God toekomt, is men ook verschuldigd aan Christus in de eucharistie. Want in beide naturen aanwezig zijnde, of zelfs alleen in de menschelijke, hetzij enkel in het lichaam, hetzij in de ziel, of ook in het bloed, is hij waarachtig God, eenswezens met den Vader, en daarom, gelijk hij, op aarde met ons verkeerende, aangebeden moest worden met dezelfde aanbidding als de Vader en de Heilige Geest, zoo ook nu, waar hij bij ons tegenwoordig is in de gewijde eucharistie. Want gelijke uitnemendheid als daar was in Christus ten tijde zijner omzwerving en zwakheid, gelijke macht, wijsheid en volheid van alle volmaaktheden, gelijke uitnemendheid, is nu in de gewijde eucharistie, en gelijke uitnemendheid in den verheerlijkten Christus, zittende ter rechterhand des Vaders. Daarom hebben de Magiërs hem in den stal, liggende in de kribbe, geknield aangebeden, brengende geschenken, waarmede zij beleden, dat hij tegelijk God en een sterfelijk mensch was. En van den blindgeborene schrijft Johannes (Hfdst. IX), dat hij

1) Ruardus Tapper, l. l., T. II, Art. XIV, *De S. eucharistiae adoratione*, p. 319 bovenaan.
2) Ibidem.

nedervallende Jezus heeft aangebeden. Ook de discipelen, den Heer ziende, hebben hem aangebeden (Matth. XXVIII), en Hij heeft hen niet verhinderd, gelijk Petrus den hoofdman, die hem aanbidden wilde, daarin verhinderde (Hand. XX). En dat in de gewijde eucharistie het vleesch van Christus aangebeden worden moet voor de nuttiging, d. i. Christus in het vleesch bestaande met zijn vleesch (in sacra Eucharistia carnem Christi adorandam esse priusquam manducetur, hoc est Christum in carne subsistentem cum carne) leeren duidelijk Augustinus en Ioannes Damascenus [1]). Men merke wel op, dat Tapper de aanbidding van het vleesch hier neemt in onafscheidelijk verband met de aanbidding van Christus. Zijne meening is inderdaad dat werkelijke aanbidding gelijk aan God alleen aan Christus toekomt. Het dient dan ook enkel maar om mogelijke tegenwerpingen van de zijde der uiterste partij te ondervangen, wanneer Tapper volgen laat, dat de godheid van Christus van de menschelijke natuur bij de aanbidding niet mag gescheiden worden, en eene afzonderlijke aanbidding voor het vleeschgeworden Woord Gods èn voor zijn vleesch onmogelijk is [2]). Feitelijk ligt de bedoeling van het betoog verscholen in deze tegenstelling: De aanbidding der eucharistie kan onmiddellijk in verband gebracht worden met den persoon van Christus, die waarlijk en substantiëel tegenwoordig is in zijn lichaam en bloed, ja in de gansche menschelijke en goddelijke natuur beide. Zij kan ook onmiddellijk in verband gebracht worden met het lichaam en bloed, naar dat zij in sacrament vertegenwoordigd worden, ja zelfs met zijne menschelijke natuur. Maar al naar gelang van hetgeen men op het oog heeft, is verschillende vereering verschuldigd [3]). Engelen aanbidden Christus in het sacrament. „Deze aanbidding evenwel behoort aan Christus in de gewijde eucharistie gebracht te worden uit hoofde van de goddelijke natuur, niet van de menschelijke, ook niet uit hoofde van het lichaam en bloed, welke alleen uit kracht van Christus' woorden in haar vervat zijn. Want met het oog hierop is aan Christus eene mindere vereering en aanbidding verschuldigd" [4]). Tapper doet nu eene concessie aan het heerschende spraakgebruik, het-

1) Ruardus Tapper, l. l., p. 319.
2) Ib., p. 319 onderaan.
3) Ib., p. 319 midden.
4) Ib., p. 320 midden.

welk het woord „aanbidding" in verschillenden zin bezigt. Soms wordt van schepselen, evenals van God, gezegd dat zij aangebeden worden. Zoo wordt, gelijk reeds Augustinus heeft opgemerkt, van Abraham gezegd, dat hij een heidensch volk zoodanig vereerde, dat hij het zelfs aangebeden heeft [1]). Ook hier dient echter wel onderscheiden te worden. „Iets anders toch is de reden of de oorzaak, waarom wij eeren, nl. uitnemendheid en volmaaktheid, iets anders de persoon, aan wie eer gebracht wordt". Nieuwe distinctiën: „gelijk Thomas zegt [2]), wordt eigenlijk de eer gebracht aan het geheel. Want wij zeggen niet, dat iemands handen en voeten geëerd worden; maar in de handen en voeten wordt de mensch geëerd. Als soms moge worden gezegd, dat iemands voeten worden geëerd, wordt dit niet aldus verstaan, dat de voeten om zich zelfs wil geëerd worden, maar omdat daarin het geheel geëerd wordt; op die manier kan iemand geëerd worden in iets uiterlijks, stel in zijn kleed, of zijne beeltenis of zijn gezant. Verder is de reden of de oorzaak der eer datgene, waarin iemand zekere uitnemendheid bezit; als dus in een man verschillende redenen vereenigd zijn om hem te eeren, stel hooge positie, geleerdheid en deugd, ontvangt hij het ééne eerbewijs, omdat hij de persoon is, die geëerd wordt, en meer andere naar gelang van de redenen of oorzaken om hem te eeren" [3]). „Derhalve, daar in Christus één persoon aanwezig is in goddelijke en menschelijke natuur en hare deelen, ontvangt hij eene eenige aanbidding omdat hij de persoon is die aangebeden wordt, ofschoon er verschillende oorzaken en redenen zijn om hem te aanbidden. Dus wordt hij geëerd met eene andere eer wegens zijne ongeschapen wijsheid en met eene andere wegens zijne geschapen wijsheid; met eene andere omdat hij ons duur gekocht heeft, nl. met zijn kostbaar bloed, en met eene andere, omdat hij ons geschapen heeft, rechtvaardigt, en zal verheerlijken" [4]). „Wanneer men nu zegt, dat Christus' menschheid aangebeden wordt, kan dit op tweëerlei manier

1) Aurelius Augustinus, *Quaestiones super Genesim*, qu. 61, in de *Opera*, per theologos lovanienses, Par. 1651, T. IV, p. 42, col. 2, *b*.

2) *Summa theologica S. Thomae aquinatis*, Lugd. 1686, fol., Pars III, quaest. 25, art. 1, p. 61, col. 1.

3) Ruardus Tapper, l. l., p. 320.

4) Ib., p. 320 seq.

worden opgevat. De eerste opvatting brengt mede, dat het vleesch van Christus te aanbidden niets anders beteekent dan het vleeschgeworden woord Gods te aanbidden; gelijk het kleed des konings te aanbidden is den gekleeden koning aanbidden" [1]). Verstaat men het zoo, dan is de aanbidding der menschheid of van het lichaam en bloed van Christus eene „adoratio latriae". Zij wordt wel gebracht aan het lichaam en bloed, maar niet om huns zelfs wil, enkel om den persoon, of liever om de goddelijke natuur, waarmede zij in hetzelfde subject vereenigd worden. Ten tweede kan deze aanbidding van het lichaam of van de menschheid van Christus verstaan worden van de reden of de oorzaak, waarom de eer bewezen wordt, nl. omdat de menschheid van Christus volmaakt voorzien is van alle genadegeschenken, zijn lichaam en bloed de werktuigen geweest zijn van onze verlossing, en ons in dit sacrament levendmaken. Maar dan is het geen „adoratio latriae"; het is wat Augustinus „dulia" noemt [2]). Dezelfde persoon van Christus toch wordt aangebeden met de „adoratio latriae" wegens zijne godheid en met de „adoratio duliae" wegens zijne menschheid [3]). Het vleesch van Christus is naar zijne natuur, als schepsel, niet aanbiddelijk, maar vereenigd met God wordt het om Hem en in Hem aangebeden [4]).

Het is duidelijk, dat de lange omweg Tapper slechts dient om op dit punt uit te komen. Hij gaat echter nog verder, en beschouwt nu ook de gestalten van brood en wijn, waaronder het lichaam en bloed van Christus vervat zijn, afzonderlijk. Van deze geldt het slechts, dat zij „in vereering gehouden worden" (in veneratione habentur) en wel met meer recht dan het

---

1) Ruardus Tapper, l. l., p. 321 bovenaan.

2) Tapper verwijst hiernaar *De civitate Dei*, L. X, c. 1 (in de *Opera*, per theologos lovanienses, T. V, p. 560 sqq.). Dit moet echter worden opgevat als eene verwijzing naar den zin. Want in den tekst bij Augustinus komt het woord »dulia" niet voor; wel in den commentaar van Joannes Ludovicus Vives (1522), aldaar, p. 1702; zoo ook in dien van Leonardus Coquaeus (1613), ald., p. 561. Het woord »dulia" wordt ook aangetroffen bij Thomas, dien Tapper hier op den voet volgt en grootendeels letterlijk naschrijft. *Summa*, Pars III, quaest. 25, art. 2, p. 61, col. 2.

3) Ruardus Tapper, l. l., p. 321.

4) Ib., p. 323 beneden.

ciborium, waarin de gewijde eucharistie bewaard wordt [1]). „Deze gestalten moeten met betoon van eerbied en ontzag aan het volk worden uitgereikt, opdat de geloovigen worden opgewekt tot devotie en vertrouwen jegens hunnen Verlosser, die als het ware tegenwoordig is en zich aan hunne oogen vertoont (veluti praesentem et quasi oculis se ingerentem)" [2]). Men gevoelt, dat de wind hier uit een anderen hoek waait dan op het concilie van Trente.

Met de concessiën, in het vorenstaande gelegen, heeft Tapper zijn wetenschappelijk en dogmatisch geweten gestild. Maar voor de praktijk hadden zij geen groote beteekenis. De groot-inquisiteur heeft wel gezorgd, dat de slachtoffers zijner bediening als zoodanig zich niet op hem konden beroepen, waar zij de aanbidding van den sacramenteelen ouwel, zijne elevatie en zijn omdragen in processie verwierpen. Doorloopend neemt hij de eerste in bescherming; en tegen het einde van zijn betoog handhaaft hij alle drie, alsof er niets gebeurd ware [3]).

Zekere handigheid in het betoogen kan aan Tapper niet worden ontzegd. Hier en daar moet hij althans voor Roomsche lezers zeer overtuigend geweest zijn. Reeds de eerste woorden van het stuk, aan dit onderwerp gewijd, zijn eene overwinning. „De ware Roomsche leer is, dat brood en wijn in de eucharistie niet blijven, maar veranderd zijn in het lichaam en bloed des Heeren. Als brood en wijn bleven (zooals Luther leert), dan zou het afgoderij zijn of groote aanleiding geven tot afgoderij, indien aan de gewijde hostie aanbidding werd betoond" [4]). De tegenstanders zeggen: „Christus is niet in de eucharistie om aangebeden, maar om door de geloovigen genuttigd te worden. Wij lezen ook niet in de Schriften, dat hij in het sacrament wil worden vereerd en aangebeden. En afgodisch is de dienst, die aan God gewijd wordt zonder Zijn uitdrukkelijk bevel" [5]).

Hiertegenover stelt Tapper de vraag, „of de Magiërs, die Christus in de wieg aangebeden en met zinrijke geschenken vereerd hebben, afgodendienaars zijn geweest? Toch was hij niet

1) Ruardus Tapper, l. l., p. 324 midden.
2) Ib., p. 324.
3) Ib., p. 326, 328.
4) Ib., p. 318 beneden.
5) Ib., p. 322 midden.

met dit doel vleesch geworden en in de wereld geboren om hier in een sterfelijk lichaam aangebeden, maar om bespuwd, geslagen, gekruisigd te worden en om voor de zonden van ons allen te voldoen. Ook zal men geen enkel woord uit de Schrift kunnen voortbrengen, waarin van de Magiërs deze dienst werd geëischt. Laten de tegenstanders de vraag beantwoorden: Als zij Christus zagen met de oogen des lichaams, gelijk de Apostelen hem hier op aarde gezien hebben, zouden zij dan aarzelen hem te aanbidden, zich voor hem neder te werpen, en hem allen eerbied en ontzag te betoonen? Of zouden zij hem misschien eerst vragen, of hij door ons aangebeden wilde worden? Waarom aarzelen zij dan hem te aanbidden, waar hij aanwezig is in de eucharistie, waarin zij hem zoo waarachtig tegenwoordig zien met de oogen des geloofs, betrouwbaarder dan de oogen des vleesches?" [1])

Om alle misverstand weg te nemen en ten minste een groot deel der tegenstanders volkomen te verslaan, voegt Tapper er aan toe, dat hij hier handelt met degenen die gelooven, dat Christus waarlijk en werkelijk aanwezig is in de eucharistie, niet met de Sacramentariërs; want als dezen aan Christus in het sacrament de aanbidding ontzeggen, blijven zij consequent [2]).

Uitvoerig verdedigt Tapper, dat het sacrament bewaard wordt en naar kranken en stervenden gebracht. Hij begeeft zich hier op historisch terrein, en haalt voorbeelden aan uit den ouden tijd, waartegen niet veel in te brengen valt [3]). De dwaling, dat de gewijde eucharistie niet mag worden weggelegd en rondgedragen, is uit niets anders geboren dan uit den waan, dat buiten het gebruik of de nuttiging het lichaam en bloed van Christus in de gewijde eucharistie niet blijven, terwijl toch de Heer zegt, dat wij zijn vleesch en bloed moeten wijden tot zijne gedachtenis en derhalve tot alle gebruik, waardoor het geloovige volk kan worden opgebouwd in geloof, hoop en liefde, en in alle overige deugden. Want het is ongerijmd, dat van den wil dergenen die begeeren te communiceeren zou afhangen, of het lichaam van Christus is en blijft in de eucharistie. Als zij willen communiceeren, zou het lichaam er in zijn. Maar als zij niet begeeren

---

1) Ruardus Tapper, l. l., p. 322.
2) Ib., p. 322 seq.
3) Ib., p. 325—327.

te communiceeren, zou het ophouden zich er in te bevinden, en als ééne hostie overbleef, zou het lichaam van Christus daar niet blijven, maar het zou gewoon brood worden. Onwrikbaar staat het woord van Christus: dit is mijn lichaam. Wat echter eenmaal het lichaam van Christus geworden is, wordt niet weder weggedaan" [1]).

Zwak is de bewijsvoering van Tapper, als zij wordt beoordeeld naar den Bijbel. Hij roert dit punt dan ook niet aan, behalve met enkele woorden aan het slot van zijn betoog. Hij weet niet anders te zeggen dan dat geen Schriftuurplaats kan worden bijgebracht, welke de aanbidding der gewijde hostie belet [2]).

In meer populairen vorm schreef over dit onderwerp Cunerus Petri van Brouwershaven, de eerste en laatste bisschop van Leeuwarden [3]). De aanbidding [4]) en de opheffing der H. hostie worden krachtig verdedigd [5]). „De tegenstanders lasteren de heilige kerk; zij zeggen, dat zij zich vermeet haren Heer en God te kunnen maken of scheppen. De kerk toch belijdt te wezen eene creatuur zijner majesteit. Ook gebruikt zij in dit mysterie geen tooverij, zooals haar verweten wordt. Maar uit commissie, last, en bevel van haren Heer, door zijne goddelijke woorden, gebeurt het, dat het lichaam van Christus Jezus, hetwelk zit aan de rechterhand zijns vaders, daar blijvende, tegenwoordig is onder de gestalte van brood. Ook is het laster, wanneer men beweert, dat de heilige kerk meer goden dan één aan de gemeente voorhoudt. Want zij kent maar éénen Heer, drievuldig in persoon" [6]).

Een soortgelijk, in het Latijn gesteld geschrift van Philippus Veusels verdedigt de hostie-aanbidding tegen de lieden, die zeggen, dat aan God alleen eer en glorie toekomt (blijkbaar zijn hier de Gereformeerden bedoeld). „Alsof men niet moest gelooven,

1) Ruardus Tapper, l. l., p. 327 bovenaan.
2) Ib., p. 328 bovenaan.
3) *Tractaet vant hoochwaerdich Sacrament des Aultaers. waer in verclaert wort die warachtighe teghenwoordicheyt des lichaems ende bloets ons heeren Iesu Christi.* Door Cunerum Petri: van Brouvershauen. Tot Louen, An. 1567.
4) Cunerus Petri, a. w., c. 16, bl. 29.
5) Ib., bl. 41.
6) Ib., bl. 5.

wat met menschelijke oogen niet kan worden gezien, nl. dat God, en onder de gestalte van brood het leven zelf, daar tegenwoordig is"! [1])

Verscheidene polemische geschriften zijn gewisseld tusschen Jacobus Heerbrand, hoogleeraar in de theologie te Tübingen en een Jezuïet, Georgius de Valentia. De laatste opende den strijd door het uitgeven van stellingen, waarin de Roomsche kerk werd schoongewasschen van de beschuldiging der afgoderij, terwijl tegelijkertijd persoonlijke aanvallen op Heerbrand gedaan werden. Hierop antwoordde deze met het laten drukken van 179 stellingen „over de veelvuldige en afschuwelijke afgoderij der pauselijke doctoren" [2]).

Thans liet De Valentia een „verweerschrift" volgen „betreffende de afgoderij tegen het ongeloovige boek van den Lutheraan Jacob Heerbrand" [3]). Nadat eene verhandeling over het misoffer door Heerbrand bestreden was, beantwoordde De Valentia hem weder met eene dikke „Apologie van het misoffer, tegen de jongste sophisterijen van den Lutheraan Jacob Heerbrand" [4]).

In het „Verweerschrift betreffende de afgoderij" wordt een hoofdstuk gewijd aan de aanbidding der gewijde hostie [5]). Vooraf is onderzocht, wat onder afgoderij moet worden verstaan. Afgoderij is goddelijke eer brengen aan het schepsel gelijk men brengt aan God. Dit nu doen de Katholieken volgens de Valentia niet, als zij de eucharistie vereeren. Derhalve zijn zij geen afgodendienaars,

---

1) *Insignis qvaedam ad hvivs saecvli nouae religionis cultores Epistola*, Per Philippvm Vevsels Brvxell., Antv. 1567, 8°, *De sacramento eucharistiae*, p. 29.

2) *Disputatio de mvltiplici, et horrenda Pontificiorum Doctorum Idololatria. Aduersus virulenta conuitia Gregorii de Valentia, turpissimi Idololatrae, Hispani, Jesuitae, Ingolstadii*: avthore et praeside Iacobo Heerbrando, 19. et 22. Decembris discutienda. Respondente Casparo Krazero, Tüb. 1578, 4°.

3) *Apologeticvs de idololatria, adversvs impivm libellvm Iacobi Heerbrandi Lvtherani, qvo nvper Dispvtationem de eodem argumento*, Ingolstadii contra Sectariorum contumelias propositam, temere oppugnare, atque adeò Catholicam Ecclesiam maledictis proscindere ausus est. Avctore Gregorio de Valentia, Ingolst. 1579, 4°.

4) *Apologia, De SS. Missae sacrificio, adversvs cavillationes levissimas Iacobi Herbrandi Lutherani contra Tractatum de eodem argumento superiori anno Ingolstadii editum.* Avthore Gregorio de Valentia. Ingolst. 1581, 8°, 463 pagg. buiten den Index.

5) G. de Valentia, *Apologeticvs*, cap. 5, fol. 30^v—36^r.

en liegen de ketters [1]). Allereerst wil de schrijver hebben opgemerkt, dat één feit buiten debat is, en dat het geschil loopt over een ander feit. Beide partijen zijn het er over eens, dat bij de Kerk zoodanige dienst en ceremonie in gebruik is als zichtbaar is voor aller oogen. Terwijl dit vaststaat, loopt de strijd over het andere feit, of de kerk den voor aller oogen zichtbaren cultus aanwendt met het bewuste doel, om hierdoor inderdaad goddelijke eerbewijzen te brengen aan het schepsel, als ware dit God.

Met opzet bespreekt de schrijver het onderwerp als een feitelijke quaestie. De vraag of de Katholieken aan het schepsel goddelijke eer bewijzen, betreft enkel een feit; of dit hun terecht of ten onrechte verweten wordt, kan allerminst door het getuigenis der Heilige Schrift worden uitgemaakt. Uit het Godswoord kunnen wij vernemen waarin afgoderij bestaat, nl. dat het is: goddelijke eer toekennen aan het schepsel, gelijk aan God; verder, dat onder goddelijke eer moet worden verstaan al wat gebracht wordt in een vorm, die geschikt is om een denkbeeld te wekken dat alleen past bij God. Maar of de Katholieken dit doen, ja dan neen, kan evenmin uit de Schrift worden uitgemaakt als de vraag of hij, die van diefstal of moord beschuldigd wordt, den diefstal of den moord inderdaad heeft begaan. Wanneer Heerbrand den schrijver dus verwijt, dat hij zich niet op het gezag der Schrift heeft beroepen, is dit zoo dwaas mogelijk [2]). Goddelijke eer bewijzen aan het schepsel doen zij, die aangaande het schepsel een denkbeeld willen opwekken dat alleen past bij God. Maar de Katholieken willen dit volstrekt niet als zij aan de eucharistie hulde brengen. Bij het aanbidden der eucharistie betoont de Katholieke kerk goddelijke eer, maar hiermede wil zij noch betreffende de substantie des broods (welke niet meer aanwezig is), noch betreffende de accidentiën, noch betreffende eenig schepsel goddelijke waardeering wekken, maar alleen betreffende Christus, God en onzen Heer, die onder de accidentiën des broods op wonderlijke wijze vervat is. Derhalve brengt zij de goddelijke eer niet afgodisch in verband met het schepsel, maar met God, nl. met Christus [3]).

1) G. de Valentia, *Apologeticvs*, fol. 30v.
2) Ib., fol. 31.
3) Ib., fol. 31v.

Verder wijst De Valentia er op, dat ook volgens Heerbrand Christus in de eucharistie aangebeden moet worden [1]). Het is duidelijk, dat de Roomsche apologeet hier tegenover den Lutheraan een vrij sterk standpunt inneemt, althans voor lezers, die geneigd zijn met hem mede te gaan. Heerbrand heeft zijn tegenstander zelfs bedreigd met het verwijt van Calvijn na te spreken (Calvinizare) [2]). Hij zou wellicht minder vat op zich gegeven hebben, als hij aan zulk een verwijt minder waarde had gehecht. Hij wil Christus onderscheiden hebben van het avondmaalsbrood. Men moet volgens hem in het brood Christus wel aanbidden, maar aanbidt men ook het brood, dan is dit afgoderij. Dit onderscheid wordt door Gregorius de Valentia driest weggeredeneerd. Van de terughouding van Tapper valt bij hem niets te bespeuren. Deze schrijver gaat geheel mede met het Trentsche concilie, en hecht aan de dubbelzinnige uitdrukkingen zijner decreten en „canones" den zin die het meest overeenstemt met de opvatting der uiterste Roomsche partij. Dat de Katholieken het avondmaalsbrood aanbidden, „is volgens het Trentsche concilie hetzelfde als dat zij Christus, onder de gestalten verborgen, aanbidden. Het eigenlijke voorwerp of doelwit der aanbidding is Christus, in het sacrament tegenwoordig; maar zijne wonderlijke vereeniging met de accidentiën maakt, dat ook de accidentiën zelf in zekeren zin het doelwit der aanbidding geacht worden (ob admirabilem coniunctionem Christi cum iis accidentibus fit, ut cuius venerationis ille, in sanctissimo Sacramento existens, terminus per se ac veluti scopus est, eiusdem etiam ipsa accidentia terminus esse quadam ratione censeantur") [3]). Langs dezen weg voortredeneerende komt de schrijver tot de vrij onbewimpeld uitgesproken slotsom, dat inderdaad ook aan de gestalten goddelijke eer mag bewezen worden (sic verissime censemur Eucharistiae exhibere latriam, quamvis illam per se non ad species sed ad Christum, speciebus contentum, dirigamus, ad species autem ipsas per accidens) [4]).

Het toppunt bereikt het betoog van De Valentia, waar hij tracht te bewijzen, dat hetgeen door hem wordt voorgestaan nu

---

1) G. de Valentia, *Apologeticvs*, fol. 32*r*.
2) Ib., fol. 34*r*.
3) Ib., fol. 32*r*.
4) Ib., fol. 32*r*.

juist de „aanbidding in geest en in waarheid" is. Zie hier, hoe hij het kunststuk om in dezen zwart wit te praten volbrengt. (Hij is trouwens niet de eenige Roomsche auteur, bij wien men deze poging om de hostie-aanbidding voor de aanbidding Gods in geest en in waarheid te doen doorgaan, aantreft). De schrijver heeft ontdekt, wat de lieden, die zoo hartstochtelijk loochenen, dat het avondmaalsbrood aangebeden moet worden, eigenlijk willen. „Zij verkiezen in de eucharistie (het avondmaalsbrood) geen uitwendige vereering aan Christus te brengen. Zij meenen, dat zij dit gemakkelijker kunnen volhouden, als zij ter zijde weten te stellen, dat de eucharistie, die eene uitwendige zaak is, vereerd moet worden. Eerst erkent Heerbrand, dat Christus, de Heer, moet worden aangebeden in het avondmaalsbrood. Naderhand schijnt hij berouw te hebben van die erkentenis en verklaart, dat het geschieden moet op de wijze, zooals God dit heeft voorgeschreven, namelijk in geest en in waarheid (d. i., zooals zij den zin plegen te verdraaien) slechts met eene geestelijke aanbidding. Dit is onhebbelijk. Zij begrijpen niet, wat door doctor Ioannes Damascenus zoo juist is opgemerkt, dat wij menschen, uit eene tweevoudige natuur bestaande, eene geestelijke en eene lichamelijke, ook eene tweevoudige aanbidding verschuldigd zijn aan God en niet minder aan Christus, onzen Behouder, de eene inwendig, de andere uitwendig, welke laatste uit de inwendige haar uitgangspunt neemt. Als wij deze tweevoudige aanbidding uitoefenen, dan eerst komt de menschelijke natuur in de vereering volkomen tot haar recht. Dan eerst aanbidden wij werkelijk in geest en in waarheid; want waarheid moet bestaan en bestaat dan in de overeenstemming van het uitwendige werk met de innerlijke vrome gezindheid der ziel" [1]).

Het uitvoerigste werk ter verdediging van de hostie-aanbidding is waarschijnlijk dat van Claude d'Espense (Claudius Spensa of Espenceus), doctor der Sorbonne te Parijs. Het vormt een boek van 418 (2 × 209) bladzijden, uitsluitend aan dit onderwerp gewijd. Na den dood des schrijvers werd het in druk bezorgd door een vriend, Gilbert Genebrard, nl. in het j. 1573 [2]). Op zijn

1) G. de Valentia, l. l., fol. 33^r.

2) *Clavdii Espencei theologi parisiensis de evcharistia, eivsqve adoratione, libri qvinqve.* Nunc primum exeunt opera Gilberti Genebrardi, Par. 1573, 8°.

sterfbed had D'Espense hem het handschrift toevertrouwd om te dienen als een getuigenis bij de nakomelingschap, dat hij gestorven was in het zelfde geloof, waarin hij was geboren [1]). Blijkbaar moest het dus dienen om den schrijver schoon te wasschen van alle smetten der heterodoxie en hem te verontschuldigen wegens de neiging tot eene Erasmiaansche kerkhervorming, waarvan hij vroeger niet afkeerig was geweest. Van welken geest de bedoelde vriend was, kan worden opgemaakt uit de voorrede, waarmede het „opus posthumum" bij het publiek wordt ingeleid. Men leest daar een juichkreet over de Parijsche bloedbruiloft [2]).

Espenceus vangt aan met eene herinnering aan het twistgesprek te Poissy in het j. 1561, waaraan hij als vertegenwoordiger der Roomsche partij had deelgenomen. Het had hem verbaasd, dat de twaalf afgevaardigden der Gereformeerden zoo halsstarrig weigerden de tegenwoordigheid van het lichaam en bloed des Heeren in de heilige „geheimenissen" te erkennen. Te meer had hem dit verwonderd, omdat twee hunner in eene ontmoeting met een gelijk aantal mannen van de partij van D'Espense zonder veel bezwaar op dit punt hadden toegegeven. Iemand had hem echter de verklaring aan de hand gedaan. Naar hij zijdelings van de tegenpartij vernomen had, waren zij bang, dat D'Espense, als men hem de „werkelijke tegenwoordigheid" gewonnen gaf, meteen ook de „aanbidding" zou binnenloodsen, iets wat zij haatten en verfoeiden. „Niet lang daarna voerde hij een gesprek over dit onderwerp met een geleerden bisschop, een man die veel wist en veel gelezen had. Deze verwonderde zich, waarom wij zoo aandrongen op een cultus, waarvoor in de oude kerk geen enkel getuige te vinden was, behalve Augustinus alleen op ééne plaats". D'Espense schrijft nu zijn boek 1^0 om aan te toonen, dat „de tegenwoordigheid" de aanbidding inderdaad medebrengt; 2^0 dat aangaande dezen cultus niet slechts één enkel oud getuigenis aan te voeren valt, maar getuigenissen van velen, en wel van mannen van gezag, zoodat men hieruit kan besluiten tot de algemeene overeenstemming der christen-geloovigen [3]). En de schrijver heeft

---

1) Voorrede van Genebrardus op het werk van Espenceus (*D. Hieronymo bvrgensi episcopo Gilb. Genebrardus*), fol. ij^r. 2) Ib., fol. ij^v.
3) Clavdius Espenceus, *De eucharistia*, L. I, c. 1, fol. 1^v.

meer gegeven dan hij heeft beloofd. Het vierde boek met 28 hoofdstukken is geheel gewijd aan de wederlegging van evenveel „oude bestrijders van de vereering der eucharistie". Het vijfde of laatste boek behandelt in elf afzonderlijke hoofdstukken eene rij van „nieuwe bestrijders der eucharistie-vereering". Luther komt hier voor naast Melanchthon, Martinus Bucerus, Joachim Westphal, Chemnitius, Oecolampadius, Zwingli, Vadianus, Petrus Martyr, Calvijn, Thomas Munzer en de Anabaptisten. Men ziet: niemand is vergeten. Zou D'Espense niets gevoeld hebben van de zwakheid eener vesting, die aldus aan honderd kanten tegelijk moest verdedigd worden?

Maar er waren andere gronden, waarop men voor zich zelven veiligheid en vrede vond, dan gronden van redeneering en historische getuigenissen. Men begrijpt dit als men ziet, hoe werd gezorgd, dat ook de hostie-mirakelen niet in het vergeetboek geraakten. Willem van Gent gaf er in het jaar 1584 eene verzameling van uit van 312 bladzijden druks [1]).

In de Roomsche wereld is de zaak door alle eeuwen heen gebleven zooals zij was. Frankrijk zag eene vrouwelijke kloosterorde „De l'adoration perpétuelle" opkomen, die zich ten doel heeft gesteld het sacrament nacht en dag, jaar in jaar uit te aanbidden. Het kleed der zusters vertoont daarom een miskelk op den boezem [2]). Elders ontstonden broederschappen, welker leden, op verschillende plaatsen woonachtig, krachtens overeengekomen regeling er voor zorgen dat eene zoodanige aanbidding nooit een oogenblik behoeft stil te staan. Bij den dood van Mgr. Bottemanne, bisschop van Haarlem, werd tot zijn lof verhaald, dat hij de oprichting van zulk eene broederschap in zijn bisdom krachtig had bevorderd [3]).

---

1) *Exempla illvstrivm aliqvot miracvlorvm, dei beneficio in sacrosancta eucharistia, et corporis Dominici hostia aedita, et declarata.* Ex priscis orthodoxis, aliisque idoneis auctoribus, Annalibus et Libris Chronicis petita, per Gulielmum à Gent, Neomagum, Iuriscons., Col. 1584, 8°.

2) Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, Par. 1721, T. VI, p. 371.

3) *De Tijd*, 24 Mei 1903: »Het geestelijke leven en de oefeningen van vroomheid trokken in niet minder mate de ware belangstelling des bisschops dan al het overige. Zoo organiseerde hij door zijn geheel bisdom de voortdurende aanbidding van het H. Sacrament des Altaars, derwijze, dat geen enkel uur van den dag en den nacht voorbijgaat, waarop niet dit H. Geheim in eenige parochiekerk of in de kapel van kloosters of gestichten wordt vereerd".

DE GODS-OORDEELEN.

HOOFDSTUK I.

DE AARD DER GODS-OORDEELEN.

Onder gods-oordeelen worden hier en in het vervolg zekere gebruiken verstaan, die geheerscht hebben bij de Christenen van W.-Europa, inzonderheid bij de Christenen van Germaanschen oorsprong en gedurende de Middeleeuwen.

Wat zijn gods-oordeelen? Over eene juiste beantwoording van die vraag bestaat verschil van gevoelen. Jakob Grimm zegt er van, bij de bespreking van de oude rechtspleging: „Verkeerde men omtrent de eene of andere daad in groote onzekerheid, bestond twijfel aangaande het recht, dan kon men proeven van verschillenden aard ondernemen, door welker onbedriegelijke uitkomst de godheid zelf, waarop men een beroep deed, als hoogste rechter, waarheid en recht verkondigde. Ze berustten op het hechtste geloof, dat steeds de onschuldige overwinnen en de schuldige de nederlaag lijden zou. Zulk eene beslissing was Gods gericht, Gods oordeel, dei judicium". Verder maakt dezelfde schrijver het volgende onderscheid tusschen gods-oordeelen ter eene zijde en orakels en auspiciën ter andere zijde: „door gods-oordeelen vorschte men het gebeurde uit, of ook hetgeen op het tegenwoordig oogenblik rechtmatig was; door orakels en auspiciën het toekomstige. Doch bij beide kon men zich dikwijls van dezelfde middelen bedienen, zooals te zien is bij het tweegevecht" [1]).

Deze tweede bepaling wordt door Felix Dahn gewraakt. Ook het orakel kan op het tegenwoordige zijn gericht, bijv. waar het

1) J. Grimm, *Deutsche Rechts-Alterthümer,* Gött. 1854, S. 908 f.

orakel te Delphi verklaart, dat Socrates de wijste der Grieken is. Daarentegen meent Dahn de volgende verschilpunten tusschen het orakel en het gods-oordeel te kunnen aanwijzen:

1°. Beide, orakel en gods-oordeel wenden zich tot de goddelijke alwetendheid, maar met uiteenloopend oogmerk; het gods-oordeel heeft steeds een praktisch doel, het wil eene menschelijke handelwijze bepalen naar de goddelijke uitspraak; in het orakel ligt dit niet noodwendig opgesloten, zooals uit het voorbeeld met Socrates blijkt.

2°. Het orakel is aan een bepaalden zetel, de woonplaats der ondervraagde godheid gebonden — het gods-oordeel kan overal worden toegepast.

3°. In het orakel kan de godheid uitspraak doen in geheel willekeurigen vorm en zonder dat de ondervrager bepaalde handelingen behoeft te verrichten — in het gods-oordeel beslist de godheid door het geven van een vooraf nauwkeurig bepaald en aan de handeling van den ondervrager gebonden teeken.

Dichter bij het gods-oordeel staan volgens denzelfden schrijver de auspiciën. Ook bij deze heeft men een praktisch doel, is niet gebonden aan eene bepaalde plaats, en verwacht antwoord in een bepaald teeken. Het onderscheid is echter gelegen in het volgende:

1°. auspiciën zijn altijd op de toekomst gericht;

2°. bij de auspiciën gaat men hiervan uit, dat slechts zulke ondernemingen kunnen slagen, die aan de goden welgevallig zijn. Aan de godheid wordt bijv. gevraagd, of haar het aanvangen van een oorlog door den ondervrager welgevallig is, en of hij op de overwinning mag rekenen. Niet slechts op de alwetendheid, ook op den wil der goden wordt hier een beroep gedaan. Van dien wil wordt niet ondersteld, dat hij heilig is en slechts gerechtigheid willen kan. Daarentegen wordt bij het gods-oordeel gevraagd, of eene bepaalde daad door een bepaalden dader is begaan; of zekere bestaande verhouding rechtmatig is, welke van twee verhoudingen met den wil der godheid overeenstemt, dien wil als heilig gedacht. De auspiciën kunnen ook gunstig uitvallen voor hem, die het recht niet aan zijne zijde heeft; bij de gods-oordeelen wordt dit als buitengesloten beschouwd [1]).

---

1) F. Dahn, *Studien zur Geschichte der germanischen Gottes-Urtheile*, in *Bausteine, Gesammelte kleine Schriften*, IIte Reihe, Berl. 1880, S. 2 f.

Verder betoogt Dahn, dat bij het gods-oordeel niet onafscheidelijk het wonder behoort [1]), dat het zoowel buiten als in de rechtspleging wordt toegepast [2]), en dat de godheid er niet in optreedt als de straffende en wrekende gerechtigheid, maar enkel uitspraak doet omtrent gelijk of ongelijk [3]). Zoo komt hij tot de volgende, naar den vorm niet fraaie bepaling: het gods-oordeel is „die Entscheidung eines (gerichtlichen oder aussergerichtlichen) eine juristische (oder doch sittliche) Würdigung zulassenden Streites zwischen zwei Parteien, welche beide Recht und Wahrheit für sich zu haben behaupten durch die (natürliche oder übernatürliche) Einwirkung Gottes als des allwissenden Zeugen und allgerechten Richters (nicht als des strafenden Rächers) in einem nach Art und Zeit des Eintreffens bestimmten Zeichen, bei einer von den Parteien zu diesem Zweck vorgenommenen und hierfür als taugliches Mittel recipirten Handlung, worauf dann das Urtheil des menschlichen Richters erfolgt".

In deze definitie zoowel als in de bespreking, die er aan voorafgaat, is het een en ander, dat voor eene onbevangen kritiek niet kan bestaan. Dat het gods-oordeel in onderscheiding van het orakel steeds een praktisch doel zou hebben, nl. eene menschelijke handelwijze zou willen bepalen naar de goddelijke uitspraak, is eene veel te enge opvatting. Zij past bijv. in 't geheel niet op de avondmaalsproef, voorzoover verwacht wordt, dat de schuldige daarbij terstond zal nederzinken. In verband hiermede staat het slot van Dahn's definitie, dat op het gods-oordeel het oordeel van den menschelijken rechter volgt. Dit is eene willekeurige beperking, die in de oorkonden, met name in de formulieren der gods-oordeelen, geen grond vindt. Trouwens, de juiste opmerking, dat ze zoowel buiten als in de rechtspleging worden toegepast, doet duidelijk genoeg inzien, dat het slot der definitie te eng is. Te eng — dit geldt eveneens van de verklaring, dat de godheid hier niet zou optreden als de straffende en wrekende gerechtigheid. Dit is in strijd met de werkelijke toestanden. Eerder zou men de zaak mogen omkeeren en beweren: bij vele gods-oordeelen werd gehoopt op een onmiddellijk optreden der

1) F. Dahn, a. a. O., S. 7.
2) Ib., S. 8.
3) Ib., S. 11 f.

straffende en wrekende gerechtigheid. Dahn schijnt zich de gods-oordeelen schooner en verhevener voorgesteld te hebben dan ze waren: daardoor komt hij tot het stellen van willekeurige grenslijnen.

De wezenlijke aard der gods-oordeelen kan slechts in algemeene, rekbare termen worden uitgedrukt. Men versta er onder: een onmiddelijk ingrijpen der godheid, al of niet uitgelokt door zekere opzettelijke proeven; meestal wordt er uitspraak in gedaan over waarheid of onwaarheid, recht of onrecht, schuld of onschuld; als er een schuldige is, wordt hij òf slechts aangewezen òf meteen gestraft.

Men onderscheide tusschen gods-oordeelen in ruimeren en in engeren zin.

De Middeleeuwsche Christenen hebben in zeer verschillende gebeurtenissen, als ze maar treffend waren, gods-oordeelen gezien. Eene geheele reeks is door Dahn opgesomd [1]). In den meest algemeenen zin is het gods-oordeel het ondoorgrondelijke raadsbesluit des Heeren. Door zulk een goddelijk raadsbesluit werd koning Horik of Erik I van Denemarken, die de prediking van het Christendom vrijliet, in een aanval van zeeroovers weggerukt [2]). Keizer Lodewijk de Vrome en zijn zoon Lotharius stonden met legers tegen elkander over. In éénen nacht liepen al de aanhangers van Lodewijk weg, en sloegen hunne tenten op naast die van zijn zoon. Het was een oordeel Gods [3]). De uitslag van den strijd is een gods-oordeel. Toen Lodewijk en Karel de Kale, de andere zonen van Lodewijk den Vromen, slag hadden geleverd tegen hunnen broeder Lotharius, en deze eene volkomen nederlaag geleden had, werd dit door eene vergadering van bisschoppen beschouwd als een gods-oordeel [4]). Zelfs in de elementen openbaarde zich in het j. 843 de ontevredenheid der godheid over het bewind van Karel den Kalen. Er viel een

1) F. Dahn, a. a. O., S. 21—24.

2) *Vita S. Anskarii*, c. 31, bij Pertz, *Monumenta Germaniae*, Hann. 1829, fol., *Scriptores*, T. II, p. 715, r. 26.

3) *Ex vita Walae*, L. II, c. 18, bij Pertz, *Monumenta Germaniae, Scriptores*, T. II, p. 565, r. 32.

4) *Nithardi historiarum* L. II, c. 10, L. III, c. 1, in de *Mon. Germ., Script.*, T. II, p. 661, r. 40; p. 662, r. 15, 29.

langdurige strenge winter in, die vele ziekten veroorzaakte en zeer schadelijk was voor akkers en vee. Den 20sten Maart had eene maansverduistering plaats. Dienzelfden nacht viel er een dikke sneeuw, die aller gemoed met jammer vervulde. Het was een rechtvaardig oordeel Gods. „Dit zeg ik daarom", verklaart de kroniekschrijver, „omdat aan den eenen kant rooverijen en rampen van elken aard zich voordeden, aan den anderen kant het onstuimige weder alle hoop benam" [1]). En met deze diepe verzuchting besluit hij zijne kroniek.

De (kettersche) koning Athanarik der Gothen vervolgde de (rechtzinnige) Christenen. Sommigen deed hij verschillende kwellingen ondergaan en liet ze daarna onthoofden; anderen deed hij in ballingschap van honger en ellende omkomen. Doch het oordeel Gods kwam over hem: wegens het vergieten van het bloed der rechtvaardigen verloor hij zijn rijk, en werd verbannen buiten zijn vaderland [2]). Koning Leuvichild van Gallië moest beleven, dat zijn zoon Hermenegild tegen hem opstond en plannen beraamde om hem te verdrijven of te dooden. De zoon begreep niet, welk gods-oordeel hem boven het hoofd hing, omdat hij zulke dingen tegen zijn vader, zij het ook een ketter, bedacht. Gevangenschap en verbanning waren zijn loon [3]). Aldus Gregorius van Tours, bij wien het „eert uwen vader en uwe moeder" dus nog boven de rechtzinnigheid ging. Dezelfde schrijver vermeldt, dat zich in Tours eene kerk bevond, aan Maria en Johannes den Dooper gewijd. In die kerk openbaarde zich de goddelijke wraak ten opzichte van meineedigen. Gregorius heeft zelf gezien, dat eenige bewoners der stad, die zich daar schuldig hadden gemaakt aan meineed, zoodanig door het gods-oordeel getroffen werden, dat het binnen een jaar met hen gedaan was [4]).

Doch in de volgende bladzijden zullen wij ons bezig houden met de gods-oordeelen in engeren zin, dat zijn die, welke

1) *Nithardi historiarum* L. IV, c. 6, 7, l. l., p. 672, r. 11—26.

2) Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, L. II, c. 4, in de *Monumenta Germaniae, Scriptores rerum merovingicarum*, Hann. 1885, 4°, T. I, p. 66.

3) Ib., l. l., L. VI, c. 43, p. 282 seq.

4) Gregorius Turonensis, *Liber in gloria martyrum*, c. 19, in de *Monum. Germ. Scriptores rerum merovingicarum*, T. I, p. 500.

worden uitgelokt door zekere opzettelijke handelingen. Soms geschiedt dit op eenigszins willekeurige wijze, meestal door bepaalde proeven, waarvan iedereen doel en beteekenis kent, en die in dezelfde vormen hebben voortbestaan van eeuw tot eeuw.

Op zonderlinge vragen zoekt men in zulke gods-oordeelen de beslissing. Koning Alfonsus VI van Kastilië wilde in het j. 1098 door het gods-oordeel laten uitmaken, welke liturgie de voorkeur verdiende, de in zijn land gebruikelijke „Mozarabische" of de Roomsche. Hij wierp twee boeken in het vuur; het eene bevatte het „officium romanum", het andere was het Kastiliaansche. Het Roomsche boek sprong uit het vuur; het Kastiliaansche bleef lang in de vlammen liggen, maar werd ongedeerd bevonden [1]). Men besloot er uit, dat beide liturgieën aan de godheid behaagden. Meestal waren bij het gods-oordeel twee tegenover elkander staande personen of partijen betrokken, omtrent wie moest worden uitgemaakt, wie gelijk had, aan welke zijde recht of onrecht, schuld of onschuld was. Men paste nu zekere proeven, d. w. z. nauwkeurig omschreven ceremoniëele handelingen toe, aan welker stipte uitvoering niets ontbreken mocht om den uitslag niet onbetrouwbaar te maken. Hiertoe behooren:

Verschillende vuurproeven;
verschillende waterproeven;
de proef met brood en kaas;
de avondmaalsproef;
de proef met het Psalmboek;
de kruisproef;
het tweegevecht;
de proef met de graszode;
het lot;
de baarproef.

Ten aanzien van de avondmaalsproef dient te worden opgemerkt, dat zij zelden alleen wordt toepast, maar meestal met andere wordt verbonden, of liever daaraan voorafgaat. Het „ne bis in idem" gold hier niet. Trouwens, dat men het eene gods-oordeel op het andere volgen liet, kwam meer voor. Werd de

---

1) Ioannes Mariana, S. J., *Historiae de rebus Hispaniae libri XXX*, Hag.-Com. 1733, fol., T. I, L. IX, c. 18, p. 378.

uitspraak van het eerste onzeker geacht, dan schreed men tot het tweede. Elk middel was goed om het doel te bereiken. Men had toch te kampen met allerlei booze geesten, die zich verscholen in de elementen om het gods-oordeel te verijdelen of verkeerd te doen uitvallen. Slaagde men er langs den éénen weg niet in hunne listen te ontwijken, dan beproefde men het langs een anderen. Aan de meeste vuur- en waterproeven ging het lezen eener mis vooraf. Men gebruikte nu de toediening van het avondmaalsbrood om alvast de betrokken personen voorloopig op de proef te stellen.

DE GODS-OORDEELEN.

schijnen echter verwrongen. Eerst heet het, dat de vuur- en de waterproeven door de geestelijken der Christelijke kerk zijn ingevoerd, om het bloedige tweegevecht te verdringen. Daarna luidt het, dat de kruis- en de avondmaalsproef in de plaats gesteld werden van de vuur- en de waterproeven, omdat ook deze nog te wreed waren. Eindelijk geeft dezelfde schrijver toe, dat bedoelde proeven door de Christelijke priesters niet zijn bedacht, maar ontleend van elders, men weet niet, vanwaar. „Men zal zeggen," zoo verklaart hij, „dat toch geheel overeenkomstige proeven worden aangetroffen bij zoovele heidensche volkeren der oudheid, en ook van den nieuweren tijd. Dit druischt in tegen de verzekering, dat zij door Christelijke priesters zijn uitgevonden. Wij denken er niet aan, deze opmerking tegen te spreken. Dat zij ze hebben ingevoerd, is waarschijnlijk, dat zij ze zouden bedacht hebben (behalve de kruis- en de avondmaalsproef), niet. Of men ze heeft leeren kennen in het verre Oosten dan wel bij Keltische volkstammen, hieromtrent is zelfs geen aannemelijke gissing te maken" [1]). Het klemmende van zulk een betoog is moeilijk in te zien.

Behalve de aangeduide beschouwingen geeft Wilda ook eenige bewijzen ten beste. Hij beroept zich o. a. op de geschiedenis der bekeering van Denemarken. Zekere uit Friesland afkomstige presbyter of bisschop Poppo heeft de vuurproef schitterend doorstaan, en hierdoor den koning en zijn volk bewogen het Christendom te omhelzen. Zelfs had dit ten gevolge, dat de Denen het tweegevecht afschaften, en besloten, dat voortaan de meeste rechtzaken door de vuurproef zouden beslist worden. Was nu de vuurproef bij de Denen iets nieuws, zooals Wilda meent? [2]) Maar deze meening berust op niets anders dan op een tamelijk onbetrouwbaar en zelfs vrij onduidelijk bericht van Saxo Grammaticus, een schrijver der XII^de^ eeuw, die het doet voorkomen, alsof bisschop Poppo zich zelf aanbood om de vuurproef te ondergaan [3]). De wonderbaarlijkheid van het gebeurde werd er in zijn oog des te grooter om. Doch anders luidt het bericht in

1) W. E. Wilda, a. a. O., S. 482, Sp. 1.

2) Ib., a. a. O., S. 481, Sp. 2.

3) *Saxonis Grammatici Historia Danica*, rec. P. E. Müller, abs. J. M. Velschow, Havniae 1839, 8°, P. I, Vol. I, L. X, p. 498 seq.

de Saksische geschiedenis van Widukind, monnik te Corvey in de X^de^ eeuw. Aan een maaltijd, waarbij ook koning Harald (Blauwtand) tegenwoordig was, verklaarden de Denen, „dat Christus wel God was, maar dat er andere goden bestonden, grooter dan hij. Een geestelijke, die tevens monnik was, nl. bisschop Poppo, getuigde, dat er één waarachtig God was, God de Vader met zijnen eeniggeboren zoon, onzen Heer Jezus Christus en den Heiligen Geest, maar dat hunne beelden booze geesten en geen goden waren. Koning Harald, die volgens de overlevering vlug was om te hooren maar traag om te spreken, vraagt, of hij deze overtuiging in eigen persoon wil waar maken. Poppo antwoordt zonder aarzelen bevestigend. De koning beveelt, dat men den geestelijke tot den volgenden dag onder bewaking zal stellen. Als het ochtend geworden is, beveelt hij een stuk ijzer van ontzaglijk gewicht in een heet vuur te leggen, en gelast den geestelijke ter wille van het Katholieke geloof dat ijzer te dragen. De belijder van Christus neemt het zonder weifelen op, en draagt het zoover als de koning zelf bepaalt; hij laat zijne ongedeerde hand aan allen zien, en bewijst hun, dat het Katholieke geloof recht heeft van bestaan. De koning is bekeerd, heeft besloten Christus als den eenigen God te vereeren, en gebiedt aan zijne onderdanen de afgoden te verwerpen" [1]). Dezelfde voorstelling wordt elders bevestigd [2]). Hier is het dus de Koning, die de vuurproef voorschrijft en zelfs het aantal schreden, dat doorloopen moet worden om den uitslag afdoende te maken. Maar zouden de Koning en zijne onderdanen, nog staande op het heidensche standpunt, eene proef als beslissend hebben erkend, waarvan de toepassing hun tot dusverre vreemd gebleven was? Zouden zij bij de beantwoording der gewichtigste levensvragen aan eene uitheemsche bewijsmethode zulk een gezag hebben toegekend? Dit is onaannemelijk.

Niet beter is het gesteld met de andere gronden, door Wilda aangevoerd. Als de gods-oordeelen afgekeurd en verworpen worden, zegt hij, rept niemand van den heidenschen oorsprong. De

---

1) *Widukindi res gestae Saxonicae*, L. III, c. 65, bij Pertz, *Monumenta Germaniae, Scriptores*, T. III, p. 462 seq.

2) *Thietmari chronicon*, L. II, c. 8, bij Pertz, *Mon. Germ., Script.*, T. III, p. 747 seq.

pausen, die ze bestreden, vergenoegden zich er mede ze als eene „superstitiosa inventio" te bestempelen [1]). Hierbij dient te worden opgemerkt, dat in zekere Christelijke streken die heidensche oorsprong eeuwenlang geheel vergeten is geweest. Men had er zelfs een Christelijken vorm aan gegeven, er kerkelijke ceremoniën aan verbonden, er kerkelijke formulieren voor uitgedacht. Overigens werd in het Christelijke tijdperk opzettelijk elke herinnering aan het heidensche verleden uitgewischt. Het ontbrak aan schriftelijke of andere getuigenissen, waaruit men betrouwbare kennis aangaande dat verleden had kunnen putten. Vooral voor geestelijken, die elders tehuisbehoorden en de Germaansche talen niet machtig waren, moet het onmogelijk geweest zijn door te dringen in het volksleven van vreemde natiën in een afgesloten tijdperk. Stellig hebben de Germaansche stammen zelf het verband tusschen heden en verleden ras uit het oog verloren. Ze hebben er niet over nagedacht, en zelfs niet geweten, dat de gods-oordeelen wortelden in zeden van den voortijd. En toch, dat niemand dit beseft zou hebben, is niet staande te houden. Agobard van Lyon put bij de scherpe bestrijding van de gods-oordeelen in de dagen van keizer Lodewijk den Vrome zijne kracht voornamelijk hieruit, dat ze in strijd zijn met den waren Christelijken geest. De Bourgondische wet van het tweegevecht „non est lex, sed nex (bevordert niet het recht maar wel het bloedvergieten), vooral daarom te veroordeelen, omdat zij is uitgedacht door lieden, die niet alleen tot den waren God niet baden, maar Hem zelfs lasterden (non solum non orabant, sed etiam blasphemabant sapientiam Dei") [2]). Paus Stephanus V (VI) heeft in een brief aan bisschop Luibert van Mainz omstreeks het j. 886 de proef van het kokende water en die van het gloeiend ijzer afgekeurd op grond, dat zij niet berusten op de gewijde „canones" en dat geen stuk van de heilige Vaderen ter hunner bekrachtiging kan worden aangevoerd. Hij is het die zegt, dat ze eene „superstitiosa adinventio" zijn [3]). Wat kan hij hiermede anders bedoelen dan: eene

---

1) Wilda, a. a. O., S. 481, Sp. 2.

2) Agobardus, *Ad imperatorem*, in de *Bibliotheca magna veterum patrum*, Par. 1644, fol., T. IX, col. 1222, *d*.

3) In het Decretum van Gratianus, c. 20, C. II, qu. 5.

uitvinding van heidensch bijgeloof? Paus Lucius III verklaarde in het j. 1181 naar aanleiding der toepassing van een koudwaterproef, dat „peregrina judicia" verboden waren [1]). Wat beteekent „peregrina" hier anders dan buiten-Christelijk of heidensch? In de dekretalen van Gregorius IX wordt onderscheid gemaakt tusschen de „purgatio canonica" en de „purgatio vulgaris". Bij de behandeling der eerste wordt aangewezen, hoe men zich van beschuldigingen kan zuiveren door het zweren van eeden [2]). De tweede term slaat op gods-oordeelen, het tweegevecht en de proef van het gloeiend ijzer [3]). Dat deze manier om zich te zuiveren „vulgaris" genoemd wordt, wat zegt het anders dan dat zij voortkomt uit het volk, dat zij de voortzetting is van gebruiken, van oudsher diep geworteld in het volksleven, te diep, dan dat het der Christelijke beschaving vooreerst gelukken mocht ze uit te roeien? Met deze opvatting is Sebastiaan Brant volkomen in overeenstemming, als hij bij de behandeling van hetzelfde onderscheid tusschen de twee manieren om zich te zuiveren verklaart: „Nog bestaat er eene manier om zich van eene beschuldiging te zuiveren, die heet vulgaris. Deze hebben de leeken voor hen zelven uitgevonden (die haben die leyen jn selbs erfunden), nl. het tweegevecht, het koude water en het gloeiend ijzer... Deze zuivering is verboden door de Christenheid, extra de purga vulga per totum (d. w. z. in het aangehaalde hoofdstuk der Dekretalen van Gregorius IX). Want door zoo iets wordt God verzocht om een teeken te geven en te doen. En zulks mag niet geschieden" [4]). Dat onder de Christenen niemand den Heidenschen oorsprong der gods-oordeelen zou hebben ingezien, kan dus moeilijk worden volgehouden.

Trouwens voorbeelden van de toepassing dezer gebruiken in het heidensche tijdperk der Germaansche volkeren, of ten minste aanwijzingen in die richting, ontbreken niet zoo volstrekt, als Wilda het heeft doen voorkomen. Bij de behandeling der

---

1) In de dekretalen van Gregorius IX, c. 8. X. *de purgatione canonica*, 5, 34.
2) X. *de purgatione canonica*, 5, 34.
3) X. *de purgatione vulgari*, 5, 35.
4) (Sebastian Brant), *Clag antwurt vnd auszgesprochne vrteyl gezogen ausz geystlichen vnd weltlichen rechten*, [op blatt cxcij^{b}:] getruckte in Augspurg von Hannsen Schönsperger M.cccc.xcvij, blatt CLXV^{b}.

afzonderlijke gods-oordeelen zal dit nader in het licht treden.

De kern van waarheid in zijne beweringen is deze, dat de Christelijke kerk in verscheidene landen gedurende eeuwen die gebruiken in bescherming heeft genomen, ze heeft vervormd en er eigen formulieren voor bedacht.

Maar zij waren geboren in den grijzen voortijd, en hebben voortbestaan totdat de volkszeden, waarin ze wortelden, de overtuigingen, waarop ze berustten, verloren waren gegaan.

HOOFDSTUK III.

DE KOUDWATERPROEF.

Bij de rechtspleging der Indiërs komen nog tegenwoordig verschillende waterproeven voor. Wie zich door de koudwaterproef reinigen wil, moet gedurende zekeren tijd onder water blijven. Deze tijd wordt door het afschieten en terughalen van een pijl nauwkeurig bepaald [1]). Op Sicilië bestond de waterproef in eigenaardigen vorm. Wie van diefstal beschuldigd was, moest zich door een eed zuiveren. De eed werd op een houten bord geschreven en dit in een heilig meer geworpen. Zonk het, dan beteekende dit: schuld; dreef het, dan onschuld. In het eerste geval werd de beklaagde in het meer verdronken [2]).

Een Grieksch gedicht verhaalt, dat bij de Kelten, die aan den Rijn wonen, de vaders de pasgeborenen niet aannemen, voordat zij zich door de koudwaterproef in de rivier van hunne echte geboorte overtuigd hebben [3]).

Het oudste spoor van de koudwaterproef bij de Germaansche volkeren van West-Europa wordt aangetroffen in het verbod van keizer Lodewijk den Vromen, waarschijnlijk van het j. 829: „dat de proef des kouden waters, welke men tot dusverre toepaste, door onze vertegenwoordigers aan iedereen verboden worde, opdat zij voortaan niet meer plaats hebbe" [4]). Tot afschaf-

---

1) J. Grimm, *Rechts-Alterthümer,* S. 935 f.

2) Ib., a. a. O., S. 934.

3) Het gedicht komt voor in de Grieksche Anthologie, *Epigrammat.* cap. IX, 125, in de ed. Dübner, Par. 1872, Vol. II, p. 24. Vgl. Dahn, a. a. O., S. 36.

4) In de *Monumenta Germaniae, Capitularia regum francorum,* denuo edid.

fing voorgoed heeft dit echter niet geleid. In het j. 876 stierf Lodewijk de Duitscher. Karel de Kale trok met een leger op om zich van het gebied zijns broeders meester te maken. Lodewijk, een der zonen van den overleden vorst, liet toen door het gods-oordeel beslissen, of hij naar recht en billijkheid dat gedeelte van het rijk bezat, hetwelk zijn vader hem had nagelaten, terwijl toch bij verdrag en eed tusschen de beide broeders, zijnen oom Karel den Kalen en bedoelden vader, overeengekomen was, dat laatstgenoemde dit rijk zou ontvangen. Hij liet 10 mannen de heetwaterproef, 10 anderen de gloeiend-ijzer-proef en weder 10 anderen de koudwaterproef ondergaan in tegenwoordigheid van zijn gevolg. De aanwezigen baden, dat God in dit oordeel over de boven omschreven vraag uitspraak mocht doen. Allen werden ongedeerd bevonden. Deze uitslag was voor Lodewijk genoeg om zich met de wapenen tegen zijnen oom te verzetten [1]).

Een kiesch geval deed zich voor, waar ontkleede vrouwen deze proef in tegenwoordigheid van priesters moesten ondergaan. Een kroniekschrijver in het klooster St. Gallen beklaagt zich, dat in zijn tijd, omstreeks het j. 975, de bisschoppen verandering brachten in de rechtspraak, welke binnen zeker gebied door een monnik uit St. Gallen werd uitgeoefend. In de plaats daarvan stelden zij aartspriesters aan, die door den schrijver met zwarte kleuren worden afgeschilderd. Zij verkoopen volgens hem de zielen der menschen; zij zien nieuwsgierig en met onkuische blikken toe, waar ontkleede vrouwen in het water worden gedompeld, of zij nopen haar dit voor een hoogen prijs af te koopen [2]).

De droevigste aanwending van de koudwaterproef was die, waarbij ze werd toegepast op personen, verdacht van afwijking van de kerkleer. Dit is geschied met de beklagenswaardige Albigenzen. Bernard van Clairvaux gewaagt er van in een zijner preeken, tegen deze menschen gericht. Geen woord van afkeuring komt over de lippen van dien zeldzamen man. Als de

---

A. Boretius et V. Krause, Hann. 1897, T. II, 192. *Capitulare missorum Wormatiense*, 829. Aug., c. 12, p. 16, r. 24 seq.

1) *Hincmari remensis annales*, ad ann. 876, in de *Monumenta Germaniae, Scriptores*, T. I, p. 501, r. 22—27.

2) *Ekkehardi IV. casus S. Galli*, c. 10, in de *Mon. Germ., Script.*, T. II, p. 136, r. 40—p. 137, r. 1.

natuurlijkste zaak ter wereld vermeldt hij, dat men de hand sloeg aan een aantal personen van die sekte, omdat zij weigerden te „bekennen", en ze onderwierp aan de koudwaterproef. Het water weigerde hen op te nemen. „Ze werden dus betrapt en konden de ontkentenis niet langer volhouden". Toen openbaarde zich volgens Bernard hunne hardnekkigheid hierin, dat zij niet alleen uitkwamen voor hunne dwaling, maar haar zelfs vrijmoedig verdedigden [1]). Zekere graaf Welfo had in de dagen van keizer Koenraad II een tweetal bisdommen verwoest. In het vervolg gaf hij echter voldoening door het schenken van hofsteden aan de bisschopszetels in zoo grooten getale, dat hij nu met de koudwaterproef zijne „onschuld" bewijzen kon [2]). Of de graaf zelf zich aan de proef onderwierp dan wel een zijner ondergeschikten haar moest doorstaan, blijkt niet. Als regel zal gegolden hebben, ten minste in den lateren tijd, dat dit gods-oordeel alleen werd toegepast op personen der lagere volksklasse en landlieden van minder goeden naam. Eene synode te Keulen in het j. 1083 bepaalde, dat een edele zich van de beschuldiging van moord kon zuiveren door het zweren van een eed, met 12 edelen als eedgenooten [3]). Een slaaf kon zijne onschuld slechts staven door zich te onderwerpen aan de koudwaterproef; uitdrukkelijk wordt er bijgevoegd, dat hij zelf en niemand anders in het water gaan moest [4]). In den Saksenspiegel wordt dit gods-oordeel met den eed schijnbaar op eene lijn gesteld. Waar twee personen aanspraak maken op hetzelfde goed, kan de zaak hetzij door de waterproef hetzij door een eed beslist worden [5]). Uit het vorenstaande kan worden opgemaakt, dat

1) *S. Bernardi volumen I, genuina opera,* curis J. Mabillon, Par. 1719, fol. p. 1501, *e.*

2) *Burchardi et Cuonradi Urspergensium chronicon,* ad ann. 1126, in de *Mon. Germ., Script.,* T. XXIII, Hann. 1874, p. 340, r. 27—32.

3) Van het zweren met eedgenooten bestaat meer dan ééne aanschouwelijke voorstelling in *Die Dresdener Bilderhandschrift des Sachsenspiegels,* herausg. von K. v. Amira, Leipz. 1902; men zie Taf. 54, 80; eene afbeelding in den Heidelberger Sachsenspiegel, HS. der XIIIde eeuw, in facsimile bij F. Heinemann, *Der Richter und die Rechtspflege in der deutschen Vergangenheit,* in de *Monographien zur deutschen Kulturgeschichte,* herausgeg. v. Steinhausen, Bd. IV, S. 27.

4) J. Möser, *Osnabrückische Geschichte,* Berl. 1819, 8°, Th. II, *Statuta synodalia concilii Coloniensis de pace publica,* p. 258.

5) *Der Sachsenspiegel,* III, 21 in de uitgave van Dr. J. Weiske, Leipz. 1863, 8°, S. 85.

niet altijd en overal dezelfde bepalingen zullen gegolden hebben. Hoe men tot eene beslissing tusschen eed of waterproef kon komen, wordt waarschijnlijk aangewezen door een besluit der groote Engelsche synode te Gratley in het j. 928, waarop zoowel burgerlijke als kerkelijke aangelegenheden geregeld zijn. Wilde iemand zich door een eed zuiveren van eene beschuldiging, dan moesten beide partijen, zoowel die van den aanklager als die van den beklaagde, krachtens bevel van God en van den aartsbisschop voor het gerecht verschijnen, voordat zij iets genuttigd hadden. Aan beide kanten mochten niet meer dan 12 personen zich bevinden. Had de beschuldigde er meer dan 12 om zich heen, dan moest er een godsgericht plaats hebben, tenzij die anderen verkozen heen te gaan. In hetzelfde besluit werd uitgesproken, dat iemand, die op zich nam een gods-oordeel te ondergaan, drie dagen te voren bij den priester behoorde te komen, die het zou wijden. Hij moest zich voeden met brood, zout, water en groenten, elken dag de mis bijwonen en eene offerande geven; alsmede op den dag van het gods-oordeel te voren naderen tot de heilige communie. Voordat hij tot het godsgericht ging, werd van hem gevorderd te zweren, dat hij onschuldig was. Bestond het in de waterproef, dan moest hij aan het touw anderhalf el onder water worden nedergelaten [1]).

Deze proef kon plaats hebben hetzij in stilstaand [2]), hetzij in stroomend water [3]). Zeker voorschrift behelsde, dat de vijver, waarin het geschiedde, 12 voet diep moest zijn, 20 voet lang en breed, en geheel vol water [4]). Hetzelfde voorschrift hield in, dat over het water een plank op stevige palen gelegd moest worden, waarop de priester, die het zou wijden, de beoordeelaars, de persoon, die in het water zou gaan, en twee of drie mannen, die hem er in zouden werpen, konden staan [5]). Elders begaf men

1) *Conc. Grateleanum*, c. 5, bij Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, T. XVIII, p. 353.

2) Zie de *Ordines iudiciorum dei*, bij K. Zeumer, *Formulae merowingici et karolini aevi*, in de *Monumenta Germaniae, Legum sectio V. Formulae*, Hann. 1886, 4°, p. 625, r. 43.

3) Bij Zeumer, *Formulae*, p. 649, r. 14.

4) Ib., p. 718, r. 9—11.

5) Ib., p. 718, r. 11—14.

zich gezamenlijk op het water in een schuitje [1]). Men kon zich ook behelpen met een groot vat [2]).

Eerst werd in de kerk de mis gecelebreerd. De priester sprak een gebed en eene bezwering uit. Die in het water moest gaan, ontving het Avondmaal, dat ook reeds diende als een godsgericht. Want er werd bij gezegd: „Zij dit lichaam en bloed van onzen Heer Christus u heden tot eene beproeving". Daarna werd hij in de kerk uitgekleed, niet slechts alle boven-, ook alle onderkleeren werden hem uitgetrokken; aan de lendenen werd hij echter omgord met een nieuwen linnen lap; naar jaargetijde en weersgesteldheid ontving hij hals- of hoofdbedekking. Dan ging men in optocht met hem naar het water, onder het zingen eener litanie. Bij het water zwoeren aanklager en beklaagde een eed. De handen van den laatste werden nu onder de gebogen knieën aan elkander gebonden [3]). Soms werd een stuk hout tusschen armen en beenen in gestoken [4]). Een touw werd om zijn middel gelegd, en aan dat touw werd hij in het water naar beneden gelaten [5]). Als men in acht neemt, dat naar gelang van tijdperk en landstreek kleine verschillen hebben bestaan, mag worden gezegd, dat in het vorenstaande de algemeene gang van dit godsgericht beschreven is.

De gewone opvatting was, dat hij die zonk, onschuldig, wie bovendreef, schuldig werd geoordeeld [6]). Volgens een formulier, waarvan een HS. bestaat uit de XI^{de} of XII^{de} eeuw, moet het

---

1) Zie de afbeelding uit den *Codex Lambacensis* der XIIde eeuw, in facsimile bij Zeumer, *Formulae*, tegenover p. 672; eene soortgelijke voorstelling in *Die Dresdener Bilderhandschrift des Sachsenspiegels*, Taf. 78. Vgl. de miniatuur uit Diebold Schilling, *Schweizerchronik*, Handschrift 1484 in de Bürgerbibliothek te Luzern, in facsimile bij Heinemann, *Der Richter*, Beil. 5, tegenover S. 32.

2) *Dreieicher Wildbann* van het j. 1338, in de *Weisthümer*, gesammelt von Jacob Grimm, Erster Theil, mitherausgeg. von E. Dronke u. H. Beyer, Gött. 1840, 8°, S. 500; *Weisthum des Lorschers Wildbanns*, van het j. 1423, ald., S. 466.

3) Bij Zeumer, *Formulae*, p. 717 seq.

4) Zie het facsimile bij Zeumer, tegenover p. 672; *Dreieicher Wildbann* van 1339, bij Grimm, *Weisthümer*, I, S. 500; *Weisthum des Lorscher Wildbanns* van 1423, ald. S. 466.

5) Bij Zeumer, *Formulae*, p. 719.

6) *Codex Paris. Lat. 11589, olim St. Germani 288*, Saec. X, bij Zeumer, p. 642, r. 15—17; *Ordo Dunstani*, ib., p. 714, r. 8, 9.

touw, dat om het middel geslagen wordt, dik genoeg wezen om den beschuldigde te kunnen houden. Er behoort een knoop in gelegd te worden op een bepaalden afstand van beneden, dien van een tamelijk lang haar. „Op zulk eene zachte wijze moet hij worden nedergelaten, dat geen beweging in het water ontsta. Als hij tot aan den knoop ondergezonken is, worde hij opgehaald als behouden; zoo niet, dan worde hij door de toeschouwers schuldig geacht" [1]).

Volgens de verzamelde rechterlijke uitspraken van Dreieich van het j. 1338 moest men de proef driemaal herhalen. De uitslag werd op de omgekeerde wijze vastgesteld. Zonk de aangeklaagde, dan was hij schuldig; dreef hij boven, dan onschuldig. Hetzelfde werd uitgesproken te Lorsch in 1423 [2]). De verklaring van Grimm is, dat voor de mannen, die deze laatste rechtsregels ten beste gaven, de uitoefening van het gebruik sedert lang eene onbekende zaak was [3]).

Balthazar Bekker deelt met de noodige kritiek het verhaal mede van het gebeurde te Bekkington in Somersetshire in Engeland. Eene oude vrouw van 80 jaren, die van tooverij verdacht was, werd daar in het j. 1689 aan de koudwaterproef onderworpen. Driemaal werd zij in het water gelaten, en driemaal dreef zij boven volgens ooggetuigen, ten minste zooals wordt verzekerd in een gedrukt geschrift, dat verscheen met de onderteekening van een predikant en andere ingezetenen der plaats [4]).

In de Middeleeuwen behoefde niet altijd de beschuldigde zelf zich aan de proef te onderwerpen. Een plaatsvervanger kon dit voor hem waarnemen [5]). In één formulier wordt ondersteld, dat niet de persoon zelf, maar een bordje of ander voorwerp, met zijn naam beschreven, aan het water wordt toevertrouwd [6]).

1) Bij Zeumer, p. 719, r. 5—10.
2) Bij Grimm, *Weisthümer*, I, S. 500, 466.
3) Grimm, *Rechts-Alterthümer*, S. 925.
4) B. Bekker, *De betoverde weereld*, t' Amsterd. 1691, 4°, blz. 225—243, inzonderheid blz. 240.
5) Bij Zeumer, p. 625, r. 17 seq., r. 32; p. 638, r. 20; p. 653, r. 33 seq.; p. 663, r. 5 seq., 20; p. 673, r. 15.
6) Ib., p. 657, r. 35.

HOOFDSTUK IV.

DE HEETWATERPROEF.

In een der Edda-liederen wordt het volgende verhaald. Goedroen, de gemalin van Atli, wordt door Herkja, eene onvrije, van echtbreuk beticht. De verontwaardigde Goedroen biedt aan door een gods-oordeel hare onschuld te bewijzen. Zij spoort Atli aan Saxi te ontbieden, den vorst der mannen van het Zuiden, die de kunst verstaat „den kokenden ketel te wijden". Aldus geschiedt. Goedroen grijpt den steen uit het kokende water en is ongedeerd. Zij roept uit: „ziet nu, vorsten! Ik ben onschuldig". Hierop moet de valsche aanklaagster Herkja de hand in den ketel steken, en haalt die verbrand te voorschijn. Zij wordt voor hare straf in een moeras verdronken [1]).

Thietberga, de verstooten gemalin van koning Lotharius II, werd beschuldigd van iets schandelijks, dat zij in hare jeugd zou bedreven hebben. Bewijzen of getuigen ontbraken. De koningin zelf ontkende. Krachtens de uitspraak van leeken uit den adelstand, op advies der bisschoppen, en met goedvinden van den Koning, ging een plaatsvervanger voor haar uit tot de proef van het kokende water. Men bevond, dat hij zich niet gebrand had. Thietberga werd in hare rechten als gemalin hersteld [2]). Dit moet gebeurd zijn in het j. 858 [3]).

1) Grimm, *Rechts-Alterthümer*, S. 922 f.; Dahn, *Studien zur Geschichte der germanischen Gottes-Urtheile*, in *Bausteine*, S. 7.

2) Hincmarus remensis, *De divortio Lotharii regis et Tetbergae reginae, Interrogatio prima*, in de *Opera*, cura et studio I. Sirmondi, Lvt. Par. 1645, fol., T. I, p. 568.

3) *Prudentii Trecensis annales*, ad ann. 858, bij Pertz, *Mon. Germ., Script.*, T. I, p. 452, r. 17.

Nadat Hugo Capet, de eerste uit het koningshuis der Capetingers, den Franschen troon beklommen had, heeft aartsbisschop Arnulf van Reims deze stad aan Karel van Lotharingen, den vertegenwoordiger der vervallen dynastie, verraden. Er werd (991) eene synode gehouden in de kerk van den heiligen Basolus aldaar, nadat koning Hugo Reims herwonnen had. De partij van Arnulf trachtte de schuld op een priester Adalger te laden. Deze verklaarde nu op genoemde vergadering, dat hij slechts op last van aartsbisschop Arnulf had gehandeld: „ik vroeg hem, op wiens hulp ik steunen moest om dit te volbrengen, en of hij voor zichzelf niet moest vreezen? Hij verzekerde, dat Karel van Lotharingen zijn oom was en dat hij op andere relatiën kon rekenen. Opdat dit feit met een schijn van fatsoen bedekt zou worden, heb ik mij met een eed aan Karel verbonden, maar enkel op zijn bevel; ik heb de sleutels der stad ontvangen, maar uit zijne hand; ik heb de poorten geopend, maar op zijn last. Als iemand uwer meent, dat het anders is, en dat ik geen geloof verdien, laat hij het vuur gelooven, het kokende water, het gloeiend ijzer" [1]).

In de oude Wet der Friezen wordt het volgende voorgeschreven: „hij, die zoengeld wegens een manslag eischt, zwere op de relieken der heiligen, dat hij geen ander hierover zal aanspreken dan degenen, die hij van den manslag verdenkt. En dan spreke hij één of twee personen, of zelfs drie of vier, of zoovelen als den verslagene verwond hebben, wegens manslag aan. Als er echter twintig of dertig geweest zijn, moeten er niet meer dan zeven aangesproken worden. Ieder dezer aangesprokenen zwere te zamen met elf anderen; na den eed onderga hij het gods-oordeel en toone door de proef van het kokend water, dat hij onschuldig is. Wie het eerst gezworen heeft, ga het eerst uit tot het gods-oordeel, en zoo op de rij af. Hij, die in het gods-oordeel schuldig bevonden is, betale zoengeld voor manslag en aan den koning tweemaal zijn weergeld; wie met hem gezworen hebben, worden beboet zooals boven omtrent de meineedigen bepaald is [2]) (nl. met enkel hun eigen weergeld).

1) *Acta concilii remensis ad sanctum Basolum*, in de *Oevres de Gerbert*, coll. par A. Olleris, Clermont-Fd 1867, 4°, p. 182.

2) *Lex Frisionum*, T. XIV, c. 3, editie van K. von Richthofen, in de *Mon. Germ., Leges*, T. III, Hann. 1863, fol., p. 668.

Niet in elke aangelegenheid mocht men den ketelvang laten beslissen. In geldzaken was dit althans volgens latere bepalingen van het Friesche recht alleen geoorloofd, waar het ging om ten minste 4 onsen, $13^1/_3$ penning [1]). Men kan de ketelproef bestaan ook door een plaatsvervanger, ter keuze van den beklaagde [2]). Het was echter volstrekt geen regel, dat men zich liet vervangen, zooals bij het tweegevecht. Naar eene bijzondere verzameling van Friesche rechtsregelen „gaat tot den ketel, wie te arm is om te kampen", nl. om een kampvechter te betalen [3]).

De oude „Lex Frisionum" kent de kokendwater-proef voor slaven, die van diefstal verdacht worden: „als van een slaaf gezegd wordt, dat hij schuldig is aan diefstal, moet de meester voor hem op zijn kleed een eed afleggen; of, als het eene belangrijke zaak geldt, moet hij zweren op de relieken; of hij moet den slaaf tot een gods-oordeel aan de proef van het kokende water onderwerpen" [4]). Ook de capitulariën van Karel den Grooten en Lodewijk den Vromen schrijven in bepaalde omstandigheden voor slaven de kokendwater-proef voor [5]). Volgens latere capitulariën moest de edele en vrije gelijk de slaaf deze proef doorstaan, als hij op diefstal of meineed betrapt was [6]). In sommige gevallen moeten twee tegenovergestelde partijen zich aan dit gericht onderwerpen. Als iemand op diefstal betrapt is, daarna door dengene, die hem betrapt heeft, van diefstal wordt aangeklaagd, en ontkent, moeten beiden afzonderlijk zweren en toetreden tot de proef van het kokende water om in het gods-oordeel onderzocht te worden [7]).

---

1) *Friesische Rechtsquellen,* von Dr. Karl Freiherrn von Richthofen, Berlin 1840, 4°, *Das Schulzenrecht,* § 38, S. 392 f.; Prof. Mr. S. J. Fockema Andreae, *Het bewijs in strafzaken hier te lande in de Middeleeuwen,* in het *Tijdschrift voor strafrecht,* onder red. van de hoogl. Pols, Van der Hoeven, e. a., Leid. 1897, 8°, Dl. X, blz. 55.

2) Bij Von Richthofen, a. a. O., § 39, S. 393; Fockema Andreae, blz. 56.

3) Richthofen, *Der Brokmerbrief,* § 105, S. 165 f.; Fockema Andreae, blz. 56.

4) *Lex Frisionum,* Tit. III, c. 5, 6, in de *Mon. Germ., Leges,* T. V, p. 661.

5) *Capitula Karoli apud Ansegisum servata,* in de *Monum. Germ., Capitularia regum Francorum,* denuo ed. A. Boretius, Hann. 1883, 4°, T. I, p. 160, r. 31; *Hludovici pii capitula legibus addenda,* ibidem, T. I, p. 281, r. 11.

6) *Additamenta ad capitularia regum Franciae orientalis,* Nr. 252, in de *Mon. Germ., Capitularia regum Francorum,* ed. Boretius, T. II, p. 225, r. 11—13.

7) *Lex Frisionum,* Tit. III, c. 8, in de *Monum. Germ., Leges,* T. V, p. 661.

Dat de waterproef, hetzij met heet, hetzij met koud water, voornamelijk op onvrijen werd toegepast, blijkt ook uit een geschrift van Hincmar, den aartsbisschop van Rheims. Hij voerde twist met zijn neef Hincmar, bisschop van Laon, o. a. over zekeren Ninivus, die eene non geschaakt had. Twee zijner ondergeschikten hadden haar met een ladder uit het klooster helpen ontvluchten. De aartsbisschop van Rheims, in wiens gebied dit gebeurd was, had nu geëischt, dat die Ninivus zich van schuld zou zuiveren door die mannen de waterproef te laten ondergaan. Uit des aartsbisschops verklaring dienaangaande blijkt nog iets anders, waardoor nieuw licht valt op de geschiedenis der gods-oordeelen. Hij stelde genoemden eisch alleen om Ninivus bang te maken, hopende hem hierdoor te brengen tot bekentenis van schuld en boete. Hij zegt nl.: „ik wist wel, dat hij zich niet zuiveren kon. Maar ik deed het om hem te nopen tot schuldbelijdenis en boetedoening, en daarna tot het zoeken van kwijtschelding, waartoe ik hem vrijwillig niet bewegen kon. Ik kwam zoover met hem, dat als genoemde mannen, aangezien ze niet van vrijen stand waren, uitgingen tot een gods-gericht, hetzij met heet, hetzij met koud water, ik voldaan zou zijn met hetgeen God alsdan toonen zou. Maar toen hij zag, dat hij door redeneering overtuigd en vastgeraakt was, barstte hij los in scheldwoorden" [1]).

Waarschijnlijk was het de heetwaterproef, waaraan de ketters te Atrecht in het j. 1183 onderworpen werden [2]).

Hoe vast heeft men in deze gods-oordeelen geloofd! Zeker handschrift in het Britsch Museum te Londen uit de XIIIde eeuw bevat een poenitentiaal-boek, waarin een straf van drie jaren boete bedreigd wordt tegen ieder, die door eenige booze kunst hetzij een tweegevecht, hetzij de proef van het gloeiend ijzer, hetzij de heet- of de koudwaterproef getracht heeft te verijdelen [3]).

In het voorafgaande is nog niet voldoende duidelijk geworden,

---

1) Hincmarus remensis, *Opusculum LV. capitulorum, adversus Hincmurum Laudunensem,* in de *Opera,* T. II, p. 543.

2) *Sigeberti continuatio Aquacinctina,* bij Pertz, *Mon. Germ., Script.,* T. VI, p. 421. Bij Dr. Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae,* Gent 1889, Dl. I, blz. 48.

2) Bij Dr. H. J. Schmitz, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche,* Mainz 1883, S. 457: *Das Poenitentiale Arundel,* c. 78.

hoe de heetwaterproef toeging [1]). Leerzaam is in dit opzicht een verhaal van Gregorius van Tours, zij het ook kennelijk door wonderzucht opgesierd. Twee priesters, een Ariaan en een Katholiek, twistten over het geloof. Eindelijk riep de laatste: „waarom vermoeien wij ons met redeneeringen? Laat ons de waarheid met feiten staven. Laat het vuur onder den ketel branden en laat iemands ring in het kokende water geworpen worden. Wie den ring uit het kokende vocht gehaald zal hebben, heeft gelijk, en dan zal de tegenpartij dit erkennen". De Ariaan stemt hierin toe, en, na elkander tot den volgenden morgen bescheid gegeven te hebben, gaan zij uiteen. Des nachts maakt de Katholiek zich angstig bezorgd; hij staat met het krieken van den dag op, giet olie op zijn arm, en bestrijkt dien met zalf. Omstreeks drie uur komen zij op de plaats der terechtzitting bijeen, het volk stroomt toe tot het schouwspel, het vuur wordt aangestoken, de ketel wordt er boven gezet, hij kookt hevig, een ring wordt in het kokende vocht geworpen. Eerst noodigt de Katholiek den ketter uit hem zelf uit de hitte te nemen. Maar deze weigert terstond en zegt: „doe gij het, gij hebt het voorgesteld". Bevend ontbloot de Katholiek zijn arm. Als de tegenstander ziet, dat deze met zalf bestreken is, schreeuwt hij: „gij hebt kunsten gebruikt, uwe proef is ongeldig". Toevallig komt daar een andere Katholieke geestelijke uit Ravenna aangeloopen, en vraagt naar de oorzaak van den twist; zonder aarzelen stroopt hij de mouw op, en dompelt de rechterhand in den ketel. De ring nu, dien men uitgeworpen had, was zeer klein en licht, en dwarrelde door het water gelijk een blaadje op den wind. Nadat hij hem lang en breed had gezocht, vond hij hem in iets minder dan een uur. Intusschen werd het vuur onder den ketel hevig opgestookt, opdat hij des te harder koken zou, en de hand van den zoekende den ring des te minder spoedig zou kunnen vinden. Nadat hij hem er eindelijk uitgehaald had, voelde de Katholiek in zijn vleesch niets; wat meer is, hij verklaarde, dat het onder in den ketel koud was, maar dat bovenin eene matige warmte heerschte. De ketter, dit vernemende, zeer beschaamd, stak vermetel de hand in den ketel, zeggende: „mijn geloof zal mij

1) Vgl. de afbeelding in *Die Dresdener Bilderhandschrift des Sachenspieyels*, Taf. 26.

helpen". Hij dompelde de hand er in, maar het vleesch daarvan werd week, het smolt weg en gleed af van het gebeente tot op de knokkels. Zoo kwam een einde aan den twist [1]).

Dat die eene priester de hand tennaastebij een uur in het kokende water zou gehouden hebben, is kennelijke overdrijving. Men vatte dit niet op als eene nauwkeurige voorstelling van den gewonen gang van zaken, waarvoor de schrijver het trouwens ook niet uitgeeft. Hij wil iets zeer wonderbaarlijks mededeelen. In hoofdtrekken zal zij echter juist weergeven, hoe het toeging. Men neme in acht, dat ook bij deze proef zich naar tijd en plaats verschillen hebben voorgedaan.

De ketel wordt opgehangen in den voorhof der kerk. De plaats, waar hij komt te staan, en het water in den ketel worden met wijwater besprenkeld tot het tegengaan van duivelsche begoochelingen [2]). Eerst zingt in de kerk een presbyter de mis. Hij laat degenen, die aan het gericht onderworpen zullen worden, hunne offerande doen. Hij geeft hun voor het altaar de communie met de woorden: „zij dit lichaam en bloed onzes Heeren Jezus Christus u heden tot een beproeving". Daarna daalt de priester af naar de plaats, waar het onderzoek zal geschieden. Hij draagt bij zich een evangeliën-boek en een kruis, en zingt een litanie. Hij spreekt bezwering en wijding uit over het water, voordat het wordt geheet. Vervolgens ontdoet hij hen van hunne kleederen, en bekleedt hen met nieuwe kleederen van de kerk, nl. met het gewaad van een exorcist of diaken. Hij laat hen het evangelie en het kruis van Christus kussen en besprenkelen met het water. Allen, die het gods-oordeel ingaan, geeft hij van het gewijde water te drinken. Hierbij zegt hij tot ieder afzonderlijk: „dit water heb ik u heden gegeven tot eene beproeving". Dan wordt het hout onder den ketel gelegd. De priester zegt een gebed op, als het water warm begint te worden. Hij, die de hand in het water moet steken, bidt het Gebed des Heeren, en teekent zich met het teeken des kruises. Haastig wordt het kokende water van het vuur afgenomen en neergezet. De rechter hangt den steen, aan een touw gebonden van die en

1) *Mon. Germ., Scriptores rerum merovingicarum, Gregorii Turonensis opera*, P. II, *Liber primus miraculorum in gloria martyrum*, c. 8, p. 542 seq.

2) Bij Zeumer, *Formulae*, A. 5, p. 609, r. 2—5.

die lengte, onderin het water op de gewone wijze. Dan haalt hij die het godsgericht ingaat hem er zelf uit „in den naam des Heeren". Vervolgens wordt de hand met groote zorgvuldigheid ingewikkeld, en blijft tot den derden dag verzegeld met het zegel des rechters, waarop zij wordt bezien en beoordeeld door bekwame mannen [1]).

Elders wordt gezegd, dat de ketel van onderen en in het rond moet worden bewierookt en dat de hand, die er in gestoken zal worden, vooraf met zeep dient gewasschen [2]). Ook wordt ergens beweerd, dat het goed is, in allen spijs en drank van hem, wiens hand verzegeld is, zout en wijwater te mengen tot het oogenblik der ontzegeling [3]). Wederom elders wordt gezegd, dat het touw, waaraan de steen wordt opgehangen, bij eene enkelvoudige proef de lengte moet hebben van een palm, maar bij een driemaal herhaalde die van eene el [4]). Wordt de hand bij de ontzegeling ongedeerd bevonden, dan is hij onschuldig, zoo niet, dan schuldig [5]).

De heetwaterproef werd behalve op de boven omschreven wijze ook nog anders aangewend. Dan lette men nl. op of de kokende ketel, na het uitspreken eener bezwering, ook rondraaide, dan wel stil bleef hangen. In het eerste werd eene aanwijzing van schuld gezien, in het tweede van onschuld [6]). Soms werd deze proef met de gewone heetwaterproef verbonden, of liever: zij ging er aan vooraf. Misschien is zij ook zelfstandig toegepast [7]).

---

1) Bij Zeumer, *Formulae*, A. 8, p. 613 seq.
2) Ib., A. 4, p. 609, r. 25—29; B. V, 1, p. 651, r. 8—12.
3) Ib., B. V, 1, p. 651, r. 17—19.
4) Ib., *Appendix*, p. 715, r. 28—30.
5) Ib., *Appendix*, p. 715, r. 30 seq., *Hludovici pii capitula legibus addenda*, in de *Mon. Germ., Capitularia regum Francorum*, T. I, p. 281, r. 12; *Lex Ribuaria*, c. 30, A. 1, ex editione R. Sohm, in de *Mon. Germ., Legum T. V*, Hann. 1875—89, fol. p. 222.
6) Ib., A. 5, p. 609, r. 31 seq.; B. V, 1, p. 651, r. 14 seq.
7) Ib., A. 4, p. 608, r. 29; vergel. zijne Inleiding, p. 602.

HOOFDSTUK V.

VERSCHILLENDE VUURPROEVEN.

Dat een gods-oordeel zou hebben bestaan, waarbij de beschuldigde de hand moest steken in een brandend vuur, wordt verzekerd door J. Grimm [1]). De verzekering berust op een tweetal plaatsen in de „Wet der Ripuariërs". Maar de lezing in de uitgave, welke Grimm gebruikte, is fout [2]). Er wordt gesproken van het steken van de hand niet „in ignem", d. i. in vuur, maar in „igneum" = inneum of aeneum, een koperen ketel [3]). De heetwaterproef is dus bedoeld.

De meeste vuurproeven zijn proeven met het gloeiend ijzer. In de capitulariën van Karel den Grooten wordt het geval gesteld, dat iemand langs gerechtelijken weg wordt opgevorderd zijne vrijheid prijs te geven. Uit vrees om ineens in slavernij te vervallen, doodt hij iemand van zijn naaste bloedverwanten, door wiens toedoen hij hiermede wordt bedreigd, zijn vader, moeder of oom. Zoo iemand is des doods schuldig. Zijne bloed- en aanverwanten worden slaven. Als hij ontkent gedood te hebben, moet hij toetreden tot de negen gloeiende ploegijzers om in het godsgericht beproefd te worden [4]). In eene andere bepaling wordt de gloeiend-ijzer-proef voorgeschreven voor een

1) J. Grimm, *Rechts-Alterthümer*, S. 912.

2) *Lex Ripuariorum*, Tit. XXX, 1; Tit. XXXI, v, in het *Corpvs ivris germanici antiqvi*, adorn. P. Georgisch, Halae Magd. 1738, 4°, p. 156 seq.

3) Zie de uitgave van Sohm, in de *Monum. Germ., Legum*, T. V, c. 30 A., p. 222, 223; vergel. den *Index*, bewerkt door K. Zeumer, p. 282, col. 3, op het woord »igneum".

4) *Capitularia regum Francorum*, ed. A. Boretius, T. I, *Karoli magni capitularia*, 803, c. 5, p. 113, r. 30—35.

edele of vrije, die op meineed betrapt is en daarom als een onvrije dient behandeld te worden [1]). Elders wordt de keus gelaten tusschen het zweren op de onderpanden der heiligen met geschikte eedgenooten, of het ondergaan der gloeiend-ijzerproef [2]).

Eene vrouw wordt beschuldigd, dat zij haren man door vergif heeft omgebracht, of dat zij met booze list hem heeft overgegeven om vermoord te worden. Volgens de Thüringsche wet moet hare „naaste bloedverwant in het tweegevecht haar onschuldig maken; of, indien zij geen kampioen bezit, moet zij zelf gevoerd worden tot de negen gloeiende ploegijzers om onderzocht te worden" [3]).

Eene synode te Mainz onder Rabanus Maurus in het j. 847 stelde vast, dat iemand, die een priester doodde, 12 jaren boete moest doen. Maar wat moest er gebeuren, als hij ontkende? Was het een vrije, dan moest hij met 12 eedgenooten zweren. Was het een slaaf, dan had hij zich te zuiveren door twaalf gloeiende ploegijzers [4]). Op de vroeger reeds besproken synode te Rheims in 991 werd zekere Raynerius als getuige tegen aartsbisschop Arnulf opgeroepen. Hij bevestigde het gepleegde verraad en eindigde met tegen zijnen voormaligen meester uit te roepen: „Beken uwe misdrijven aan de bisschoppen. Zoo niet, dan zal ik al uwe zonden openbaren. Daarna zal ik met de rechterhand zweren, dat mijne verklaring op waarheid berust, en ik zal mijnen knecht overgeven aan de bisschoppen, opdat hij trede over de gloeiende ploegijzers en door duidelijke teekenen het godsgericht over u doe beslissen" [5]). Het blijkt niet, dat één der aanwezige prelaten verzet aanteekende tegen de in uitzicht gestelde toepassing van het godsgericht.

Ook bisschop Ivo van Chartres, de beroemde beoefenaar van het canonieke recht, kende in zijne dagen de proef van het gloeiend ijzer. Een twijfelachtig geval van huwelijksrecht, in

1) *Additamenta ad capitularia regum Franciae orientalis*, Nr. 252, bij Boretius, T. II, p. 225, r. 10—12.

2) *Capitula de Iudaeis*, c. 6, in de *Additamenta ad Pippini et Karoli M. capitularia*, bij Boretius, T. I, p. 259, r. 13—15. Vergel. diens Inleiding, p. 258, r. 23—25.

3) *Lex Thuringorum* c. [XV] 55, in de *Mon. Germ., Legum T. V*, Hann. 1875—1889, fol., p. 139 seq.

4) Synode te Mainz, 847, c. 24, bij Mansi, *Concilia*, T. XIV, p. 910.

5) *Acta concilii remensis*, in de *Oevres de Gerbert*, p. 218.

verband staande met niet zeer verheven dingen, was, naar hij vernomen had, door die proef uitgemaakt. Het ging naar zijne meening niet aan, tegen zulk een goddelijk getuigenis in het onderzoek nog voort te zetten [1]). Dit is te meer opmerkelijk, aangezien Ivo op de hoogte was van zekere pauselijke uitspraken tegen de gods-oordeelen, ja, deze uitspraken voor de vergetelheid heeft bewaard. Hij haalt ze aan in den brief aan een bisschop, dien hij ontraadt zich aan de gloeiend-ijzerproef te onderwerpen, omdat hij als geestelijke dit niet mag doen, en het recht heeft zijne onschuld op andere wijze te staven (nl. door voor zich te laten zweren) [2]). Op eene synode te Rheims in het j. 1157 veroordeelde aartsbisschop Samson de Albigenzische wevers, aan wie men den scheldnaam placht te geven van „Pifres". Wie echter beweerde, dat men hem valschelijk beticht had van te behooren tot deze sekte, kon zich door de proef van het gloeiend ijzer zuiveren. Later heeft men dit godsgericht waarschijnlijk ook bij de Waldenzen aangewend [3]).

Ongelukkig liep het af met eenen priester te Atrecht in het j. 1172, die getwist had met eenen ridder over de vraag, of de gewijde hostie, het „lichaam des Heeren", door braking of uitwerping langs eenigen anderen weg ook verdorven wordt. De ridder beweerde van niet. De priester verklaarde het tegendeel. De bisschop ontbood den aartsbisschop van Rheims met een aantal geestelijken, ten overstaan van wie de priester van ketterij werd aangeklaagd. Hij bood aan zijnen goeden naam van die smet te zuiveren door de proef van het gloeiend ijzer. „Maar door Gods toedoen leed hij eene openlijke nederlaag. Niet alleen vertoonde zich een brandvlek in de rechterhand, waarmede hij het ijzer gedragen had, maar wonderbaarlijk genoeg ook in de linker, op de beide voeten en in de beide zijden, en eveneens op de borst en op den buik" [4]). In het j. 1183 was

1) *Ivo F. Cenomanensis ecclesiae praecentori*, in *Ivonis epistolae*, Par. 1610, 8°, p. 405.

2) *Ivo Hildeberto Cenomanensi*, in de *Epistolae*, p. 149—151.

3) Eene afbeelding met het onderschrift: »Een ordal of vuurproeve tegen de Waldensen" wordt aangetroffen in de *Historie der christenen, die men gemeenlyk Waldensen noemt*; T'Amsterdam By Marten Schagen 1732, 8°, tegenover blz. 310. Het is echter bezwaarlijk na te gaan, waarop deze afbeelding berust, hetzij dan op geschreven berichten, hetzij op iets anders.

4) *Annales colonienses maximi*, bij Pertz, *Mon. Germ., Script.*, T. XVII, p.

de aartsbisschop van Rheims weder te Atrecht. Met Philips, den graaf van Vlaanderen, spande hij de vierschaar over een groot aantal personen, die van ketterij waren aangeklaagd, edelen en onedelen, geestelijken, ridders, landlieden, maagden, weduwen en gehuwde vrouwen. Men begon met het afkondigen der bepaling, dat degenen, wier schuld werd ontdekt, verbrand zouden worden, en dat hunne goederen aan den aartsbisschop en den vorst zouden komen. „Thans openbaarde zich echter de verheven kracht der oorbiecht hierin, dat velen, die te voren schuldig geweest waren aan ketterij, door Gods ontfermende genade uit vuur- en waterproef ongedeerd te voorschijn kwamen. In het kasteel van Yperen werden er twaalf tot de proef van het gloeiend ijzer geleid, die door de kracht der biecht allen behouden bleven" [1]). M. a. w. het gods-oordeel werd krachteloos en kon geen schuld meer aanwijzen, waar eerst gebiecht was.

Ook bij de gloeiend-ijzer-proef kwam het voor, dat twee tegenovergestelde partijen er zich tegelijkertijd aan onderwierpen. In de tweede helft der 10de eeuw voerde de bisschop van Munster strijd tegen den abt van Werden. Men kwam overeen, dat men de zaak op de volgende wijze zou beslissen. Twee mannen, van iedere partij één, zouden worden blootgesteld aan de proef van het gloeiend ijzer. Hij, wiens man ongedeerd bleef, zou het betwiste goed zonder verdere tegenspraak bezitten. De uitslag van het godsgericht was, dat beiden ongedeerd bleven [2]).

Het schijnt, dat de proef met de gloeiende ploegscharen vooral geschikt werd geacht om uit te maken of vrouwen schuldig waren aan echtbreuk of niet. Richardis, de gemalin van keizer Karel den Dikken, bood aan hetzij door deze proef hetzij door een tweegevecht te bewijzen, dat zij noch met den Keizer noch met eenigen anderen man omgang had gehad [3]). Van de heilige Kunigunda, de gemalin van keizer Hendrik II, wordt verhaald,

---

784; bij Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, Dl. I, blz. 45.

1) *Sigeberti Continuatio Aquacinctina*, bij Pertz, *Mon. Germ.*, T. VI, p. 421.

2) Grimm, *Rechts-Alterthümer*, S. 913.

3) *Reginonis chronicon*, ad ann. 887, bij Pertz, *Mon. Germ., Script.*, T. I, p. 597, r. 19–23.

dat zij inderdaad blootsvoets over zes of twaalf gloeiende ploegscharen liep zonder letsel te ondervinden. Het bewees, dat zij valschelijk van echtbreuk was beticht. In een HS. der stedelijke bibliotheek te Bamberg is deze gebeurtenis in beeld gebracht. Op het bovenste tafereel aanschouwt men, hoe de Keizerin over de stukken gloeiend ijzer schrijdt. Aan weerskanten loopen twee geestelijken, waarvan de een hare rechter-, de ander hare linkerhand vasthoudt. De laatste draagt tevens een opengeslagen boek, waaruit hij de vereischte gebeden en bezweringen leest. Door eenige hovelingen omringd zit de Keizer toe te zien. Uit den hemel wordt eene beschermende hand over Kunigunda uitgestrekt. Op het onderste tafereel wordt voorgesteld, hoe zij nauwelijks het einde der ploegscharen heeft bereikt, of de Keizer, de geestelijken en de hovelingen, vallen voor haar op de knieën, strekken de handen uit, en bidden om vergiffenis. Zij legt de handen op het hoofd van haren gemaal. Aan den hemel wordt niet alleen de beschermende hand van zooeven gezien, maar bovendien een engel, juichend om hare overwinning [1]). De overleveringen zijn echter allesbehalve standvastig op dit punt. Want van Richardis, de gemalin van Karel den Dikken, wordt ook bericht, dat zij in een hemd door het vuur ging [2]), en van Kunigunda, dat zij zeven stukken ijzer gloeiend liet maken, welke zij één voor één opnam zonder letsel te bekomen [3]).

Volgens zekere Friesche wetten moest de beschuldigde zelf het vuur en het ijzer medebrengen, ja ook zijne sokken en zijne was. Naar alle waarschijnlijkheid mocht hij dus gewaste sokken aan hebben, een voorrecht, dat elders niet wordt toegekend. Hij hoort nu de mis, gebruikt het Avondmaal en koopt zijne lijkmis. De priester wijdt het „ordel", waarvoor de beschul-

1) Miniatuur in een HS. uit het begin der XIIIde eeuw, in de stedelijke bibliotheek te Bamberg. In facsimile bij F. Heinemann, *Der Richter und die Rechtspflege*, Beil. 3.

2) *Cronika von allen kaijsern vnde künigen die seijder Christi gepurd geregiert haben* [aan het einde: Getruckt vnde vollendet von johanne Bämler zu Augspurg am freitag nach sant Gallen tag Anno 5c jn dem LXXVI iare], *Der LXXIX. kaijser.*

2) *Dusse Kronecke van keyseren vnde anderen fursten vnde steden der sassen.... hefft geprent Peter Schoffer van gernszheim In der eddelen stat Mencz. die eyn anefangk is der prentery. In deme iare na cristi gebort Dusent vierhundert. LXXXXij*, 8°, op het jaar 1003, Quatern L, Blatt j.

digde twee schellingen betaalt. Dan gaat hij over de ploegscharen in de kerk [1]). Wie het gloeiend ijzer zal dragen, moet zijne lijkmis hooren, en „het lichaam des Heeren" ontvangen. De wijding van het „ordel" betaalt hij met één schelling. Op den derden dag wordt de hand geschouwd door den priester en zes man. Vier zijn nader om te verklaren, dat de hand geheeld, dan drie om te bevestigen, dat die nog wond is, tenzij de geheele gemeente eene tegenovergestelde verklaring wil geven [2]). Gewoonlijk werd het gloeiende stuk ijzer gedragen, terwijl over de ploegscharen werd geloopen. Het kwam echter ook voor, dat de ploegscharen gedragen werden. En het gloeiende metaal behoefde juist geen ijzer te zijn [3]). Het gewicht van het ijzer, dat gedragen worden moet, wordt ergens bepaald op één pond voor eene enkelvoudige en drie pond voor eene drievoudige beproeving [4]).

Als een aanklacht in wettigen vorm tegen iemand ingebracht is, moet hij volgens zeker voorschrift drie dagen doorbrengen in vasten en bidden. Daarna wordt deze proef toegepast. De priester, gekleed in de kerkelijke gewaden, neemt het ijzer, dat voor het altaar ligt, met de tang op. Onder het zingen van zekere hymne draagt hij het naar het vuur, en zegt een gebed op over de plaats, waar het vuur ontstoken zal worden. Na de inzegening van het vuur en het uitspreken van andere gebeden wordt het ijzer in het vuur gelegd, en met wijwater besprenkeld. Terwijl het verhit wordt, celebreert de priester de mis. Hij, die aan het godsgericht onderworpen wordt, ontvangt de communie met de woorden: „zij dit lichaam en bloed van onzen Heer Jezus Christus u heden tot eene beproeving". De priester besprenkelt het gloeiende ijzer met wijwater. Onmiddellijk draagt de beschuldigde het negen voeten ver. De hand wordt bedekt en verzegeld voor drie dagen. Als zij dan gezwollen is op de

1) Bij Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, § 17, S. 405, Sp. 2; Fockema Andreae, blz. 57.

2) Bij Von Richthofen, a. a. O., § 17, S. 405, Sp. 2; Fockema Andreae, blz. 57. Volgens den laatste wordt het ijzer gedragen van de doopvont tot het hoogaltaar. Uit welke bron dit werd geput, blijkt niet.

3) Bij Zeumer, *Formulae*, A. 10, p. 615, r. 44 seq.: »hos vomeres, sive hoc genus metalli vel ferri".

4) Ib., *Appendix*, p. 714, r. 11 seq.

plek, waar het ijzer werd aangeraakt, wordt hij voor schuldig gehouden. Is zij schoon, dan wordt lof aan God gebracht [1]).

Een bijzondere vuurproef bestond hierin, dat men iemand in het hemd tusschen twee brandende houtmijten liet doorgaan. Dit geschiedde in het j. 1103 te Milaan. Een priester, Liprandus, had den aartsbisschop Grossulanus beschuldigd, dat hij door simonie zijn ambt verkregen had. Hij bood nu aan in het gods-oordeel door leven of dood de waarheid aan het licht te brengen. De partij van Grossulanus hield de zaak tegen, maar eindelijk ging zij door. Liprandus maakte zijne laatste beschikkingen omtrent de begrafenis van zijn lijk, als hij er niet levend afkwam. Hij vastte twee dagen. Toen werd voor dertig „solidi" aan eikenhout gebracht op het plein voor de kerk van St. Ambrosius. Het werd opgestapeld in twee mijten, tegenover elkander, ieder tien el lang; de breedte en de hoogte waren vier el, dus meer dan die van een manslengte. Het pad tusschen beide houtmijten was van anderhalve el. Eenige stukken hout werden op dat pad gelegd. Liprandus, bekleed met een zak, een hemd en de priesterlijke kazuifel, liep op bloote voeten van de Paulus-kerk naar de Ambrosius-kerk, dragende een kruis. Op het altaar boven het gebeente van Prothasius, Gervasius en Ambrosius, zong hij zelf de mis, daar andere geestelijken ontbraken. Daarna kwam ook de aartsbisschop binnen met een kruis in de hand. Hij beklom de voorlezersplaats, en vroeg of Liprand de beschuldiging, dat hij een „simoniacus" was, volhield? Na een bevestigend antwoord ging men naar buiten. Liprandus deed een omgang om het brandende hout onder het lezen van gebeden en het maken van kruisteekens; bovendien werd wijwater gesprenkeld en wierook gebrand. Er ontstond twist omtrent de bewoordingen der plechtige formule, waarover het godsgericht uitspraak zou doen. Ten laatste vereenigde men zich hierin, dat Liprand de kap van den aartsbisschop zou aanraken en zeggen: „deze Grossulanus, welke zich bevindt onder deze kap, — en van niemand anders spreek ik, — heeft het aartsbisdom Milaan door simonie verkregen". Alzoo geschiedde. Liprandus voegde er aan toe: „niet uit vertrouwen op de tooverkracht van eenige

1) Bij Zeumer, *Appendix*, III, p. 719 seq. Vergelijk p. 715, r. 22—27.

booze kunstgreep, bezwering of lied, ga ik dit gericht in, zoo helpe mij God en deze heilige evangeliën". Grossulanus besteeg een paard en reed weg. Het vuur begon harder te branden, zoodat de geestelijke, die Liprand vasthield, zijne hand voelde verschroeien, ofschoon hij er ver afstond. Hij zeide: „priester Liprand, zie, hoe de dood u wacht in het vuur, bekeer u tot mijnheer den aartsbisschop en red uw leven. Of anders ga, en verbrand u zelf onder de vervloeking Gods". Het antwoord was: „ga achterwaarts, Sathan". Liprand, die op den grond geknield gelegen had, stond op, en maakte het teeken des kruises. Nu verdeelde zich de vlam naar het Zuiden en naar het Noorden. Er werd een weg zichtbaar, dien de priester insloeg. Terwijl hij over de gloeiende kolen ging, had hij een gevoel, alsof hij op het zand stapte. Achter hem sloot de vlam zich toe. Gelijk hij mij zelf heeft verklaard en ik wel begrepen heb (aldus de berichtgever) bad hij onder het gaan: „Heer, behoud mij in uwen naam; bevrijd mij in uwe kracht". Toen hij dit drie malen had opgezegd, zag hij, dat hij buiten het vuur was. Hij bemerkte geen letsel, noch aan zijn lichaam, noch aan de linnen en zijden priesterkleederen, noch aan den zak, waarmede hij bekleed was [1]).

Van deze proef is sprake in de geschiedenis van Hiëronymus Savonarola. Op eene uitdaging van de Franciskaners van S. Croce te Florence zou een der orde-broeders van Savonarola uit het Dominikaner-klooster van S. Marco aldaar voor de waarheid zijner leer door het vuur gaan. Op Zaterdag voor Palmzondag 1498 werden voor dit doel op de Piazza della Signoria reusachtige houtmijten opgericht. Maar de dag verstreek met onderhandelingen en de proef is niet doorgegaan [2]).

---

1) *Mediolanense concilium, 1103,* bij Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio,* Venet. 1775, T. XX, p. 1135—1142.

2) Dr. J. Schnitzer, *Savonarola und die Feuerprobe,* München 1904.

HOOFDSTUK VI.

PROEVEN VAN ONDERSCHEIDEN AARD. KAAS- EN BROODPROEF. AVONDMAALSPROEF. HET PSALMBOEK.

De kaas-en-broodproef werd aangewend als men iets miste en dacht, dat deze of gene het gestolen had [1]). Zij bestond hierin, dat men iemand brood en kaas liet eten om te zien, of het door de keel wilde. Zoo ja, dan was hij onschuldig; zoo neen, dan niet. Het brood was gerstebrood en moest droog zijn [2]). Ergens staat, dat het zonder gist gebakken wezen moest [3]). De kaas was bereid van schapen- [4]) of geitenmelk en moest vochtig wezen. Voordat zij werden aangesneden, moest op beide geschreven worden: „Pater noster". De voorwerpen, die gestolen waren, moesten op een lijstje worden gezet, ook de namen van hen, die van den diefstal verdacht werden. Ten hunnen aanhoore moest de priester brood en kaas op een tafeltje voor het altaar bezweren en wijden. Daarna moest hij den verdachte of de verdachten besprenkelen met wijwater, zeggende: „worde dit water u heden tot eene beproeving". Dan woog hij eene hoeveelheid kaas en brood af, gelijkstaande met het gewicht van negen denariën. Nu legde hij de hand op het hoofd van den verdachte, en liet het hem onder zekere bezweringen nuttigen [5]).

1) Bij Zeumer, *Formulae*, A. 26, p. 629, r. 20; A. 27, p. 630, r. 18, 41; A. 29, r. 25, 35, p. 633, r. 1, 8, 13, 23; A. 30, p. 633, r. 33, 40, p. 634, r. 4; A. 31, p. 634, r. 31; A. 32, p. 635, r. 4, 14, 20, 34, p. 636, r. 1, 20.
2) Ib., A. 32, p. 635, r. 5.
3) Ib., A. 27, p. 631, r. 40.
4) Ib., A. 27, p. 631, r. 40.
5) Ib., A. 32, p. 635 seq.

Men verwachtte ook wel, dat de schuldige de verstrekte spijs niet alleen niet zou kunnen eten, maar dat hij haar onder hevig beven, zuchten en schreien, zou uitbraken [1]).

Ook in dezen hebben plaatselijke verschillen gegolden. Zoo wordt elders geboden, dat rondom de kaas, die gaaf behoorde te zijn, voordat hij werd aangesneden, geschreven worden moest: „Convertetur dolor eius in caput eius, et in verticem eius iniquitas eius descendet" (Psalm VII : 16) [2]). Verder lezen wij in hetzelfde voorschrift, dat de verdachten onder het zingen der mis voor het altaar moesten staan, en dat één of meer personen moesten toezien, dat zij geen list beraamden. De priester en de bewaker moesten wel opletten, hoe ieder brood en kaas doorslikte. Als allen geslikt hadden, moesten zij oppassen, dat in geen hoekje van de keel iets was blijven zitten [3]).

De avondmaalsproef vertoont gelijkenis met de kaas-en-broodproef. Wij hebben gezien, dat zij aan andere gods-oordeelen voorafging. Doch zij werd ook zelfstandig toegepast. De jonge Eulalius, zoo verhaalt Gregorius van Tours, deed sommige onbehoorlijke dingen. Dikwijls werd hij door zijne moeder berispt, hetwelk ten gevolge had, dat hij haatte die hij moest beminnen. Menigmaal hielden hare gedachten in de bidcel van haar huis zich hiermede bezig. Dikwijls bracht zij nachtwaken biddende door, terwijl de bedienden sliepen. Men vond haar doodgeslagen in den zak, waarin zij haar gebed verricht had. Niemand wist, wie het had gedaan. Men verdacht den zoon. Toen de bisschop van Auvergne dit vernomen had, sloot hij hem uit van de gemeenschap. Op een keer, als alle burgers samenkomen tot het feest van den martelaar Julianus, knielt Eulalius voor de voeten van den bisschop neder, zich beklagende, dat hij van de communie is uitgesloten zonder verhoord te zijn. Hierop staat de bisschop hem toe met de overigen de plechtigheden der mis te aanschouwen. Zoodra de communie uitgedeeld wordt, nadert ook Eulalius tot het altaar. Nu zegt de bisschop: „het gerucht ver-

1) Bij Zeumer, A. 32, p. 635, r. 30; p. 636, r. 5 seq.; A. 29, p. 633, r. 16, 26 seq.
2) Ib., A. 27, p. 631, r. 36—38.
3) Ib., A. 27, p. 631, r. 36—p. 632, r. 8.

klaart u voor een moedermoorder. Ik weet niet, of gij deze misdaad hebt begaan of niet. Daarom geef ik het over aan het oordeel van God en van den zaligen martelaar Julianus. Als gij het waardig zijt, zooals gij verzekert, kom dan nader. Neem een stukje van de eucharistie en steek het in uwen mond. Want God zal een onderzoeker van uw geweten zijn". Eulalius nam de eucharistie, ontving de communie en ging heen [1]). Er gebeurde blijkbaar verder niets, en de schuld werd onbewezen geacht.

Eene synode te Worms in het j. 868 bepaalde het volgende: „Wanneer een bisschop of priester wordt beschuldigd van doodslag, echtbreuk, diefstal of tooverij, dan moet hij openlijk de mis celebreeren, een zeker gedeelte overluid lezen, en door het ontvangen der communie zijne onschuld doen uitkomen" [2]). Toen koning Lotharius II in het j. 869 naar Rome gekomen was, heeft paus Adriaan II hem gevraagd, of hij volbracht had, wat hem was opgelegd door Nikolaas I, en wat hij zelf onder eede had beloofd. Het antwoord des Konings luidde bevestigend, terwijl de grooten des rijks, die hij met zich gebracht had, hetzelfde verklaarden. De Paus ging voort: „als het waar is, willen wij God vurig danken. Er blijft slechts over, dierbaarste zoon, dat gij nadert tot de bewaarplaats van het overschot van den heiligen Petrus, waar wij den goedertieren God eene hostie zullen offeren voor het heil, niet alleen van uw lichaam, maar ook van uwe ziel; daarvan moet gij, evenals ik, een deel nemen". Na de mis noodigt de Paus den Koning tot „de tafel des Heeren", terwijl hij 's Heeren lichaam en bloed in de handen houdt en spreekt: „indien gij u onschuldig weet aan de echtbreuk, die u door paus Nikolaas verboden is, en u stellig hebt voorgenomen nooit meer omgang met Waldrade te hebben, nader dan gerust, en ontvang het sacrament der eeuwige behoudenis, hetwelk u strekken zal tot vergeving van zonden; maar indien uw geweten u beschuldigt, en verklaart, dat gij eene doodelijke wonde verborgen houdt, of indien gij het plan koestert terug te keeren tot de vuile zonde van het overspel, waag

1) *Gregorius Turonensis, Historia ecclesiastica Francorum*, em. J. Guadet et N. R. Taranne, Par. 1838, T. II, Lib. X, c. 8, p. 221 seq.; in de *Mon. Germ., Scriptores rerum merovingicarum*, Hann. 1885, 4°, Tom. I, P. I, p. 414.

2) Synode te Worms, 868, c. 10, bij Mansi, *Concilia*, T. XV, p. 871.

niet het te nemen, opdat, hetgeen de goddelijke voorzienigheid bereid heeft tot een geneesmiddel voor de geloovigen, u niet strekke ten gerichte en ter veroordeeling". De zinnelooze, verhard en verblind (aldus de kroniekschrijver) neemt de gemeenschap van het lichaam en bloed des Heeren uit de hand des Pausen aan. Zoo doet ook zijn gevolg. Allen, die hun geweten verkracht hebben, worden door het gods-oordeel getroffen, en van deze aarde weggenomen voor het begin des volgenden jaars. Eenige weinigen, die zich aan de communie onttrokken hebben, ontkomen ternauwernood aan den dood. Koning Lotharius verlaat Rome, wordt ziek, en overlijdt als hij in de stad Placentia is aangekomen [1]).

Een monnik-diaken Gerfred of Gerfroy werd beschuldigd, dat hij Adalger, den bisschop van Autun, vergiftigd had. Eene synode kwam bijeen in het j. 894 te Chalons aan de Saône, omdat Walo, de opvolger van Adalger, de zaak alleen niet berechten kon. Bewijzen ontbraken. Besloten werd, dat Walo eene nieuwe synode moest bijeenroepen enkel uit zijn eigen bisdom. „Daar moest de monnik worden gezuiverd door de proef van het lichaam en bloed van Christus", welke als betrouwbaarder en tevens als verschrikkelijker werd beschouwd dan eenige andere. Doch Gerfred werd bezworen de heilige dingen niet te nemen, als hij schuldig was, onder bedreiging, dat hij anders buitengesloten zou zijn van de verlossing, en met Judas, den verrader des Heeren, verdoemd, onherroepelijk ten prooi zou worden aan de eeuwige straffen. (Aan een plotseling gevolg of eene bestraffing in het tijdelijke schijnt niet gedacht te worden.) De tweede synode had plaats bij het klooster Flavigny. Alle aanwezigen verzamelden zich in de oude Petrus-kerk. De monnik, ofschoon nogmaals door den bisschop vermaand, aarzelde niet. „Hij riep God en den prijs der verlossing, dien hij stond te ontvangen, aan tot een getuigenis en een oordeel, en volbracht met vrijmoedigheid ten aanschouwen van allen, wat hem was opgelegd". Van het gebeurde werd een ordelijk proces-verbaal opgemaakt, en door de geestelijken die er deel aan hadden onderteekend [2]).

1) *Reginonis chronicon*, ad ann. 869, bij Pertz, *Mon. Germ., Scriptores*, T. I, p. 580 seq.

2) Bij Mansi, *Concilia*, T. XVIII, p. 127 seq.

Bisschop Sibicho van Spiers werd verdacht van echtbreuk. Op de synode te Mainz in het j. 1049, gehouden onder voorzitterschap van keizer Hendrik III en in tegenwoordigheid van paus Leo IX, zuiverde hij zich door de avondmaalsproef [1]). Wibertus, de levensbeschrijver van Leo IX verzekert echter, dat, naar men zeide, het kinnebakken van Sibicho, door eene beroerte verdraaid, bleef staan zoolang hij leefde [2]).

Volgens Lambertus van Hersfeld heeft Gregorius VII in het j. 1077 te Canossa de avondmaalsproef in toepassing gebracht ten opzichte van zich zelven en Hendrik IV, na hunne aanvankelijke verzoening. De Paus celebreerde de mis, riep den Koning met eene talrijke schare naar het altaar, en zeide, terwijl hij 's Heeren lichaam voor zich in de hand hield: „Al lang geleden heb ik van u en uwe aanhangers brieven ontvangen, waarin gij mij beschuldigdet, dat ik den pauselijken stoel door simonie verkregen en mijn leven met andere misdrijven bevlekt had. Ik zou dit door vele getuigen kunnen wederleggen. Maar ik wil liever steunen op een goddelijk dan op een menschelijk getuigenis. Zie, het lichaam des Heeren, dat ik nemen zal, worde heden tot eene beproeving mijner onschuld, in dier voege dat de almachtige God mij heden door zijn oordeel hetzij vrijspreke van bedoelde misdrijven, als ik onschuldig, hetzij mij door eenen plotselingen dood wegneme, als ik schuldig ben". Toen nam hij een deel van 's Heeren lichaam en at het op. Daar hij het zoo vrij mogelijk nuttigde, brak het volk jubelend los in dank aan God en gelukwenschen met zijne onschuld. Nadat het stil geworden was, wendde hij zich tot den Koning, zeggende: „Zoon, doe, bid ik u, wat gij mij hebt zien doen. Dagelijks overstelpen de vorsten van het Duitsche rijk mij met klachten, en beschuldigen u van de grootste misdaden. Als gij u onschuldig weet, neem dit overgeschoten deel van het lichaam des Heeren, opdat, als door Gods getuigenis uwe onschuld wordt bewezen, elke mond, die kwaad tegen u spreekt, gesloten worde". De Koning stond over dit onverwachte voorstel verslagen, bloosde,

1) *Lamberti Hersfeldensis annales,* ad ann. 1050 (1049), bij Pertz, *Mon. Germ., Script.,* T. V, p. 154.

2) Wibertus, *Vita S. Leonis IX,* L. II, c. 5, bij Muratori, *Rerum italicarum scriptores,* Mediol. 1728, fol., T. III, P. I, p. 294.

deinsde terug, zonderde zich af, en pleegde raad met zijne vrienden. Hij weigerde te doen, wat de Paus verlangde. Aldus de kroniekschrijver [1]). Waarschijnlijk is het verhaal eenigszins opgesmukt. Von Hefele heeft betoogd, dat te Canossa geen godsoordeel is aangewend [2]). Hoe dit zij, het bericht blijft leerzaam als een spiegel van hetgeen, indien niet bij deze, dan bij andere gelegenheden moet hebben plaats gehad.

Wij hebben gezien, dat men acht gaf, of de waterketel, die boven het vuur hing, ook ronddraaide of niet. Het eene werd beschouwd als eene aanwijzing van schuld, het andere van onschuld. Ook met brood, en wel met brood alleen zonder kaas, werd zoo iets gedaan. Het werd lang te voren klaar gemaakt en in voorraad gehouden tegen den tijd, dat men het noodig had. Een priester moest wijwater maken, een diaken gerstemeel bereiden, het kneden met wijwater en daarna bakken. Onderwijl moesten beiden de zeven boetpsalmen zingen met eene litanie en zekere gebeden opzeggen. Als het brood klaar was, moest de priester het opnemen en leggen achter het altaar. Na het celebreeren der mis maakte hij een kruis middden op het brood; midden in het kruis stak hij de klos van een spinnewiel en boven op de klos een houten ring. Dan borg hij het op, zoolang het aan geen bederf onderhevig was. Werd nu iemand aangeklaagd van diefstal, hoererij of moord, en verscheen hij voor den priester, dan nam deze het gewijde brood, en gaf het aan twee geloovige mannen. Het werd tusschen deze personen, die als rechters fungeerden, aan den ring opgehangen. Onder de bezwering des priesters zag men toe of het ook draaide; zoo ja, dan was de beklaagde schuldig, zoo neen, dan onschuldig [3]).

Deze proef werd ook wel met de reeds beschreven kaas-en-brood-proef verbonden [4]).

Behalve met den waterketel en het brood werd soms een draaiproef aangewend met een Psalmboek. Men nam een houten

1) *Lamberti Hersfeldensis annales,* ad ann. 1077, l. l., p. 259 seq.
2) Von Hefele, *Conciliengeschichte,* IIte Aufl., Freib. i. B. 1886, Bd. V, S. 98 f.
3) Bij Zeumer, B. 6, p. 691.
4) Ib., A. 26, p. 630, r. 6; A. 27, p. 630, r. 31.

hamer of een stuk hout met een kop aan het einde. De steel of het handvatsel werd eerst gehaald door een stuk hout met een gat er in, of een klos, waarin hij draaien kon. Vervolgens werd hij in het boek gestoken bij de plaats: „Rechtvaardig zijt gij, o God, en rechtvaardig is uw oordeel". Daarna werd het boek gesloten en krachtig toegebonden, zoodanig, dat men het bij den hamer, waarvan de kop naar buiten stak, kon ophangen. Twee personen hielden nu het doorboorde hout of den klos vast; het Psalmboek hing tusschen hen tweeën in. De verdachte moest voor hen staan. Een der twee, die het boek hielden, moest drie malen tot den ander zeggen: „deze heeft het (vermiste) voorwerp". De ander moest antwoorden: „hij heeft het niet". Dan sprak de priester een gebed uit, waarin o. a. voorkwam: „als deze man onschuldig is, moge dit boek met de zon mede draaien; is hij schuldig dan draaie het terug". Zoo luidt althans het eene voorschrift. Volgens een ander moet er enkel op worden gelet of het boek zich beweegt. Draait het, dan heeft de verdachte den diefstal begaan; hangt het stil, dan niet [1]).

Hoe zich dit tot in onze dagen gehandhaafd heeft, blijkt uit een voorval te Leuvenheim bij Brummen in het j. 1904. In zekere woning werd diefstal gepleegd. Aan de vrouw des huizes was bekend geworden, wie de schuldige was, nl. de dienstbode, en ook, waar zij het gestolen geld verborgen had. Daar de vrouw de dienstbode verlangde te behouden, werd besloten haar te sparen. Men zeide nu een oud overgeleverd middel te willen toepassen tot de ontdekking van het ontvreemde. In het Bijbelboek werd een sleutel op zoodanige wijze vastgebonden, dat het oog naar buiten stak, om het boek aan het touw te kunnen laten draaien. Door een der hoeken van den Bijbel werd de richting aangewezen, waarin het gestolene kon gevonden worden.

1) Bij Zeumer, B. XII, 4, p. 671 seq.; A. 33, p. 636 seq. L. Deslisle trof het laatste aan in het oud-Fransch in een HS. van het begin der XIIde eeuw, afkomstig uit het klooster Fécamp. Zie de *Bibliothèque de l'école des chartes*, Paris 1857, XVIIIe année, T. III, IVe série, p. 253 s.

HOOFDSTUK VII.

DE KRUISPROEF.

De kruisproef komt voor in een „capitulare" van den Frankischen koning Pepijn, uitgevaardigd te Vermeria. Als eene vrouw zich beklaagt, dat haar man nooit bij haar heeft gewoond, moeten zij uitgaan tot het kruis [1]). Beide partijen moeten dus de proef ondergaan. Iemand klaagt een ander aan van meineed. Wil hij over dien meineed strijd voeren, d. w. z. er het bewijs van leveren, dan moeten, volgens een gebod van Karel den Grooten, aanklager en beschuldigde beiden bij het kruis staan [2]). Dezelfde keizer bepaalde bij de verdeeling van het rijk onder zijne zonen in het j. 806, dat, „ingeval een verschil ontstond over de grensregeling, hetwelk door geen getuigenis van menschen opgelost worden kon, men trachten moest de waarheid en den wil Gods te vernemen door het oordeel des kruises en niet door een tweegevecht" [3]). Waar wereldlijke of geestelijke personen verdacht worden van meineed, kan hetzij een tweegevecht, hetzij de kruisproef worden aangewend [4]). In zeker geval wordt toegestaan hetzij eene schadeloosstelling van 600 solidi te betalen, hetzij met 12 personen te zweren, of, als de klager den

1) *Decretum Vermeriense*, 758—768? c. 17, in de *Mon. Germ., Capitularia regum Francorum*, ed. Boretius, T. I, p. 41, r. 24 seq. Vgl. Mansi, *Concilia*, T. XII, *App.*, p. 117.

2) *Capitulare Haristallense*, 779, in de *Capitularia regum Francorum*, T. I, p. 49, col. 1, r. 6. Vgl. Mansi, *Concilia*, T. XII, *Appendix*, p. 143.

3) *Divisio regnorum*, 806, c. 14, in de *Capitularia regum Francorum*, T. I, p. 129, r. 20—23.

4) *Pipini Italiae regis capitulare*, c. 4, bij Boretius, T. I., p. 208, r. 11, 12.

eed van 12 personen niet aannemen wil, den strijd tegen hem op te nemen met het kruis, dan wel met schild en knuppel [1]). Elders wordt bij eene verdenking van meineed in wereldlijke aangelegenheden het tweegevecht, in geestelijke de kruisproef voorgeschreven. De laatste wordt dan tevens geschikt geacht voor vreesachtige, onnoozele of zwakkere personen, die niet in staat zijn te vechten [2]). Waar man en vrouw strijd voeren over het nalaten van den huwelijksplicht en beiden bij het kruis moeten staan, wordt den man ook wel geoorloofd zich door eene vrouw te doen vervangen [3]).

In een „capitulare", uitgevaardigd te Aken in het j. 819, heeft keizer Lodewijk de Vrome de kruisproef verboden. „Dat niemand het wage voortaan de kruisproef toe te passen, opdat hetgeen door het lijden van Christus verheerlijkt is, door niemands vermetelheid een voorwerp van verachting worde" [4]).

Uit de opgesomde wetten is niet af te leiden, op welke wijze deze proef werd uitgevoerd. Over de onzekerheid dienaangaande is reeds door Baronius en Baluzius gesproken [5]). Zij het ook, dat men in vele boeken voorgeeft er alles van te weten, eenige onklaarheid blijft bestaan. Wel is het een en ander af te leiden uit de berichten omtrent enkele gevallen, waarin deze proef toegepast werd. Een mismaakte bedelares, die dagelijks aan de poort van het klooster Bischofsheim zat, had zich laten verleiden. Zij wierp haar kind in de beek, die door het kloostererf vloeide. Eene vrouw, die water kwam scheppen, zag het drijven, riep het heele dorp door haar geschreeuw bijeen, en maakte groot misbaar over het vermeende wangedrag der kloosterzusters. De eerwaarde moeder, n.l. de heilige Leoba, liet allen in de kapel komen, en beval, dat zij moesten gaan staan met uitgestrekte armen in den vorm van een kruis en dat zij zoo lang

1) *Capitulare legi ribuariae additum*, 803, c. 4, bij Boretius, T. I, p. 117, r. 30—32; vergel. c. 7, p. 118, r. 12, 13 en *Capitula Karoli apud Ansegisum servata*, c. 5, ib., p. 160, r. 28—30.

2) *Hludovici pii capitularia, Capitula legi addita*, c. 1, bij Boretius, T. I, p. 268, r. 11—14.

3) *Statuta Rhispacensia Frisingensia Salisburgensia*, 799, 800, c. 46, bij Boretius, T. I, p. 230, r. 30—34.

4) *Hludovici pii capitularia*, c. 27, *Capitulare ecclesiasticum*, bij Boretius, T. I, p. 279, r. 29 seq.

5) *Capitvlaria regvm Francorvm* S. Balvzivs coll., Par. 1677, fol., T. II, p. 1153.

moesten blijven staan, totdat zij elk afzonderlijk het geheele Psalmboek in volgorde hadden afgezongen (extensis in crucis modum brachiis stare quoadusque singulae psalterium totum ex ordine psallendo complerent). De bedoeling is waarschijnlijk, dat allen tegelijk moesten beginnen, maar dat er op gelet werd of ieder wel ten einde toe meezong. Verder moesten zij drie malen per dag, om 3 uur, om 6 uur en om 9 uur, met ontplooide kruisbanier onder het zingen van litanieën het klooster rondgaan en de goddelijke barmhartigheid inroepen voor de zuivering van den aangewreven blaam. Toen zij dit reeds twee malen volbracht hadden, en allen om 9 uur de kerk binnentraden, terwijl de geheele bevolking daar tevens vergaderd was, trad Leoba naar het altaar. Staande voor het kruis, dat gereed gemaakt werd om voor de derde maal rondgedragen te worden, strekte zij de handen uit naar den hemel, en bad onder zuchten en geween: „Heer Jezus Christus, koning der maagden, die de oprechtheid liefhebt, onoverwinnelijke God, toon uw vermogen, en verlos ons van deze schande. Want de lasteringen dergenen die tegen u lasteren hebben ons overvallen". „Als zij dit gezegd heeft, wordt gindsche beklagenswaardige bedelaarster, de gevangene en tevens de dienaresse van den ouden vijand, den Satan, met eenen boozen geest vervuld. Als het ware door vlammen omgeven, roept zij den naam aan van de abdis, en belijdt haar haar misdrijf. Een kreet ging op naar den hemel, al het volk verstomde voor het mirakel, de dienstmaagden Gods weenden van blijdschap" [1]).

Waarschijnlijk ook op de kruisproef slaat de volgende oude Friesche legende: „Toen koning Karel en de koning Radboud van Denemarken in het land kwamen, bezette elk zijn oord en zijne grenzen, in den omtrek van Franeker, met een heirleger; en elk zeide: het land was het zijne. Toen wilden wijze lieden het verzoenen, maar de heeren wilden het bevechten. Toen drong men zoolang op verzoening aan, dat men overeenkwam het door de twee koningen op deze wijze te laten beslissen: wie van beiden den ander met stilstaan overtrof, dat die het gewonnen had. Toen bracht men de Heeren te

1) Rudolfus Fuldensis, *Vita Leobae abbatissae biscofesheimensis,* c. 12, in de *Mon. Germ., Script.,* T. XV, P. I, p. 127.

zamen. Toen stonden zij een etmaal in 't rond. Toen liet zich koning Karel zijn handschoen ontvallen. Toen bewoog zich koning Radboud. Toen sprak koning Karel: ha! ha! het land is mijn" [1]). Van welke geschiedkundige waarde dit verhaal overigens zij, men kan er uit opmaken, dat het bij den bedoelden wedstrijd op het lange staan vooral aankwam.

De burgers van Verona ter ééne zijde, de bisschop en zijne geestelijken ter andere, voerden twist over het bouwen van de muren der stad. „Men kwam overeen, dat de zaak zou worden voorbehouden aan het oordeel van God en den Heiligen Geest. Twee jonge geestelijken werden uitgekozen, die beschouwd werden als zonder eenig misdrijf. Men plaatste hen in de kerk van Johannes den Dooper, en liet hen staan bij het kruis. Beiden stonden van het begin der mis tot het midden der lezing van de lijdensgeschiedenis volgens Matthaeus. Toen stortte hij, die door de partij van het openbaar gezag aangewezen was, als ontzield ter aarde. De ander stond tot het einde der lezing" [2]). Deze geschiedenis heet voorgevallen te zijn in den tijd van Karel den Grooten.

Of de kruisproef door het verbod van keizer Lodewijk den Vromen werkelijk in onbruik is geraakt?

---

1) *Oude Friesche wetten met Nederduitsche vertaling*, Campen [1782], 4° blz. 103—105; bij Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, S. 439.

2) *Italia Sacra* auctore F. Ughello, Venetiis 1720, fol., T. V, p. 711; vergel. de aanteekening van Baluzius in zijne uitgave der *Capitvlaria regvm Francorvm*, T. II, p. 1153 seq.

HOOFDSTUK VIII.

HET TWEEGEVECHT.

De oude Germanen trachtten van te voren den uitslag van een oorlog te weten te komen door een tweegevecht. Een krijgsgevangene van het volk, tegen hetwelk zij oorlog gingen voeren, lieten zij strijden tegen iemand, dien zij uit hun eigen landslieden hadden uitgekozen. Elk moest vechten met de wapenen van zijn vaderland. De overwinning van den een of van den ander werd voor een voorteeken gehouden. Tacitus noemt dit zelf een „auspicium" [1]). Het is dus geen gods-oordeel. Iets anders wordt het, waar men door het tweegevecht den oorlog vermijdt. De Vandalen en Alemannen twistten om het bezit van Gallicië, een ergerlijk geval, omdat deze volksstammen na aan elkander verwant waren. Toen ze reeds gewapend tegen elkander overstorden, zeide de koning der Alemannen: „waartoe wordt het geheele volk in den krijg betrokken? Laat toch, wat ik bidde, niet beide stammen ten gronde gaan! Laten twee der onzen met hunne wapenen ten kamp schrijden en de zaak uitvechten. Hij, wiens knaap overwonnen zal hebben, zal zonder verderen strijd de landstreek bezitten". Hierin stemde al het volk toe. De vertegenwoordiger der Vandalen werd overwonnen [2]), lag onder en werd gedood. Onder de Franken moesten de vorsten zweren, als zij de zaak niet beslechten konden, zich tot het

1) *Cornelii Taciti De origine et situ Germanorum liber*, rec. A. Holder, Lps. 1878, c. 10, p. 11.

2) Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, L. II, c. 2, in de *Mon. Germ., Scriptores rerum merovingicarum*, T. I, p. 60 seq.

tweegevecht begeven. In de capitulariën der oudste Karolingische koningen wordt herhaaldelijk het tweegevecht voorgeschreven of ten minste ter beslechting van verschillende zaken toegelaten [1]). Het had plaats met knuppels of met schilden en knuppels [2]). In een enkel geval wordt het tweegevecht door Karel den Grooten uitdrukkelijk uitgesloten [3]). Ook de oude Bourgondische wet kende het tweegevecht. Als de valsche getuige door het goddelijk oordeel bezwijkt in den strijd, moeten allen, die hetzelfde getuigd hebben, volgens die wet een boete betalen van 300 solidi [4]).

Het oude Friesche recht kent het tweegevecht in den volgenden vorm. Tusschen Lauwer en Weser bestaat deze gewoonte: hij, die boete voor een manslag verlangt, spreke één man aan, zeggende dat hij de moordenaar is van zijnen naaste en dat hij zoengeld voor den gedoode moet betalen. Als deze nu antwoordt: ik wil mij met mijne eedgenooten door een eed zuiveren, zegge de eerste, dat hij hem in eene publieke terechtzitting zal aanspreken en hij doe alzoo: hij spreke hem ten overstaan van den rechter aan. Als de aangesprokene niet kan ontkennen, werpe hij de schuld op iemand anders. Dit moet hij aldus doen: hij brenge den man, dien hij daarvoor uitkiest, naar voren en zwere: „deze man is schuldig aan den moord, waarover ik word aangesproken", hem vasthoudende bij den zoom van zijn mantel. Indien de ander de waarheid van dien eed wil loochenen, zwere hij, en kome met de wapenen tegen hem op in het tweegevecht. Wie van tweeën in den strijd verslagen wordt en zich gewonnen geeft, betale het zoengeld voor den gedoode. Als hij het leven laat, betale zijn naaste erfgenaam. In zulk een strijd is het elk geoorloofd een kampioen voor zich te huren als hij hem vinden kan. Als de gehuurde kampioen gedood wordt, betale hij, die hem gehuurd heeft, eene boete van 60 solidi of 3 pond aan de koninklijke kas, en daarenboven het zoengeld van den gedoode

1) Bij Boretius, T. I, p. 148, r. 17; p. 180, r. 27, 28; p. 208, r. 11; p. 268, r. 7, 8.

2) Ib., p. 180, r. 28; p. 268, r. 8.

3) *Divisio regnorum*, 806, c. 14 in *Karoli magni capitularia*, bij Boretius, T. I, p. 129.

4) *Leges Burgundionum* ed. L. R. de Salis, *Liber constitutionum sive lex Gundebada*, c. LXXX, 3, in de *Mon. Germ., Legum nationum germanicarum, Tomi II. Pars I*, p. 104.

man [1]) (over wien het geding liep). In het latere Friesche recht wordt bepaald, dat een tweegevecht niet mag gevoerd worden om minder dan drie pond en 8 ons: dat is de kampwaardige som. De eischer klaagt zijne tegenpartij viermaal aan ter terechtzitting, op de vierde verbinden partijen zich tot den kamp. Er moet nu een borg gesteld worden, en die borg moet zooveel goed hebben, dat hij den kampwaardigen schat betalen kan. Verder moeten door de partijen over en weer de strijdeeden gezworen worden. Hij, die den eed heeft te doen, legt zijne hand op de heiligen en de asega (de rechtspreker, de voorganger van het volk bij de rechtspraak) staaft hem den eed: „dat hem God alzoo helpe en de Heiligen". De klager zweert nu eerst: dat hij recht heeft; de beklaagde eveneens; de klager weer: dat hij een rechten eed en geen meineed zweert; de beklaagde eveneens. Na deze vier voorbereidende eeden begint nu de eedstrijd over het eigenlijke punt van geschil en wel met een eed van den beklaagde, bijv. dat hij den klager niet beroofde van hooi of stroo of goed of vee, waarop de klager onder eede antwoordt, dat hij hem wel beroofd heeft van hooi, stroo, goed en vee. Nu de beklaagde weer: dat hij hem niet beroofd heeft voor een waarde van 3 pond en 8 ons, en de klager tot antwoord: dat het geroofde ten minste die waarde had. Nu weer de beklaagde en de klager beiden over de vraag, of de eerste de schade wil beteren zonder tusschenkomst van den schout. En eindelijk de beklaagde, dat hij rechtens den roof jegens den klager niet behoeft te boeten, en de klager weder, dat hij dien nu wel rechtens jegens hem moet boeten. Thans moet hij een anderen borg hebben, als hij die voorheen zijn borg was, geen borg wil blijven; deze zal 21 nachten borg zijn. De borg moet zoo rijk wezen, dat hij den kampwaardigen schat, die bij de gerechtelijke aanspraak gevorderd was, geheel betalen kan, zoo moet hij den borgtocht hoeden, totdat de spietsen verwisseld zijn. Indien hij geen kampioen kan bekomen, zoo moet hij op de Heiligen zweren, dat hem de nood belet heeft; dan heeft hij nog 21 nachten. Als 't hem daaraan nog hapert, dat hij geen kampioen kan krijgen, dan heeft hij nog 21 nachten. Zijn de 63 nachten voorbijgegaan, dan zal men den kamp bevechten binnen den ban

1) *Lex Frisionum,* Tit, XIV, c. 3, in de *Mon. Germ., Legum* T. III, p. 668.

(het rechtsgebied) waar hij bezworen is. Hierop heeft de schout de keur, waar hij het geding wil laten aanzeggen. Thans moeten zij, die den kamp voeren, de kampioenen daar ter plaatse brengen en de „asega" moet hun de kampplaats aanwijzen. De kampplaats moet aan alle kanten 63 voeten breed zijn. Daar moeten de kampioenen binnen zijn, ook de krijtwaarders, de schout, en de „asega"; wie daar anders ingaat, is den grave twee pond schuldig. Daarna, wanneer des schouten ban (rechtspleging) begint, zoo moet de „asega" hun bevelen, dat zij binnen drie dagen den kamp bevechten zullen, met zes wapens. De zwaarden moeten even lang zijn. De schout en de „asega" zullen de wapens des avonds en des morgens schouwen. Dan zullen de wapens aan de kampplaats blijven, waar de kampioenen ze brengen. Ieder zal twee zwaarden hebben, opdat hij, zoo het eene breekt, het andere neme, als hij kan [1]).

Eene teekening in den Heidelberger Sachsenspiegel stelt een tweegevecht voor. De beide kampioenen zijn gewapend met schild en zwaard. Rechts bevindt zich de rechter. Het handschrift is uit de XIII^de^ eeuw [2]). Bij P. Lacroix, „Vie militaire et religieuse au moyen âge", komt het fac-simile voor eener miniatuur van den „Roman de Charles Martel", in een handschrift der XV^de^ eeuw, aanwezig in de Bourgondische bibliotheek te Brussel. Men ziet daar de aflegging van den eed en de plaatsvervanging. De abt van St.-Dénis ligt geknield voor den bisschop van Parijs en zweert, dat de zaak, die door zijn kampvechter verdedigd wordt, rechtvaardig is [3]). Eene andere miniatuur in een handschrift der zelfde eeuw in de nationale bibliotheek te Parijs maakt aanschouwelijk, hoe de beide partijen, de klager en de verweerder, ten overstaan van den rechter geknield hunne laatste eeden zweren met de hand op evangelie-boek en kruis [4]). Over de verschillende eeden, die hier en daar bij het tweegevecht gezworen werden, is gehandeld in het uitvoerige geschrift

1) *Oude Friesche wetten*, Campen [1782], eerste deel, *Dit is Landrecht der Freesna*, c. 43—45, blz. 54—62; bij Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, § 43—45, S. 393 f.; Fockema Andreae, blz. 51—53.

2) In fac-simile bij F. Heinemann, a. a. O., Abb. 30 op S. 34.

3) Lacroix, l. c., fig. 125, p. 164.

4) Ib., fig. 127, p. 166.

over dit onderwerp van Kornelis van Alkemade en Mr. Van der Schelling [1]). Daar bevindt zich mede eene afbeelding, waarop de eeds-aflegging wordt voorgesteld [2]). Men ziet ook één der kampioenen biechten. Dit past echter alleen bij latere tijden. In de tweede helft der XIV^de^ eeuw trad Willem van Leeuwen, wonende te Alfen, (van wien bekend is, dat hij in het j. 1363 Hoogheemraad van Rijnland was) op als kampioen voor den graaf van Holland tegen Boudyn Jansz., wonende te Delft. In de rekeningen der grafelijkheid van Holland komt eene verantwoording voor van de kosten, welke dit voor den graaf medebracht. Er blijkt uit, dat de mis werd gelezen en biecht gehoord, en dat de priester, die dit verrichtte, behoorlijk zijne belooning ontving [3]).

De beroemde Nederlandsche rechtsgeleerde Damhouder, schrijvende in het midden der XVI^de^ eeuw, kende het gerechtelijke tweegevecht nog slechts als eene verboden instelling, behalve in Frankrijk, waar het door een dekreet van koning Filips den Schoonen van het j. 1306 voor een viertal gevallen opnieuw geregeld was [4]). In Holland, Engeland en waarschijnlijk in andere landen is het gerechtelijke tweegevecht niet zoozeer afgeschaft als wel langzamerhand in onbruik geraakt.

De min of meer gereglementeerde strijd van man tegen man buiten de rechtspraak om, bleef over, in Frankrijk en elders. Dit is de oorsprong van het hedendaagsche duel. „Lorsque le combat judiciaire fut tombé en désuétude, ce qui n'arriva guère que dans le cours du quinzième siècle, le combat singulier persista et se maintint dans les moeurs de la noblesse. Une offense personnelle, souvent légère, une querelle, une vengeance, c'en était assez pour forcer deux rivaux, deux ennemis, à en venir aux mains. L'esprit de la chevalerie et celui de la féo-

1) Kornelis van Alkemade, *Behandeling van 't Kamp-regt; d' aaloude en opperste regtsvorderinge voor den hove van Holland; mitsgaders de oorsprong, voortgang en 't einde van 't kampen, en duëlleeren,* door Mr. P. van der Schelling, Rotterd. 1740, 8°, § 44, blz. 217—231.

2) Ib., tegenover blz. 217.

3) Ib., blz. 374: »Item, den *Kempe* gegeven tot *Offergelde,* tot *Biegtegelde,* den *Paap,* ende den *Koster,* die hem de *Misse* dede, doe hy ten Kampe ging, 6 *d*".

4) *Praxis rervm criminalivm,* Authore Iodoco Damhouderio, Antverp. 1555, 8°, p. 122.

dalité germanique encourageaient et soutenaient cette habitude batailleuse, qui confiait à la vigueur et à l'adresse corporelle le soin de défendre l'honneur et de satisfaire le ressentiment. A mesure que la chevalerie expirait comme institution, il semblait que la noblesse, pour en reconquérir une ombre et un souvenir lointain, se livrât avec plus de frénésie aux fureurs du duel. Au seizième siècle, sous les derniers Valois, la place Royale et le Pré-au-Clercs furent souvent arrosés du sang des meilleurs gentilshommes. En vain Henri IV et Richelieu rendirent ils les édits les plus sévères contre cette mode barbare" [1]). Dat het hedendaagsche duel in Duitschland hieruit is voortgekomen en uit Frankrijk in Duitschland werd ingevoerd, is niet lang geleden betoogd geworden in eene monographie over dit onderwerp [2]).

---

1) Lacroix, l. c., p. 168.

2) Dr. G. von Below, *Das Duell in Deutschland, Geschichte und Gegenwart*, Kassel 1896.

HOOFDSTUK IX.

DE PROEF MET DE GRASZODE, HET LOT EN HET BAARGERICHT.

De proef met de graszode behoort te huis in het Noorden van Europa. Zij bestond hierin: uit een grasveld werd een smalle strook losgemaakt en opgetild. Twee speren werden er onder geplaatst om haar in de hoogte te houden, terwijl de uiteinden met den bodem verbonden bleven. Wie zeker bewijs wilde voeren, moest er onder doorgaan, zonder dat de zode uit elkander viel [1]). In het dorp Mandeure bij Mumpelgard in Frankrijk heeft iets dergelijks bestaan. In een huis of op het veld was gestolen. De dief was onbekend. Alle inwoners werden des Zondags na den „Vesper" op de plaats van het gerecht ontboden. Een der boeren maakte de oorzaak der oproeping bekend en stelde den eisch, dat de dief het gestolene zou teruggeven en zes maanden lang aan geen rechtszitting deelnemen. Gaf na deze vermaning en bedreiging met den ban de schuldige zich niet aan, dan ging men over tot de beslissing door den stok. Twee meiers hielden een stok aan beide einden in de hoogte, zoo hoog, dat een man er onder kon staan. Iedere inwoner moest onder den stok doorgaan en betuigde hiermede zijne onschuld. Geen voorbeeld is bekend, dat de schuldige het gewaagd zou hebben. Hij bleef dus alleen achter, en de zaak kwam uit. Had hij het gewaagd, en was zijne schuld later toch openbaar geworden, dan zou voortaan niemand meer met hem gesproken, of hem geantwoord, daarentegen ieder hem als een verscheurend

1) F. Dahn, *Bausteine,* S. 44; Grimm, *Rechts-Alterthümer,* S. 118.

dier vermeden hebben [1]). Dat deze proeven niets anders zijn geweest dan de voortleving van zuiver voor-christelijke gebruiken, mag wel hoogst waarschijnlijk worden geacht.

Tacitus heeft geboekstaafd, op welke wijze de Germanen het lot wierpen. Een geschrift uit de tweede helft der IX^{de} eeuw, waarin de zeden en godsdienstige gebruiken der nog heidensche Saksers kortelijk geschilderd worden, heeft die beschrijving overgenomen. Het loten ging op eene eenvoudige manier. Men kapte den tak van een ooftboom en sneed dien in kleine twijgjes. Die twijgjes werden door teekens onderscheiden. Men spreidde ze nu willekeurig door elkander uit op een wit kleed. Was het eene openbare raadpleging van het lot, dan trad nu de priester van den staat, was het eene particuliere, dan de huisvader op. Hij bad tot God, blikte naar den hemel, nam de twijgjes drie maal één voor één op, en legde de opgenomene uit naar het teeken, dat er te voren op aangebracht was [2]).

In het leven van den hl. Willehad, den eersten bisschop van Bremen, beschreven door zijnen opvolger Ansgar, treft men het verhaal aan, hoe de heidensche bewoners van een dorp in de tegenwoordige provincie Groningen het lot wierpen over den christenzendeling, waarbij de godheid ten zijnen voordeele besliste. „Willehad ging over de rivier Loveke (Lauwers?) en kwam op eene plaats die Humarcha heette. Daar begon hij aan de barbaren den naam des Heeren te verkondigen en hun te overreden om de bijgeloovige vereering der afgodsbeelden te verlaten en de kennis van den eenigen, waren, God aan te nemen. Dan konden zij door de afwassching van den Doop vergeving hunner zonden verdienen. Hierbij verklaarde hij, dat het onverstandig was en ijdel hulp te zoeken bij steenen, troost en steun te verwachten van stomme en doove beelden. Toen het woeste volk, dat maar al te zeer aan de afgoderij overgegeven was, dit gehoord had, ontstaken allen in hevigen toorn, knarsten op hunne tanden, en zeiden, dat zulk een goddelooze niet langer behoorde te leven, maar des doods schuldig was,

1) Grimm, a. a. O., S. 934.

2) *Cornelii Taciti de origine et situ Germanorum liber*, c. 10; *Translatio S. Alexandri auctoribus Ruodolfo et Meginharto*, c. 2, bij Pertz, *Mon. Germ., Script.* T. II, p. 675, r. 30—35.

iemand, die zich vermeten had zulke heiligschennende woorden tegen hunne onoverwinnelijke goden uit te brengen. Sommigen waren wijzer, en zeiden, dat zij nog niet wisten of deze godsdienstregel krachtens goddelijken wil werd voorgesteld ja dan neen; verder dat de man aan geen misdaad schuldig was. Het zou dus onbehoorlijk zijn hem op zulke losse gronden ter dood te brengen. Liever moest het lot geworpen worden, opdat van wege den hemel zou worden geopenbaard, of hij verdiend had te sterven, dan wel of zij hem vrij moesten laten gaan; in dit geval zouden zij zich dan niets te verwijten hebben. Het geschiedde zooals zij hadden aangeraden. Naar de wijze der heidenen werd het lot over hem geworpen, of hij moest leven of sterven. De bestiering der goddelijke voorzienigheid bewerkte, dat de uitspraak des lots geen doodvonnis over hem kon zijn. Daarom waagden zij het niet hem eenig kwaad te doen; maar, na onderling raad gehouden te hebben, zonden zij hem ongedeerd heen" [1]). Het bijgeloof der Christenen en dat der heidenen ontmoeten elkander dus hier op eene gemoedelijke wijze.

De „Lex Ribuaria" hield in, dat een beklaagde, die geen eedgenooten vinden kon, zich moest trachten te ontschuldigen door de ketelproef of door het lot [2]). De oude wet der Friezen geeft uitvoerige inlichting omtrent de toepassing van het lot in het Christelijke tijdperk. Iemand is gedood in een volksoploop te midden van de menigte. De dader kan niet gevonden worden wegens het groote aantal dergenen, die er bij waren. Dan mag hij, die zoengeld voor hem eischt, tot zeven mannen over den manslag aanspreken, en ieder hunner van den manslag beschuldigen. Nu moet ieder hunner met elf eedgenooten zich door eenen eed van de beschuldiging zuiveren. Dan moeten zij naar de kerk gebracht en moet boven het altaar het lot geworpen worden; of als het niet in eene kerk geschieden kan, dan boven de relieken der heiligen. Het werpen van het lot moet gebeuren in dezer voege: „twee stukjes hout in den vorm van een dobbelsteen worden gesneden uit een soort takken, die men teenen noemt; het eene wordt gemerkt met een kruisteeken, het andere

1) *Anskarii Vita S. Willehadi,* c. 3, bij Pertz, *Mon. Germ., Script.,* T. II, p. 380 seq.

2) *Mon. Germ., Legum* T. V, fol., p. 224, r. 11—13.

wordt ongemerkt gelaten. Beide worden in schoon linnen gewikkeld. Nu wordt er een worp mede gedaan boven het altaar of boven de relieken; de priester, als hij tegenwoordig is, of, als een priester ontbreekt, een onschuldige knaap moet een van de twee stukjes van het altaar opnemen; ondertusschen moet God gebeden worden, dat hij door een duidelijk teeken toone, of de zeven, die omtrent den beganen manslag een eed afgelegd hebben, de waarheid hebben bezworen. Heeft hij het stukje opgenomen, dat met het kruis geteekend is, dan zullen zij, die gezworen hebben, onschuldig zijn; maar heeft hij het andere opgenomen, dan moet ieder der zeven zijn eigen lot of stukje hout uit den tak snijden, en merken met zijn eigen teeken, zoodanig, dat zoowel hij als de omstanders het kunnen herkennen. Ze moeten worden gewikkeld in schoon linnen en gelegd boven het altaar en boven de relieken. De priester, als hij tegenwoordig is, of, zoo niet, dan een onschuldige knaap, moet ze alle één voor één opnemen en vragen, wie zijn lot herkent. Hij aan wien het laatste lot behoort, wordt gedwongen het zoengeld voor den manslag te betalen; terwijl de overigen, wier loten eerder zijn opgenomen, worden vrijgesproken" [1]).

Eene aanschouwelijke voorstelling van het werpen van het lot is gegeven in eene afbeelding bij Van Alkemade [2]). Het is niet te zeggen of zij berust op betrouwbare oudere afbeeldingen of beschrijvingen dan wel op de phantasie. Stellig wijkt zij af van de wijze, waarop het loten geregeld is in de „Lex Frisionum". Doch er hebben ook andere manieren van loten bestaan, zooals bijv. de „Sortes sanctorum". Dit kwam hierop neder, dat men de profetische of apostolische boeken, of een ander deel van den Bijbel, opensloeg, en uit de eerste in het oog vallende plaats eene goddelijke voorzegging opmaakte. Augustinus spreekt in een brief aan Januarius van lieden, die van de bladzijden der evangeliën het lot lezen. Hij acht het beter dat men dit doet, dan dat men de toevlucht neemt tot het raadplegen der demonen, al behaagt het hem niet, dat men de goddelijke orakels, die spreken met het oog op het andere leven toepassen

1) *Lex Frisionum, Mon. Germ., Legum Tom. III,* p. 667 seq.
2) Van Alkemade, a. w., tegenover blz. 105.

wil op wereldsche zaken en de ijdelheid van dit leven [1]). De afkeuring is zwak.

Ook nog in een anderen vorm dan het raadplegen van Schriftwoorden zonder meer heeft men deze „sortes" toegepast. Rendel Harris ontdekte, dat zekere Grieksche spreuken die zich in den beroemden codex der evangeliën, bekend als „Codex Bezae" (D), onder de bladzijden van het evangelie van Markus bevinden [2]), behooren tot een stelsel, waarmede de „sortes sanctorum" werden uitgeoefend. Dezelfde verzameling van spreuken wordt in meer volledigen vorm aangetroffen in het Latijnsche handschrift der evangeliën, gewoonlijk aangeduid als „Codex sangermanensis (g^1)". De inrichting is deze: wie de „sortes sanctorum" wil raadplegen, (wie een reis wil ondernemen, eene verbintenis aangaan, ten strijde wil strekken, enz.; en vooraf iets verlangt te weten van den uitslag), slaat het boek open en vindt daar eene uitspraak als volgt: „pas op, strijd niet"; of: „wat geschiedt zal voltooid worden"; of: „gij zult de zaak niet verwerven"; of: „de zaak wordt volbracht" en dergelijke [3]). Weldra werden de „sortes sanctorum" op eenige kerkvergaderingen in het tegenwoordige Frankrijk verboden, zooals te Vennes in Bretagne (465) [4]), te Agde (506) [5]) en te Orleans (511) [6]). Deze besluiten van Agde en Orleans zijn door Gratianus opgenomen in zijn „Decretum" [7]). Ook Karel de Groote heeft het verboden: „dat niemand het wage te loten of eenige voorspellingen te doen in het Psalmboek of in het Evangelie" [8]). En toch heeft het waarschijnlijk altijd door voortbestaan. De uitgevers der „oude Friesche Wetten" verklaarden in het

1) *Dilectissimo filio Ianuario Augustinus,* Epistola CXIX, De ritibus Ecclesiae, c. 20, in de *Opera* per theologos Lovanienses, Par. 1651, fol., T. II, p. 220, col. 1, *b.*

2) Het schrift dezer aanteekeningen is uit de 10de eeuw; maar het gebruik is veel ouder.

3) J. Rendel Harris, *A study of Codex Bezae,* in de *Texts and studies* ed. J. Armitage Robinson, Vol. II. 1, Cambr. 1891; Dezelfde, *The Annotators of the Codex Bezae, with notes on the sortes sanctorum,* Lond. 1901.

4) Bij Mansi, *Concilia,* T. VII, p. 955 (c. 16).

5) Ib., T. VIII, p. 331 seq. (c. 42).

6) Ib., T. VIII, p. 356 (c. 30).

7) c. 6, 9, Causa XXVI, q. 5.

8) Bij Boretius, T. I, p. 64.

j. 1722, dat dit gebruik in hunne dagen nog onder bijgeloovige menschen, met den naam van „Bijbel-loten" bekend en in gebruik was [1]).

Het baargericht werd ingesteld na een geval van doodslag, als de schuldige niet ontdekt was, maar verdenking bestond tegen een of meer personen. Men liet hen bij de baar treden en het lijk aanraken, omdat men geloofde, dat dit bij de nadering van den schuldige zou beginnen te bloeden. Bleef het bloeden achterwege, dan had de verdachte zich door de toetreding gezuiverd. In geen Middeleeuwsche noch in vroegere wetten heeft Grimm deze proef aangetroffen. Zij werd echter nog later bij vele rechtbanken toegepast. De eerste vermelding heeft Grimm ontmoet in gedichten van de XIII^de^ eeuw [2]).

Legesser heeft in een formulierboek van het j. 1568, in handschrift aanwezig in de Burgerbibliotheek te Lucern, een voorschrift gevonden, hoe het baargericht ingesteld worden moet: „Men moet de baar buiten den gewijden grond plaatsen onder blooten hemel op zoodanigen afstand, dat niemand in de baar kan zien. Dan moet de verdachte, geschoren op alle plaatsen waar hij haar heeft (opdat hij geen tooverij, in het haar verborgen, zou kunnen mededragen), naakt tot op een nieuw onderkleed, met een gewijd licht in de linkerhand, alleen, onder geleide dergenen die langs gerechtelijken weg hiertoe aangewezen zijn, naar de rechter zijde der baar treden, nederknielen en met genoemde officiëele getuigen vijf Paternosters, Ave Maria's en de (Twaalf artikelen des) geloofs bidden, opdat God tot ontdekking der waarheid een teeken wille doen. Dan moet hij op de borst van het lijk, dat rondom de wond, het hart en den mond ontbloot behoort te wezen, zijne rechterhand leggen en zweren: gelijk ik hier zie en aanraak dit doode lichaam, zoo bid ik God, of ik hem ombracht of schuldig ben aan zijnen dood, daartoe raad, daad, gunst, steun, of hulp heb toegebracht in eenigen vorm, dat dan God, de almachtige, hier een openlijk teeken geve om mijne schuld of onschuld aan den dag te brengen. Zoo helpe mij God en alle heiligen" [3]).

---

1) *Oude Friesche wetten*, blz. 105, aanteekening.

2) Grimm, a. a. O., S. 930.

3) A. Ph. von Segesser, *Rechtsgeschichte der Stadt und Republik Lucern*, Lucern 1854, Bd. II, S. 702.

De Berner-kroniek van Anshelm verhaalt op het j. 1503: „eene vrouw was vermoord. Eene hevige verdenking viel op Hans Spiess. Men zette hem gevangen te Willisau, en sloot hem in het blok. Maar geen foltering bracht hem tot bekentenis. Men besloot nu de vrouw, welke reeds 20 dagen te Ettiswil op het kerkhof gelegen had, op te graven, op een baar te leggen, en den verdachte geschoren en naakt daarlangs te voeren. Hij moest dan de rechterhand op haar leggen, en een van buiten geleerden eed bij God en alle heiligen zweren, dat hij aan dezen dood geen schuld had. Toen dit ellendige en gruwelijke schouwspel werd aangericht, begon de doode, zoodra hij haar zien kon, schuim op te geven, hoe dichter hij naderde, des te meer. Toen hij er vlak bij kwam, veranderde zij van kleur, en ving aan te bloeden, zoodat het door de baar naar beneden liep. Toen viel hij op zijne knieën, bekende openlijk den moord, en verzocht om genade".

Eene miniatuur in Diebold Schilling's „Schweizerchronik", handschrift 1484 der Burgerbibliotheek te Lucern, geeft van het baargericht eene aanschouwelijke voorstelling. De verdachte wordt hier aan een touw geleid. Hij is ontbloot van ieder kleedingstuk [1]).

Twee Nederlanders, Johannes Caurick, doctor in de medicijnen, gepromoveerd te Leuven, en Jan Camerlinck uit den Haag, studeerden te Althoff aan de universiteit van Neurenberg. Zij bezochten een dorp, waar het kermis was, en werden in een vechtpartij hevig verwond. Nadat zij door de zorg van de curatoren der universiteit op een slede naar Althoff teruggebracht waren, is de eerstgenoemde drie dagen later overleden. Overeenkomstig het gebruik aldaar werd van wege de „heeren van Neurenberg" gelast het doode lichaam van Caurick in de kerk te brengen om baarrecht over hem te houden, in dier voege, dat alle huislieden van het dorp waar de verwonding had plaats gehad, zoowel mannen als vrouwen en kinderen, moesten komen, en steken hun vinger in de wond „om soe de hantdadige te becomen". Daarna werd het lijk op behoorlijke wijze op kosten

1) Fac-simile bij F. Heinemann, *Der Richter und die Rechtspflege*, Beil. 4, tegenover S. 32.

der Nederlandsche studenten aldaar begraven. Dit geschiedde volgens de verklaring van een ooggetuige in Februari van het j. 1591 [1]).

Te Wageningen was in het j. 1595 een jonge man vermoord. „Den volgenden dag had de richter van Wageningen met schepenen het lijk van den verslagene geschouwd ten huize van diens vader, en alleen een steekwond gevonden beneden den navel, een weinig ter rechter zijde. Daar liet hij ook brengen den op vermoeden geapprehendeerden Johan Derrickss. en degenen die mede in het gelag gezeten hadden. Toen uit de ondervraging niet bleek wie de daad gepleegd had, liet hij allen, den een na den ander, de hand op de wond van het doode lichaam leggen, om te beproeven of zoo de bedrijver ook ontdekt worden kon". Dit bracht echter niets aan het licht. Toen alle middelen uitgeput waren, werd het godsgericht beproefd. Voor de begrafenis werd het lijk naar het raadhuis gebracht, de kist geopend, en de wond ontbloot. Aan een viertal personen werd nu bevolen binnen te komen en „de een na den ander de hand op de wond te leggen. Zij voldeden hieraan een- en andermaal, openlijk onder aanroeping van Gods naam betuigende, dat zij aan den doodslag onschuldig waren en niet wisten wie de schuldige was. Ten derden male hebben zij met een plechtigen eed, en zulks met opgestoken vingers, bij God en het heilige evangelie gezworen, onder aanroeping van de goddelijke majesteit, zoo iemand hunner aan den doodslag schuldig of met den schuldige bekend ware, ‚dat die Almachtige Godt sulcx bij schijnbair teickenen wilde bewijsen, then eynde dat die dader gebuerlicke gestraff und die ohnschuldigen van alle ahnticht gevrijt ende huers onschults mochten hebben te genieten' ". Op verzoek van dengene, die voornamelijk van schuld werd verdacht, werd hiervan een officiëele oorkonde opgemaakt, waarin burgemeesters, schepenen en raad der stad Wageningen verklaarden, dat hun „bij sulcke prouve van den handtdadiger niet en is gebleken" [2]).

1) Eene attestatie, medegedeeld door G. H. J. C. Eschauzier, in *De Navorscher*, Zaltbom. 1904, blz. 90 vlg.

2) De oorkonde is afgedrukt door Mr. J. J. S. baron Sloet, in *Bijdragen der Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis*, Arnh. 1905, Dl. VIII, blz. 449—452.

HOOFDSTUK X.

DE FORMULIEREN VOOR DE GODS-OORDEELEN.

Een onwederlegbaar getuigenis van het aandeel, dat de Christelijke kerk genomen heeft in de gods-oordeelen, vormen de bewaard gebleven formulieren. Deze formulieren zijn van zuiver kerkelijken aard, dragen de uitvoering der proeven op aan de priesters, onderstellen, dat de meeste handelingen geschieden in of nabij een kerkgebouw, en schrijven tal van kerkelijke ceremoniën voor. De hoogst ontwikkelde geestelijken zullen deze dingen niet bevorderd hebben. Sommige pausen hebben ze bestreden. Maar niemand kon beletten, dat de gods-oordeelen bleven heerschen in verschillende streken, omdat zij beantwoordden aan diep gevoelde behoeften, en rustten op overtuigingen, die van de vaderen geërfd waren. De Middeleeuwsche Christenen konden de gods-oordeelen niet loslaten, zoolang als zij leefden in het meest naïeve wondergeloof, ademhaalden in eene wereld vol duistere geheimzinnigheden, zich omringd waanden door booze geesten en krachten, tegen welke niets anders hielp dan toovermiddelen of liever door de kerk geijkte wijdingen en bezweringen, zoolang als zij in spannende vragen, waarbij het ging om leven of dood, geen anderen uitweg kenden om de waarheid te weten te komen dan het betreden der paden, die reeds de vroegste voorgeslachten bewandeld hadden, en waarvan de vaderen aan de zonen verhalen hadden gedaan in donkere, lange winteravonden, wanneer de angstige verbeelding bij uitnemendheid werkzaam was, en in vertrouwelijke uren de verborgenste bijzonderheden uit het verleden werden opgehaald. Men geloofde er in, en dit geloof was een dierbaar kleinood, dat men elkander

in de afzondering overgaf. Waar het er op aankwam, kon men onmogelijk nalaten dienovereenkomstig te handelen. Nu waren verreweg de meeste geestelijken kinderen van hunnen tijd, deelden de overtuigingen en gevoelens hunner volksgenooten, waren bereid de hulpmiddelen der kerk in dienst te stellen ter bereiking van een doel, dat in hunne omgeving als heilig werd beschouwd, en de kerkelijke ceremoniën in overeenstemming te brengen met behoeften, die van oudsher in het nauwste verband gebracht waren met de godsdienst. Waarschijnlijk werden in den beginne slechts de oude heidensche bezweringsformules door andere in Christelijke, inzonderheid Bijbelsche, termen vervangen. Weldra breidde het ceremoniëel zich uit, terwijl het meer en meer werd aangepast aan de plechtigheden van den Christelijken eeredienst. Er groeiden formulieren uit, die men op schrift stelde, die de een van den ander overschreef. Nooit werden zij door eene officiële uitspraak eener kerkvergadering gewettigd. Maar zonder dat er gerucht over werd gemaakt, werden zij verbreid en aangevuld. Hierbij dient verder dit bedacht te worden, dat de grenzen der kerkelijke en der wereldlijke rechtspraak dikwijls ineenvloeiden, dat de wereldlijke rechters bij het onderzoek der beschuldigden dikwijls geen anderen raad wisten dan de toepassing van het gods-oordeel, en dat dientengevolge de vertegenwoordigers der kerk, de gods-oordeelen in stand houdende en met kerkelijke ceremoniën omringende, vaak slechts deden, wat hunne omgeving of de overheid van hen eischte.

Trouwens, niet bij alle gods-oordeelen heeft de kerk in gelijke mate medegewerkt. De bekende formulieren strekken zich slechts uit tot de waterproeven, de vuurproeven, de kaas- en broodproef, de avondmaalsproef, de proeven met den hangenden waterketel, het hangende brood en het hangende Psalmboek. Voor andere werden ze niet overgeleverd of hebben ze nooit bestaan. Voorzoover priesters er bij betrokken waren, zullen zij zich tot zeer enkele vormelijke handelingen bepaald hebben. Overigens vernemen wij de min of meer sacramenteele woorden die er bij gesproken moesten worden, alleen uit enkele voorschriften en verhalen betreffende hare toepassing.

Oorspronkelijk zijn de bedoelde formulieren alleen in zeer beperkten kring bekend geweest. Men betrachtte er zekere geheimzinnigheid mede, en was niet mededeelzaam omtrent den

inhoud van gebeden en bezweringen, waarvan men zulk eene wonderbaarlijke uitwerking verwachtte. Dat de kerkelijke overheid ze slechts oogluikend toeliet, strekte te meer om er een eenigszins verborgen bestaan aan te verzekeren. Toen vele nevelen van het bijgeloof opklaarden, de overtuigingen veranderden, geraakten de gods-oordeelen in onbruik. Weldra sluimerden de schriftelijke formulieren in diepe vergetelheid.

Eerst allengs zijn ze weder aan het licht gebracht. De vroegste druk van documenten van dezen aard is waarschijnlijk die in de „Annales Boioariorum" van Aventinus geweest. Andere werden opgenomen door Fr. Pithou in zijn „Glossarium" op de capitulariën van Karel den Grooten, in het j. 1603. Het waren formulieren voor de koud- en voor de heet-waterproeven, voor de gloeiend-ijzer-proef en de kaas- en broodproef.

Nieuwe bijdragen werden geleverd door Fr. Juret, die in het j. 1610 den tweeden druk bezorgde van de brieven van Ivo van Chartres, en in de aanteekeningen eenige gedenkstukken opnam van de waterproeven [1]). Deze oudste drukken hebben geen groote bekendheid verkregen. Ze zijn zelfs ontgaan aan Zeumer. De oudste gedrukte formulieren, welke door hem worden opgenoemd, zijn die bij Lindenbrogius, verschenen in het j. 1613 [2]). De formulieren van Pithou, belangrijk vermeerderd met nieuwe vondsten, werden door Baluzius in zijne uitgave van de capitulariën der Frankische koningen herdrukt [3]). Deze collectie strekt zich uit tot nagenoeg alle proeven, waarvoor schriftelijke formulieren zijn overgeleverd. De zeer uiteenloopende herkomst der onderscheidene fragmenten is door Baluzius slechts onduidelijk aangegeven. De lezer kan dus in den waan komen, dat hij eene verzameling voor zich heeft, van ouds her door ééne hand opgesteld of tenminste bijeenvergaderd en tot een samenhangend geheel verwerkt, zooals er verzamelingen bestaan hebben. Doch dit is hier niet het geval. Wat Baluzius gaf, is

1) Achter *Ivonis episcopi carnotensis epistolae,* Par. 1610, 8°, in de *Observationes,* p. 638—644.

2) Lindenbrogius, *Codex legvm antiqvarvm,* Francof. 1613, fol., p. 1299—1310. Bij Zeumer, p. 602.

3) *Capitvlaria regvm Francorvm,* St. Balvzivs coll., Par. 1677, fol., T. II, p. 639—680.

herdrukt door Mansi [1]). Mabillon schonk in de „Vetera Analecta" plaats aan een formulier voor de koud-waterproef [2]), zonder, naar het schijnt, te bemerken, dat hetzelfde stuk, zij het in eene afwijkende lezing, reeds voorkwam in de aanteekeningen achter de Brieven van Ivo. Nieuwe aanvullingen werden verschaft door Martene [3]), Pezius [4]), Rockinger en Rozière.

Hoogst voortreffelijk is de uitgave van Zeumer, reeds meermalen aangehaald [5]). Zij stelt al wat vroeger op dit gebied openbaar gemaakt is in de schaduw door de volledigheid, de ordelijke rangschikking, de buitengewone zorg voor zuiverheid van den tekst, en de nauwkeurige aanwijzing van herkomst en ouderdom der gegeven documenten.

Er zijn in de eerste plaats formulieren geweest voor afzonderlijke godsoordeelen, soms maar voor één of twee van de vele proeven, die zijn toegepast geworden [6]). Daarnaast staan oude collectiën, welke een aantal proeven omvatten. De eene is vollediger dan de andere [7]). De handschriften, waarin deze formulieren, hetzij afzonderlijk, hetzij in collectiën, zijn opgenomen, klimmen op tot de IX^{de} eeuw [8]).

De oudste zijn het beknoptst en bevatten dikwijls maar één gebed of bezwering voor hetzelfde doel. Later werd de voorraad van het op schrift gebrachte steeds rijker. Weldra had men naast ieder gebed, iedere wijding, iedere bezwering, iedere duivelbanning andere, van volkomen gelijke strekking maar in uiteenloopende bewoordingen. De verzamelaars der formulieren

1) J. D. Mansi, *Concilia*, Venet. 1772, Tom. XVII, *Append.*, p. 441—460.

2) *Ritus probationis per aquam frigidam, ab Eugenio Papa II. institutae*, in de *Vetera Analecta*, J. Mabillon, Par. 1723, fol., p. 161 seq. De eerste uitgave was van het j. 1675.

3) Martene, *De antiquis ecclesiae ritibus*, Rotomagi 1702, T. III, p. 456—494 (lib. III, c. 7).

4) B. Pezius, *Thesaurus anecdotorum novissimus*, Aug. Vind. 1721, fol., T. II, P. II, p. 633—648: *Ordo probandi homines de crimine suspectos, per ignitos vomeres, candens ferrum, aquam ferventem vel frigidam.*

5) *Monumenta Germaniae historica*, Hann. 1886, 4°, *Legum sectio V., Formulae merowingici et Karolini aevi, accedunt ordines iudiciorum Dei*, ed. K. Zeumer.

6) Het zijn de *Ordines, benedictiones, exorcismi ad singulas probationes spectantes*, bij Zeumer, p. 604—637. Het aantal is 33.

7) *Collectiones iudiciorum Dei*, bij Zeumer, p. 638—693.

8) Zeumer, p. 604, 605, 638.

beijverden zich om alles bijeen te brengen wat zij kenden. De dienstdoende priesters hadden dientengevolge keuze en namen natuurlijk datgene, waaraan zij de meeste kracht toeschreven (indien zij niet om tijd te winnen aan de kortste stukken de voorkeur gaven).

Het eerste formulier, door Zeumer opgenomen, luidt als volgt: „Wijding des ijzers tot het instellen van het gericht.

Zegen, o Heer, bij de aanroeping van Uwen heiligen naam, om Uw waarachtig oordeel openbaar te doen worden, deze metaalsoort, opdat alle bedrog van demonen verwijderd blijve, en de waarheid van Uw waarachtig oordeel aan Uwe geloovigen blijke. Om onzen Heer Jezus Christus, Uwen Zoon, die zal komen om te oordeelen de levenden en de dooden en de tegenwoordige wereld door vuur. Amen.

Wijding des waters tot het instellen van het gericht:

Almachtige, eeuwige God, rechtvaardige en sterke rechter, die den vrede vermeerdert, en oordeel velt met billijkheid en rechtvaardigheid, heilig Gij dit kokende water, Gij, die de drie jongelingen hebt behouden in den vurigen oven.

Wij bidden U vromelijk, gelijk Gij Susanna ontlast hebt van eene valsche beschuldiging, bewerk, dat, indien iemand, die onschuldig is aan dezen diefstal of deze echtbreuk of geen deel heeft aan de zaak, die wij onderzoeken, zijne hand zal gestoken hebben in dit water, hij haar behouden en ongedeerd uittrekke. In dier voege, almachtige God, dat, indien een schuldige met een hart, dat door de ingeving des Duivels verhard is, door zekere booze kunsten of door kruiden zijne zonden zal hebben willen bedekken, Uwe ware gerechtigheid dit in zijn lichaam openbare en aan het licht brenge, dat Uwe rechterhand zich verwaardige het lichaam te doen lijden, opdat de ziel door boetedoening behouden worde. Om Uwen eeniggeboren zoon, onzen God en Heer Jezus Christus, die met U leeft en regeert door alle eeuwen der eeuwen. Amen" [1]).

Uit de afzonderlijke formulieren voor de koud-waterproef kiezen wij een der uitvoerigste:

„Wie het oordeel des kouden waters in het werk willen stellen, nemen het volgende in acht. De mannen, die verdacht zijn

1) Bij Zeumer, A. 1, p. 604.

van den roof of het bedrog, moeten zelf het vonnis ontvangen. De kinderen, die in het water zullen gelaten worden, moeten zorgvuldig worden bewaakt. Men verhoede, dat geen duivelsche begoocheling met hen geschiede. Ook wassche men hun lichaam, niet alleen het hoofd, maar ook de voeten. Daarna moeten degenen, die in het water zullen gelaten worden, 40 dagen vasten. Als zij naar de kerk komen, trekke de priester, zooals gebruikelijk is, de gewijde kleederen aan om de mis te zingen. Hij zegge eene litanie op, en de hoofdstukken, die aanvangen met deze woorden:

Sta op, Heer, help ons....
Wees ons, o Heer....
Niet ons, o Heer....
En zij riepen tot den Heer....[1])
Toon ons, o Heer....
Gij, Heer, zult ons bewaren....[2])
Gedenk onzer, o Heer....[3])
Daarna den Psalm (III): o Heer, hoe zijn vermenigvuldigd....
De Heer is mijn herder (Ps. XXIII)....
Wees mij genadig, o God, naar de groote (Ps. LI)....
De Heer zij genadig (Ps. LXVII)....
Heer, neig uw oor (Ps. LXXXVI)....
Heer, hoor het gebed (Ps. CXLIII)....

Gebed. Hoor, o Heer, het zuchten van Uw biddende volk, opdat wij, niet vertrouwende op onze verdiensten, geen oordeel, maar barmhartigheid mogen verwerven. Om (enz.)....

Daarna spreke de priester tot die mannen, op wie hij verdenking heeft wegens de zaak, deze bezwering uit: ik bezweer u, mensch, bij den heiligen Geest, en de ongedeelde Drieëenheid, en bij den schrikwekkenden oordeelsdag, en bij de heilige profeten, of ook bij alle heilige apostelen, en bij de 24 ouderlingen, die dagelijks den Heer loven, en bij de 144 duizend onschuldigen, die voor den naam van Christus geleden hebben, en bij alle heilige martelaren, of bij alle heilige belijders en bij alle heilige maagden, en bij dien doop, uit welken gij zijt wedergege-

1) Psalm CVI: 6.
2) Psalm XI: 7.
3) Psalm CV: 4.

boren, en bij deze reliquiën welke zijn in deze kerk, en bij de heilige Maria, de moeder Gods, of ook bij alle heirscharen der hemelsche krachten.

Ik ontruk u aan alle begoocheling, en bezweer u, indien gij aangaande deze zaak, waarvan gij zijt aangeklaagd — en de priester noeme die zaak, — geen bekentenis doet, dat gij het niet waagt, heden in deze kerk de mis te hooren, gij, noch uw plaatsvervanger, die voor u tot het oordeel moet gaan.

Dat gij het ook niet waagt heden in deze kerk het heilige evangelie te kussen, noch het lichaam des Heeren te ontvangen, dat gij u ook niet laat besprenkelen met wijwater, gij noch degene, die om uwentwil in het water zal gaan.

Dan vange de priester de antiphona aan: het heil des volks....

Gebed.

Almachtige, eeuwige God, die den hoogmoedigen wederstaat en den nederigen genade schenkt, wij bidden u, geef, dat wij niet vermeten uwen toorn opwekken, maar onderworpen de gaven van uwe genade ontvangen. Om (enz.).

Epistel: De genade van onzen Heer....

Responsorium: Onze behoeder....

Versus: Heer, God der krachten....

Het evangelie naar Mattheus: Te dier tijde zeide Jezus tot zijne discipelen: Het koninkrijk der hemelen is gelijk een mensch, die goed zaad in zijnen akker zaaide enz. tot: maar vergadert de tarwe in mijne schuur [1]).

Daarop moeten de verdachten het evangelie kussen en hunne gaven offeren aan Gods gerechtigheid: Mogen de heilige dingen, die wij aanraken, ons, o Heere, vrijspreken van alle schuld, en ons beschermen tegen elken aanval der boosheid. Om (enz.)

Praefatio: Red ons uit den muil van den leeuw, die rond gaat zoekende, wien hij van de eenheid der kerk kan afscheuren en verslinden. Maar gij, Leeuw van Judas' stam, onderwerp de boosheid met uwe krachtige tegenweer, en reinig de harten. Om Christus, (enz.)

Communie:

Verlicht het aangezicht....

Ad complendum:

---

1) Matth. XIII: 24—30.

Wij bidden u, almachtige, eeuwige God, geef, dat wij, altijd redelijke dingen overdenkende, met woorden en daden mogen verwezenlijken, wat u welbehagelijk is. Om Christus, enz.

Dan gaan de mannen, op wie men verdenking heeft wegens de zaak, bij elkander staan, en de priester zegge: ik bezweer u allen, die hier gekomen zijt, bij den Vader en den Zoon en den heiligen Geest, en bij dien doop, dien gij ontvangen hebt, en bij den eeniggeboren Zoon Gods, en bij de heilige en ongedeelde Drieëenheid, en bij dat kruis, waaraan de Heer gekruisigd is, en bij de vier evangelisten, en bij de reliquiën der heiligen, welke zijn in deze kerk, dat gij het niet waagt op eenige wijze de gemeenschap te ontvangen, noch toe te treden tot het heilige altaar, indien gij van de zaak, waarover wij u ondervragen, iets weet, of er in hebt toegestemd of eenige schuld hebt.

Daarna verleene de priester de communie en zegge: Zij dit lichaam en bloed onzes Heeren en verlossers Jezus Christus u heden tot eene beproeving.

Dan geve hij hem wijwater te drinken en zegge: Neem een teug gewijd water, opdat het u heden worde tot eene beproeving.

Dan schrijden de mannen met den priester voort, hij wijde hen, en zij moeten het heilige evangelie en het kruis van Christus kussen. Zij dalen af naar het koude water, waar het gericht moet geschieden, onder het zingen eener litanie. De priester besprenkele hen met wijwater, ook het water, waarin hij hen laten wil. Hij neme ook het wierookvat, en bewierooke hetzelfde water. Het moet niet snelstroomend zijn, evenmin vuil en troebel, maar frisch en helder. Als zij tot het water gekomen zijn, moeten zij handen en oogen ten hemel heffen, en zeggen: Heer Jezus Christus, doe een zoodanig teeken, dat allen mogen erkennen, dat gij zijt de gebenedijde tot in de eeuwen der eeuwen. Amen.

Bezwering des waters.

Ik bezweer u, koud water, bij den Vader en den Zoon en den heiligen Geest, en bij alle engelen en aartsengelen, en bij de tronen en heerschappijen, bij de overheden en machten, en bij alle krachten der hemelen, en bij de Cherubs en de Serafs, en bij de heilige Maria, de moeder Gods, en bij de 4 evangelisten, Mattheus en Markus, Lukas en Johannes, en bij de 12

apostelen, en bij de 12 profeten, en bij alle heilige martelaren, en bij alle heilige belijders en maagden Gods, en bij dien doop, welke naar zijn bestel aan u werd verricht: Indien deze mannen schuldig zijn aan den manslag of aan den diefstal of aan de echtbreuk, of van welke zaak zij ook zijn aangeklaagd, neem dan hen of hunne plaatsvervangers niet op, maar de Heer doe hen bovendrijven. Ik bid, Heer Jezus Christus, dat er geenerlei begoocheling of eenige duivelsche kunst zij, die hen zou kunnen verlossen. Heer Jezus Christus, dat uwe kracht en groote barmhartigheid blijke boven dit water; indien de mannen, om wier wil deze lieden in het water zullen gelaten worden, schuldig zijn, neme het hen niet op. En indien zij niet schuldig zijn, Heer Jezus Christus, doe hen in het water naar onderen gaan.

Ander gebed.

God, die aan uwen dienstknecht Mozes op den berg Sinaï verschenen zijt, de zonen Israëls uit Egypteland hebt uitgeleid, en hen droogvoets door de zee hebt doen gaan, die de drie jongelingen hebt verlost uit den oven des vuurs, Susanna van de valsche beschuldiging, Daniël uit den leeuwenkuil en de schoonmoeder van Petrus van de koorts, verlos deze onschuldigen, als zij het waardig zijn, en lever de boosdoeners openlijk over. Amen.

Bezwering:

Ik bezweer u, koud water, in naam van den almachtigen God, die in den beginne alles geschapen heeft, en u bevolen de menschelijke behoeften te dienen, door wiens gebod gij gescheiden zijt van de wateren die boven zijn. Ik bezweer u ook bij den onsterfelijken naam van Jezus Christus, den zoon des almachtigen Gods, onder wiens voeten de zee, het element der wateren, zich als een begaanbaar pad heeft laten betreden, en die ook in het element der wateren gedoopt heeft willen worden. Ik bezweer u ook bij den heiligen Geest, die op den Heer, toen Johannes hem doopte, in den schoot van den Jordaan is nedergedaald. Ik bezweer u bij de ongedeelde heilige Drieëenheid, door welker wil het element der wateren is gedeeld, zoodat het volk Israël langs een droogen weg is doorgegaan. Ik bezweer u ook bij de aanroeping, waardoor Elia het ijzer, dat van het handvatsel was uitgegaan, onder zijne bezwering heeft doen drijven op het water: ik bezweer u, dat gij geenszins dezen man of dengene,

die om zijnentwil wordt nedergelaten, opneemt, als hij schuldig is aan datgene, waarvan hij wordt aangeklaagd, hetzij door daden of door opzet of door medeweten of door eenig bewustzijn; maar doe hen bovendrijven, zoodat geenerlei booze kunsten of tooverij vermogen te verhinderen, dat gij de waarheid heden aan het licht brengt. Ik bezweer u bij den naam van Christus, en beveel u, dat gij ons gehoorzaamt om zijns naams wil, wien al het schepsel dient, dien de Cherubs en de engelen loven, zeggende: Heilig, heilig, heilig is de Heer, God Zebaot, de Heer der heirscharen, die regeert en heerscht door de eindelooze eeuwen der eeuwen. Amen".

Nog eene dergelijke bezwering volgt en het formulier eindigt [1]).

Een formulier voor de kaas- en broodproef, verbonden met een hangproef, in een handschrift te St. Gallen uit de IXde eeuw behelst: „Weeg af aan kaas en brood het gewicht van 2 solidi, zooveel als 9 denariën. Het brood moet bruin gerstebrood zijn en de kaas schapekaas, gemaakt in Mei.

Wijding van brood en kaas, tegenover iemand, die van diefstal verdacht wordt: Heilig, heilig, heilig God, die de onzichtbare behouder der wereld zijt. God, formeerder van alle schepselen, God, de belooner der deugden, die de harten en nieren proeft, God, wij bidden u, verhoor onze smeekingen, opdat bij hem die dezen diefstal, waaromtrent wij onderzoek doen, heeft bedreven, dit brood en deze kaas niet langs mond en tong of door de keel kunnen heengaan, maar worden opgehouden en blijven steken door het woord Uwer kracht.

Onze Vader, die in de hemelen zijt (enz.).

Ik ban u uit, onreine geest, die den mensch verstrikt en overreedt om diefstal te begaan, oude draak, verderfelijke slang, door de kracht van het heilige kruis, en door den almachtigen God, door Jezus Christus den Nazarener, den Zoon Gods, dien de Joden gekruisigd hebben, het onbevlekte lam, van den Allerhoogste geprocreëerd en door den Heiligen Geest geboren uit de maagd Maria, wiens naderende komst de aartsengel Gabriël heeft aangekondigd, en van wien Johannes verklaart: zie het lam Gods, dat de zonden der wereld wegneemt: zoodat hij in zijnen naam niet toelate dit brood of deze kaas op eenige wijze te

1) Bij Zeumer, *Ordines ad singulas probationes spectantes*, A. 21, p. 623—625.

genieten, maar dat tong, mond of keel mogen worden samengeknepen en toegesnoerd.

Onze Vader, die in de hemelen zijt (enz.).

Ik bezweer u, persoon die en die, bij den Vader en den Zoon en den heiligen Geest, bij de 4 evangelisten, en bij de 12 apostelen, en bij de 24 ouderlingen, die het lam aanbidden, en bij dien Verlosser van ons, die voor onze zonden gehangen is aan het kruis, dat, indien gij bij dezen diefstal betrokken zijt, of er deel aan hebt gehad, of er van weet, of er in hebt toegestemd, dat dit getoond worde en aan het licht kome".

Nu volgt het gebed voor de proef met het hangende brood:

„Heer Jezus Christus, die hemel en aarde geschapen hebt, de zee en al wat daarin is, laat uwe kracht zien over dezen uwen dienstknecht aan dit brood, dat gij met uwe rechterhand geformeerd hebt, o Heer: indien deze man schuldig is aan deze zaak, draai dit brood rond. God van Abraham, God van Izaäk, God van Jakob, God die de stammen van Israël hebt vermaand en Susanna hebt bevrijd van de valsche beschuldiging, de drie jongelingen, Sadrach, Mesach en Abednego, uit den oven des brandenden vuurs, indien deze man schuldig is aan deze zaak, draai dit brood rond. Hagius, hagius, hagius. Sanctus, sanctus, sanctus. Kyrieleison, Kyrieleison, Kyrieleison. Christeleison, Christeleison, Christeleison.

Voor één solidus 100 psalmen of 2 missen.

Voor één ons 150 psalmen of 3 missen.

Voor 6 onsen 7 psalmboeken en 6 missen.

Voor één pond 12 psalmboeken en 12 missen" [1]).

Zooals in het voorafgaande gebleken is, heeft meer dan één paus de gods-oordeelen afgekeurd. Het vierde Lateraansche concilie in het j. 1215 heeft aan de geestelijken, priesters, diakenen en sub-diakenen, verboden bij de gods-oordeelen inzegeningen of wijdingen te verrichten [2]). Stellig is dit gebod een der oorzaken geweest, waardoor ze in onbruik of ten minste bij de hoogere standen in discrediet geraakten. Nog eeuwenlang sleepten zij

1) Bij Zeumer, A. 26, p. 629 seq.

2) Conc. Lat. IV, c. 18, bij Mansi, *Concilia*, Tom. XXII, p. 1007.

onder het volk hun bestaan voort, zooals o. a. blijkt uit een verbod van het parlement van Parijs van 1 Dec. 1601, tegen de koud-waterproef: cette epreuve n'était en usage que pour le petit peuple et se faisait en jettant l'accusé dans une grande cuve, pleine d'eau, après lui avoir lié la main droite au pied gauche et la main gauche au pied droit. S'il s'enfonçait, il etait innocent, s'il surnageait, il etait coupable [1]). In het „Archief voor kerkgeschiedenis" heb ik getracht te bewijzen, dat een overblijfsel van de gods-oordeelen onder de bewoners onzer Nederlandsche zeekusten voortleeft tot den dag van heden. Als iemand nl. door een dollen hond gebeten is, wordt hij op geheimzinnige wijze in den schemeravond op een schuitje in zee gevoerd, geblinddoekt, aan een touw gebonden, en achterover in zee geworpen. Waarschijnlijk is dit niets anders dan de toepassing van de oude koud-waterproef, uit de donkere diepten van het verleden, in het verborgen, door het eene geslacht aan het andere overgeleverd tot den tegenwoordigen tijd [2]), natuurlijk zonder dat degenen, die er aan deelnemen, zich van de oorspronkelijke beteekenis dezer zaak bewust zijn. Meer voorbeelden van de aanwending der koud-waterproef in de nieuwere tijden heb ik in bedoeld artikel bijgebracht [3]). Het zou de moeite waard zijn te onderzoeken of ook wellicht tegenwoordig nog bij deze geheimzinnige handelingen mondeling overgeleverde gebedsformulieren gebruikt worden. Dit onderzoek zij aan anderen overgelaten.

---

1) Parlement de Paris, arrêt de la Tournelle van 1 Dec. 1601, bij Grimm, *Rechts-Alterthümer*, S. 925.

2) *Een overblijfsel van de godsoordeelen in Nederland*, in het *Archief voor Ned. kerkgeschiedenis*, onder red. v. Acquoy en Rogge, 1893, Dl. IV, blz. 337—370.

3) Vgl. ook blz. 144 hierboven.

265.313Q
Pijper, F P633
Middeleeuwsch
265.313Q
P633